

4099

САДРИДДИН АЙНИ

МАРГИ СУДХҮР

САДРИДДИН АЙНӢ

марги судхӯр

Ҷоннамоғи

Ҷиёшномоғи

Ҷиёшномоғи

ДУШАНБЕ
НАШРИЯТИ «ИРФОН»
1986

Тоҷик²
А 40

Айнӣ, Садриддин.

А 40 Марги судхӯр: Повесть.— Душанбе: Ирфон,
1986.

160 с.

Айнӣ, Садриддин.

Смерть ростовщика.

А $\frac{4702050020-182}{М 501(13)-86}-117-86$

Тоҷик²

Садриддин Айнӣ

СМЕРТЬ РОСТОВЩИКА

(на таджикском языке)

Аз нашри соли 1953 Тоҷигиз чоп мешавад.

Муҳаррир *Х. Ҷӯраева*
Рассом *А. Самандаров*
Муҳаррири расмҳо *С. Логинов*
Муҳаррири техникӣ *Е. Цынн*
Мусахҳеҳ *М. Холматова*

БИ № 974

Ба матбаа 16.08.85 супурда шуд. Ба чопаш 17.12.85 имзо шуд. Формати $84 \times 108^{1/32}$. Қоғаз типографӣ № 1. Гарнитураш адаби. Чопаш барҷаста. Ҷузъи чопи шартӣ 8,4. Ҷузъи рангаи шартӣ 8,82. Ҷузъи наشريю ҳисоби 8,47. Адади нашр 10 000. Супориши № 2329. Нарҳаш 70 тин.

Душанбе, нашриёти «Ирфон», кӯчаи Айнӣ, 126.

Қомбинати полиграфӣи Комитети давлатии РСС Тоҷикистон онд ба қорхон наشريёт, полиграфия ва савдон китоб.

Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 126.

© Нашриёти «Ирфон», 1986.

ЯҚ-ДУ СУХАН ДАР БОРАИ «МАРГИ СУДХҲҮР»

Ман таҳрири «Марги судхӯр»-ро дар соли 1936 тамом карда дар хониши умумӣ ва муҳокимаи Иттифоқи нависандагони Советии Тоҷикистон гузошта будам. Дар омади сухан хаминро, ҳам қайд кардан даркор аст, ки «Марги судхӯр» аввалин асарест, ки бо таклифи муаллиф пеш аз ҷой шуданаш дар Иттифоқи нависандагони Советии Тоҷикистон муҳокима шуда буд.

Ман маслиҳатҳои дар хониши умумӣ аз тарафи коллективи нависандагон додашударо ба назар гирифта, асарро дубора таҳрир карда ба Нашриёт супурда будам.

Ин асар дар ҷопҳои гуногуни тоҷикинаш ва инчунин дар ҷопҳои чандинбораи тарҷимаи русиаш аз хонандагони советӣ хеле баҳои баланд гирифт, ва мунаққидон ҳам дар танқидоти худ, ба ин китоб камбудии ба назар намоёнеро нисбат надоданд.

Аммо баъд аз ҷопи якуми тоҷикинаш, вақте ки худ бо назари худтанқидкунӣ хонда баромадам, дар ин китоб як камбудии муҳимро дарёфтам: ин камбудӣ асосан иборат аз хамин буд, ки дар воқеаҳои дар ин китоб нақлӣфта халқ кам иштирок мекард: дар асар образи Қориншамба ба сифати як

судхӯр пурра нишон дода шуда хислатҳои умумии судхӯрон ва сифатҳои шахсии судхӯри мазкур акс кунонда шуда, муомиланӣ бо майдасавдогарон ва дӯкандорони шаҳр тасвир ёфта бошад ҳам, тарзи тороч кардани ӯ оммаи меҳнаткашонро, хусусан деҳқонро бо мисолҳои равшан нақл наёфтааст. Ва ҳол он ки дар вақтҳои ба вуқӯъ омадани амалиёти судхӯри Қоришқамба, судхӯрони шаҳр ва аз ин ҷумла Қоришқамба ҳам, ки як шахси реалии таърихӣ аст, баъзан худҳои он ва бештарин ба воситаи судхӯрони заминдори деҳот, деҳқонони меҳнаткашро тороч мекарданд.

Ғайр аз ин дар вақтҳои болоравии амалиёти судхӯри Қоришқамба дар Осиёи Миёна ва аз ин ҷумла дар Бухоро аз тарафи буржуазияи молии Россияи подшоҳӣ банкҳо кушода шуда, дар додугирифтӣ савдогарон ва судхӯрони калон ба сифати ҳуччати қарздорӣ вексель қорӣ шуда, васиқаи қозихонагӣ дар муомилаҳои пулӣ обрӯи худро гум карда буд. Зеро муомилаҳои пулӣ, ки бо васиқа ба амал меомаданд, дар вақти қатъ кардани бештарини он муомилаҳо қор ба даъво ва харҳаша оид мешуд. Ингуна даъвоҳоро қозихо ва намоёндагонии онҳо ва муфтиҳо ривож ва кашол меоданд, чунки ин гурӯҳ аз онгуна даъвоҳо ва кашол ёфтани онҳо ғайримебуданд. Бештарини савдогарон ва судхӯрони калон барои давидан аз паси ингуна даъвоҳо фурсат намеёфтанд. Бинобар ин инҳо дар муомилоти байни худ ва дигарон ба сифати як ҳуччати қатъии молӣ вексельро қабул карданд, ки ба муқобили вай дар маҳкамаҳои Бухоро даъвоеро бардоштан мумкин набуд.

Вексель ду навъ буд — мӯҳлатнок ва бемӯҳлат. Дар вексели мӯҳлатнок рӯзи адои қарз муайян карда навишта мешуд ва қарздор маҷбур буд, ки дар ҳамаи рӯзи муайян кардашуда қарзи худро адо намояд, вагарна мӯлу мулкаш бо музояда (торги) фурухта шуда маблағи қарз рӯёнда мешуд.

Дар вексели бемӯҳлат рӯзи адои қарз навишта намешуд ва вақти адои ингуна қарз ба талаби қарзхоҳ вобаста буд, қарзхоҳ қадом вақт ки хоҳад маблағи дар вексель қайдшударо аз қарздор талаб карда гирифта метавонист.

Ана ҳамин хусусияти вексели бемӯҳлат, ки онро вексели сафед ҳам мегуфтанд, барои пусти қандани деҳқонони меҳнаткаш бесавод, дар дасти судхӯрон хизмати қорди буррои қассобиро баҷо меовард. Чунончи, як судхӯр ба як деҳқон дусад сӯм пули нақд дода, ғойдан яксолаашро, масалан, сад сӯм ҳисоб карда, ин маблағро ба тани пул зам намуда, аз деҳқон, вексели сафеди се-садсӯмиро даст монанда мегурифт.

Судхӯр ба деҳқон барои адои қарз, забонӣ як сол мӯҳлат дода бошад ҳам, азбаски ин мӯҳлат дар вексель қайд намеёфт,

баъд аз як ҳафта ё як моҳ, бисёр дер монад баъд аз ду моҳ, вексельро ба воситаи нотариус протест кунонда, маблағи дар вай қайдшударо, яъне тани пулро бо фоидаи яқсолааш аз деҳқон мекунанд ва агар деҳқон надихад ё дода натавонад, ба воситаи иҷроқунандан ҳукми суд ва мулозими қозӣ молу мулки ӯро бо музояда (савдон «кӣ зиёд?») фурӯшонда маблағи дар вексель қайдшударо мерӯёнид.

Ба бадӣ кор фармудани вексель дар ҳама ҷои мустамликаҳои подшоҳӣ ҷорӣ бошад ҳам, бадтарин, бераҳмонатарин ва пурфочиятарин ҷоҳои ба амал омадани ин кор Бухорои амирӣ ва музофотҳои он буд, чунки ҳукумати подшоҳин Россия, идоракардани ин қисми мустамликаҳои худро ба амир ва амалдорони ӯ вогузошта буд ва инҳо дар дохили ҷои ҳукумронии худ, ба иҷрокардани ҳаргуна кори бад ва ҷавру бедод «мустақил» буда, ба ҳеҷгуна қоида ва қонун амал намекарданд (зотан дар идораи ҳукумати амирӣ ҳеҷгуна қоида ва қонун ҳам набуд). Ба болои ин ҳокимони Бухорои амирӣ ба вексель на танҳо ба сифати як ҳуҷҷати молии қатъӣ будани он нигоҳ мекарданд, балки онро як «фармонномаи императорӣ» шумурда, сазовори ҳурмат ҳам медонистанд. Бинобар ин, агар деҳқоне «дар як ҳафта ё дар як моҳ рӯндани фоидаи яқсола»-ро ба асоси вексели сафед бедодгари беҳаёёна шумурда доду фаръед кунад, баъд аз рӯнда гирифтани пули дар вексель қайдшуда он деҳқонро ба сифати таҳқиққунандан «фармони императори аъзам» мезаданд ва ба ҳаёс мегирифтанд.

Ман дер боз дубора кор карда баромадани «Марғи судхӯр»-ро орзу доштам, аммо муяссарам намешуд, ниҳоят имсол — соли 1952 маро фурсате даст дод, ки ин асарро дубора кор карда баромадам ва дар вақти кори дубора чунон ки камбудии асосии ин китобро ислоҳ кардам, инчунин муомилаҳои векселиро ҳам, ки ба судхӯрон вобастагии қавӣ дошт, Қоришкамба ҳам ба ин кор машғул шуда буд ва дар таърихи иқтисодиёти Бухорои амирӣ як саҳифаи пурфочияро ташкил мекард, тасвир намуда ба ҷоҳои муносиби асар даровардам.

Дар вақти таҳрири ин парчаҳои нав қайд кардани рақобат ва зиддиятҳои байни судхӯрони шахр ва саҳроро, бо ҳамаи ин дар мавриди тороҷ кардани деҳқонони меҳнаткаш бо ҳам созиш карда аз як гиребон сар баровардани онҳоро фаромӯш накардам ва инчунин дар рафти воқеаҳои саҳро як шахси реалии намоёндаи ҳукумати Бухороро иштирок кунонда дар тороҷи деҳқонон ҷиғуна ёри додани онро, ҳатто дар вақти боло гирифтани зиддияти байни судхӯрон ба воситаи ӯ ба созиш омадани онҳоро нишон додам (ин шахс Мирзохӯча ном ноиби қозикалон аст, ки амалиёти идоравӣ ва ахлоқи хусусии ӯро хуб медонистам).

Ниҳоят боз як воқеаи ҳақиқӣ — чӣ навъ ба тарзи пинҳонӣ

аз судхӯр интиқом гирифтани деҳқонони бачонрасидаро тасвир
намудам.

Умедворам, ки хонандагони мӯҳтарам дар бораи варианти аз
нав коркардашудаи ин китоб мулохизаҳои худро баён хоҳанд
кард.

С. Айнӣ.

Сентябри соли 1952, Самарқанд.

2

4

I

Ман дар солҳои 1312 ҳичрӣ, ки талабаи мадрасаҳои Бухоро ба шумор мерафтам, бе бошишгоҳ мондам ва дар Бухоро, ки тақрибан сад дар мадрасаи калон ва қариб ҳамин қадар мадрасаи хурд дошт, барои ман хучраи қобили истиқомате ба зудӣ ёфт нашуд. Зеро, ҳарчанд ҳамаи мадрасаҳои Бухоро расман вақф буда, хариду фурӯши онҳо аз рӯи шарият раво набошад ҳам, дар замонҳои охир бо фатвои уламои дин, ки дар масъалаҳои динӣ ҳилаҳои шаръиро ба кор мебарданд, ҳамаи хучраҳои мадрасаҳо ба тарзи хариду фурӯш мулки хусусӣ шуда ба даст одамони пулдор афтода буд ва талабаҳои факир дар ҷои истиқомат ёфтан ба душворӣ меафтоданд.

Дар ҳамон рӯзҳое, ки ман дар ҷустуҷӯи хучра будам, яке аз дӯстонам бо роҳи маслиҳат ба ман гуфт:

— «Қоришкамба» ном як кас ҳаст, ки чанд дар хучраи зархарид дорад, агар аз вай пурсӣ, шояд яке аз хучраҳои ӯ ба ту ба орият¹ бидиҳад.

Бо шунидани ин маслиҳати он дӯстам диққати ман аз хучра додан ё надодани он одам зиёдатар ба номи ӯ кашида шуд.

— «Қоришкамба»? ✓

Дар ҳақиқат ҳам ин ном хеле ғалатӣ буд. Ман ме-донистам, ки ҳалтаи меъдаи ҳайвонотро, ки дар он ҷо хӯроки хӯрдашуда ҷамъ мешавад, «ишкамба» меноманд. Аммо «ишкамба» номида шудани одамро дар умри худ нахустин бор шунда истода будам ва сабаб чӣ бошад, ки одамро «ишкамба» номидаанд? гуён дар дили худ тааҷҷуб мекардам ва ин тааҷҷубамро ба он дӯстам изҳор намуда аз вай эзоҳ пурсидам.

— Номи аслии он одам «Қоришмат» аст,— гуфт дӯс-

¹ Орият — чизеро ба касе барои истифодаи муваққатӣ додан аст. Дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро талабагонро, ки дар хучраи касони дигар зиндагонӣ мекарданд, «ориятнишин» ме-гуфтанд.

там дар ҷавоб,— лекин ишками он кас калон аст, шояд ба Ҳамин муносибат бошад, дар вақтҳои аввал баъзе касон ўро «Қориисмати Ишкам» гуфтаанд ва баъзе ширинкорон «Қориисмати Ишкамба» хитоб намудаанд. Ва рафта-рафта калимаи «Исма»-ро партофта «Қори-ишкамба» гуфтаанду мондаанд ва чунон ки мегӯянд «лақаи равшантар аз ном аст», номи аслии он шахс аз забонҳои афтода дар байни мардум бо унвони «Қори-ишкамба» шӯҳрат ёфтааст.

— Бояд аз касе, ки мардум ба ӯ лақаби «Ишкамба»-ро сазовор дидаанд, умеди хайре карда нашавад,— гуфтаи ман ба дӯстам,— бо вучуди ин ту ўро ба ман шинос карда мон. Чӣ зарар дорад, ~~«нашавад обӣ, нашавад дилмӣ»~~ гӯён ман аз вай хучра мепурсам. Агар ӯ ба ман хучра надихад ҳам, ман чигуна будани «Ишкамба-одам»-ро дида мемонам. Худи Ҳамин барои ман як фоидааст.

— Худам шахсан бо вай шинос нестам ки тӯро шинос кунам,— гуфт он дӯстам,— фақат кӣ будани ўро медонам ва метавонам, ки дар яке аз кӯчаҳои ўро ба ту нишон диҳам ва баъд аз он худат роҳ ёфта бо ӯ шинос шуда, аз вай хучра мепурсӣ.

Ман ба ин таклифи дӯстам розӣ шудам ва ба воқити ӯ дар пай ёфта дида, шинохтани Қоришкамба афтодам...

II

Рӯзе аз рӯзҳои он дӯстам дар лаби ҳавзи Девонбегӣ шаҳри Бухоро, ки ягона сайронгоҳи он шаҳр буд, саёҳат карда мегаштем, ки ӯ якбора ба ҳаяҷон омада:

— Ана, Қоришкамба Ҳамин одам аст! — гӯён касеро, ки ба як сартарошхона медаромад, ба ман нишон дод.

Ман танҳо пушти он одамро дида мондам ва чигунагии симою сураташро муайян карда натавонистам ва дар пеши худ қарор додам, ки то мӯйсари худро тарошонида баромадани он одам дар Ҳамон ҷо ҳоли истода шаклу шамоилашро тамоман шинохта мегирам ва агар рост ояд, бо ӯ шинос шуда, аз вай хучра мепурсам.

Аммо дӯстам дар ин кор ба ман ҳамроҳӣ накард ва қореро сабаб нишон дода аз ман ҷудо шуда рафт ва ман рафта ба лаби суфачаи сартарошхонае, ки Қоришкамба он ҷо даромада буд, нишастам ва бе он ки

Ба ӯ фаҳмонам, сару сурат ва тамси қиёфаи ӯро аз назар гузаронидам:

У як одами миёнақадӣ фарбеҳи ишқамқалони гарданкӯтоҳ буда, ғафсии гардан ва пуррагии сару рӯяш ҳам аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши қалони гулии монанди алафи гандадарав ба ҳам печидаашро, ки тамоми рӯяшро фурупирифта буд, тарошида мепартофтанд, сару тани ин одам дар як чо ба ишқамбаи ҳолӣ қарданашудаи шутурмонандӣ пайдо мекард, ғоятан ин ки ин аз вай қалонтар буд, монанди ҷуссаи шутури ба дарди хориш гирифтормонанди мӯяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд.

Баъд аз дидани ингуна шаклу шамоили ин одам, дар дили ман гузашт: «Шояд мардум на аз ҷиҳати қалонии шикамаш, балки аз ҷиҳати он ки баъд аз тарошидани ришаш тамоми баданаш ба як ишқамбаи қалон монандӣ пайдо мекард, ба ӯ ин лақабро муносиб дида бошанд.

Дуруст аст, ки шиками ин одам, аз ишқамқалони одамони оддӣ аз ҳад зиёд қалон буд, лекин ғафсии дигар ҷойҳои баданаш, ҳатто гардану рӯяш ҳам ба дараҷае буд, ки он шиками қалон дар пеши онҳо нӯмаълум ва оддӣ шуда мемонд. Бинобар ин дар сабаби лақаби ин одам фикри охирии нависандаи ин сатрҳо ба ҳақиқат наздик менамуд.

Навбати мӯйсаргирӣ ба Қоришқамба расид ва сартарош поқуи худро санг зада истода ба ӯ:

— Ба болои сандалича марҳамат кунед! — гуфт.

Қоришқамба, аз ҷиҳати вазнинии баданаш ё ба сабаби ягон беморӣ, аз ҷояш базӯр бархост ва дасторашро аз сар гирифта хост, ки вайро ба сари меҳи лӯнгиовезии сартарош монад. Аммо сартарош ба ин кор роҳ надод ва ҷолокона теғу сангро ба рафчаи пеши он на гузошта дудафта дасторро аз дасти Қоришқамба гирифта истода:

«— Саллаи шумо қариб панҷсер вазн дорад ва агар ба сари меҳ мемондед, меҳ мешикаст ва лӯнгиҳои ман ба замин ғалтида чиркин мешуданд, — гуфт бо оҳанги ҳазломез.»

Дар ҳақиқат саллаи Қоришқамба бисёр қалон буда, аз дастори ҳаргуна муллоҳои саллақалон ду баробар меомад, бо вучуди ин вай он қадар вазн надошт, ки меҳи лӯнгиовезиро шиканад. Шояд бар меҳи лӯнгиовезӣ ба гузоштани он салла роҳ надодани сартарош барои он бошад, ки вай бисёр чиркин буд ва ба болои

лўнгиҳои мўйсаргирӣ истодани он саллаи чиркин сабаби нафрати мўйсартирони дигар мешуд.

— Хайрият ки ба хотири лўнгиҳоятон дастори маро ниғаҳдорӣ кардед,— гуфт Қоришқамба,— вагарна бо шикастани меҳ дар қатори лўнгиҳои шумо саллаи ман ҳам ба замин афтода ба ҳок меҷӯлид, ки барои шуста тоза кардани он панҷ мисқол собун сарф шуда ба ман зарари калон мерасид.

— Дастори шумо ба сабаби ба замин афтодан аз ҳок ҳеч зарар намерасид,— гуфт сартарош, магар дер боз рӯи тағораи чомашӯиро надида будааст, ки аз хоки замини дўкони ман чиркинтар менамояд.

Ҳақиқатан ҳам аз печҳои дастори Қоришқамба гӯе, ки дар вай дастмолҳои дегшӯиро печонда баста бошад, тасма-тасма чиркҳои рағнолуд намоён буд.

— Ингуна дастори калонро ҳар ҳафта як бор ба тағораи чомашӯӣ андохта шустан мумкин нест,— гуфт Қоришқамба,— дар он сурат хонаи собун месӯхт.

— Чаро дасторро хурдтар намекунед, ки ҳам доқа камтар раваду ҳам шустаниш осонтар шуда собун камтар сарф шавад? — гӯён сартарош пурсид.

— Ин саллаи ман дастори «ертишгиру¹ тўйхӯр» аст! — гуфт Қоришқамба дар ҷавоб,— вақте ки бо ин дастор ба сари дафни мурдае ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диҳанд, ба ман ду газ медиҳанд ва инчунин дар тўйҳо ҳам табақи сергӯшту рағғани палав ба пеши ман меояд...

Сартарош чор даҳан гап зада як бор покуро ба санг зада охир теғро мувофиқи табъаш тез кард ва лўнгиҳо ба гардани Қоришқамба баста истода ба сухан давом намуд:

— Албатта касе, ки шуморо намериносад, на ба ҷаноза хабар мекунад ва на ба тўй, аммо он касоне, ки шуморо мемериносанд ва ба ҷанозаю тўйшон хабар мекунанд, хоҳ дасторатон калон бошад, хоҳ хурд, ба шумо он муомиларо мекунанд, ки шуморо ба он муносиб мебаранд. Ба фикри ман барои ин барзиёд сарф кардани доқа бефоидааст.

— Шумо содда будед, бародар! — гуфт Қоришқамба ба сартарош,— агар ман ба ертиши мурдахое, ки ба ҷанозаи онҳо маро хабар мекунанд, қаноат карда ме-

¹ Ертиш — порчаи суф ва ё ҷит, ки дар вақтҳои пеш дар ҳангоми дафни мурда ба тарзи садақа ба касоне, ки ба сари қабр ҷамъ омадаанд, дода мешуд.

таштам, пас пули мӯйсарро аз кучо ёфта ба шумо ме-
додам? Ман ҳар рӯз намози пешинро дар хонақоҳи Де-
вонбегӣ меҳонам ва ба он ҷо ҳар мурдаеро, ки барои
ҷанозахонӣ оварда бошанд, хоҳ шинос бошад, хоҳ бе-
ғона, баъд аз хондани ҷаноза ба сари қабраш меравам
ва ба қадри насиба ертиш гирифта мегардам.

— Шумо ба мӯйсаргирӣ пули бисёр сарф намеку-
нед, ки барои ин дар таъвиш афтед,— гуфт сартарош,—
ҳар кас дар як ҳафта ё даҳ рӯз мӯйсар гирад, шумо дар
ду моҳ як бор мӯйсар мегиред ва музди дастро ҳам
баробари нимаи музди дигарон дода мегурезед.

— Ман аз ин сухани сартарош огоҳӣ ёфта ба сари Қо-
ришкамба бо диққат назар андохта дидам, ки дар ҳа-
қиқат мӯйсараш, монанди зиндонӣни даври амири ба-
ланд расида то пешонӣ ва буни гарданаш фаромадагӣ
буд, торҳои мӯйсараш бо торҳои ришаш монанди то-
ру пуди дар дастгоҳи бофандагӣ бофташуда ба ҳам
печида буданд ва бар хилофи сарҳои оддӣ дар теппаи
сараш ба қадри кафи даст як ҷои бемӯй ҳам менамуд.

Қоришкамба аз сухани охири сартарош қадре ба
ғазаб омада ва сари худро аз зери дасти ӯ, ки тар кар-
да молиш меод, ба қафо кашид ва чаши худро ба
чаши ӯ дӯхта истода гуфт:

— Ман хоҳ дар як ҳафта як бор мӯйсар гирам, хоҳ
дар ду моҳ, ин кори ман аст ва ба шумо ҳеҷ дахл на-
дорад. Мӯйсари ман хоҳ баланд бошад, хоҳ паст, шумо
як бор теғ меронед ва барои мӯйсари баланд ду бор
теғ намеронед, ки хизмати барзиёд карда бошед. Агар
ман ба шумо нисбат ба дигарон камтар музд меода
бошам, шумо ба шикоят кардан ҳақ надоред, зеро ху-
датон дида истодаед, ки нимаи сари ман бемӯй аст ва
шумо ба он ҷо ҳеҷ теғ намеронед, бинобар ин дар вақ-
ти музд гирифтани ҳамин нуқтаро ба назар гирифтани-
тон лозим аст.

Бояд барои паст кардани оташи ғазби Қоришкам-
ба бошад:

— Ман ҳазл кардам,— гуфт сартарош нармона,—
агарна музди хизмати маро хоҳ кам диҳед, хоҳ зиёд
диҳед, ман аз шумо миннатдор шуда мегирам ва пули
шуморо табаррук меонам...

Сартарош сари Қоришкамбаро тарошида шуд ва
лӯнги аз гардани ӯ кушода гирифта, ба қуттии мӯй-
сардон афшонда, хост ки дубора ба гардани ӯ бандад,
то ки дубора тар карда чиркҳои таги мӯйсарро таро-
шида гирад, аммо Қоришкамба ба ин кор роҳ надод:

— Дубора тарошидан лозим нест,— гуфт ӯ,— мӯйлабабро кӯтоҳ кунед кифоя аст, вақти барзиёд надорам.

— Магар ба ягон чаноза нигаронед? — гуфта пурсид сартарош.

— Не! — гуфт Қоришкамба — ~~Агар~~ чанозае вохӯрад, дар ҳамин ҷо — дар саҳни хонақоҳ дар соати дувоздаҳ вомехӯрад,— ва ба соати девории сартарошхона нигоҳ карда илова намуд,— холо соат даҳ аст.

— Пас чигуна кори зарур доред? — сартарош пурсид ва ҳазломезона боз савол дод,— магар ба ягон тӯй ногуфт рафтаи мехоҳед?

— Ҳамин вақт вақти чойнӯшии чоштгоҳии ходимони банк аст. Агар дер монам аз ҷои серканди ройгон маҳрум мешавам...

Ман аз ҳамаи ин гуфтугузорҳо чизе нафаҳмида дар ҳайрат будам ва дар дили худ фикр мекардам: «Агар ин одам чанд хучраи зархарид дошта бошад, пас чаро зиндагонии худро, ҳатто пули мӯйсарашро ба болои ертиши мурдагон мондааст, ки ин кори гадоён бекасуқӯй аст, на пешаи одами сарватманди чандхучрадор? Агар ин одам дар ҳақиқат гадои бекасуқӯй бошад, ӯро ба банк ва ходимони банк чӣ муносибат аст, ки ба сари ҷои чоштгоҳии онҳо расида рафтаи мехоҳад? Дигар он ки чаро дӯсти ман маро барои хучра умедвор карда ба пешаи ин гадои бекасуқӯй фиристод, ё ин ки ӯ маро бозӣ додан мехост?.. Ва боз дар худ меандешидам, «агар дӯстам маро бозӣ додан хоста бошад ҳам зарар надорам, чунки ин одам одами бисёр ачиб менамояд, ин одамро шинохтан ва ҳамаи кирдору гуфторҳои ӯро омӯхтан барои ман, ки табиатан кунҷков воқеъ шудаам, аз хучра ёфтан ҳам беҳтар аст. Дар ҳар ҳол ман ин одамро то охир таъқиб ва думболагирӣ хоҳам намуд. Хучра надоштани ӯ ё ба ман хучра надоданаш ба ин кори ман монев нахоҳад шуд. Ҳар чӣ бошад масъалаи хучра барои ба даст даровардани ин мақсад ба ман як васила ва баҳона хоҳад шуд...»

Қоришкамба бо кӯтоҳ кардани мӯйлабаш ҳатто ба кушода гирифтани лӯнгӣ мунтазир нашуда аз ҷояш ҷаста бархост ва то аз гарданаш гирифтани лӯнгӣ дасторашро аз суфача гирифта ба сари худ гузошта шитобкорона аз дӯкони сартарош баромад.

— Қориамак, пули мӯйсар чӣ шуд? — тӯён сартарош аз пушташ овоз дод.

Қоришкамба бе он ки аз роҳаш бозистад ва сарашро ба тарафи сартарош гардонад:

— Дар оянда пули ду мӯйсарро якҷоя медиҳам,— гуён бо қадамҳои калон-калон дар як дақиқа аз пеши сартарошхона дур шуд ва дар он ҷо маро муяссар нашуд, ки масъалаи хучраро дар пеши ӯ монам ва ба ин муносибат бо ӯ шахсан шинос шавам...

Баъд аз баромада рафтани Қоришкамба аз лаби ҳавзи Девонбегӣ, ман ҳам аз он ҷо рафтам ва бо умеди дар ягон ҷои дигар рост овардани ӯ ҳамон рӯз то бегоҳӣ раставу бозорхоро сарсариёна гаштам, аммо ба дидани ӯ комёб нагардидам,

III

Фардои он рӯзе, ки ман Қоришкамбаро дар сартарошхона дидам, пагоҳонӣ дар пай ёфта дида шинос шудан бо ӯ ба куча баромадам: аввал лаби ҳавзи Девонбегиро гардиш карда баромадам ва аз он ҷо ба растан баззозӣ, ки аз ҷануби хонақоҳ ва ҳавзи Девонбегӣ аз шарқ ба ғарб мерафт, гузашта он ҷоро ҳам то сесӯ бо диққат аз назар гузаронидам. Чун аз он ҷоҳо матлаби худро наёфтам, ба растан чинифурӯшӣ, ки аз охири растан баззозӣ сар шуда аз ҷануб ба шимол мерафт, гузаштам...

Дар растан чинифурӯшӣ, ҳанӯз даҳ қадам дур на-рафта, ба ногоҳ дидам, ки Қоришкамба ба сари дӯкони як чинифурӯш поҳои худро ба замин овезон карда бар лаби суфачаи пеши он дӯкон нишастааст ва ман ҳам қадре дуртар аз он дар он тарафи раста, ки мукобили ҷои нишастии ӯ ба шумор мерафт, бар суфачаи як дӯкони дарбаства нишастам ва монанди гурбае ки мушро мепояд, бе он ки ба худӣ ӯ фаҳмонам, ҳаракатҳои ӯро дар зери назари диққат гирифтам.

Қоришкамба бо чинифурӯш ҷой менӯшид, дар ҳамин вақт як нонфурӯш, ки ба сараш як сабад ва ба дасташ як сабади дигар пури нон буд, «гарм, дастсӯз, обаш равшан, ордаш шакар, нахӯрда намонед, ки дар ҳасрат мемонед!...» гуён аз раста гузаштан гирифт.

Қоришкамба нонфурӯшро ҷеғ зада ба пеши худ оварда аз сабади рӯи дасти он ду нонро ҷудо карда гирифта бе он ки нархи онро пурсад ва бо нонфурӯш савдо кунад, онҳоро ба руи бодбезак, ки бо вай магасонро ронда нишаста буд, гузошт ва гӯё, ки пули нон-

хоро мевода бошад, дасташро ба чайбаш бурда-баъд аз қадре кофтуков кардани кисааш дасташро ҳолӣ бароварда дар ҳолате ки нонҳоро шикаста барои хӯрдан омода мекард, ба чинифурӯш:

— Бародар пули майдаам набудааст, марҳамат карда шумо пули нонҳоро диҳед! — гуён худ ба нонхӯрӣ сар кард.

Чинифурӯш як ба нон ва як ба Қоришкамба бо таҷҷуб нигоҳ карда, оқибат аз нонфурӯш нархи нонҳояшро пурсида, паси сари худро ҳорон-ҳорон аз ғалладон пул бароварду ба нонфурӯш дода ӯро гусел кард. Аммо Қоришкамба на ба чинифурӯш нигоҳ мекард ва на ба нонфурӯш, ӯ ду чашми худро бар рӯи бодбезак ба нонҳои шикаста дӯхта истода, бурдаҳои нонро дуқат ва сеқат карда ба лунчи худ меандохт.

Чинифурӯш дид, ки ӯ нахӯрад ҳам аз он нонҳо ягон бурда боқӣ нахоҳад монд ва ҳарчанд Қоришкамба ӯро ба нонхӯрӣ тақлиф накарда бошад ҳам, як лукма нонро ба даҳон андохта як пиёла чоеро, ки дар пешаш буд, ба нӯшидан сар кард.

Чинифурӯш пиёлаи чойро ҳанӯз ҳолӣ накарда Қоришкамба даҳони худро аз нон чунон пур кард, ки акнун на нонро ҳоیدا метавонист ва на ҳарф зада ва ӯ дар ҳамин ҳолат, аз тарси он ки чинифурӯш нони боқимондаро хӯрда намонад, як дасти худро ба бурдаи охирини нон, ки бар рӯи бодбезак буд, гузошта бо даст дигараш ба чинифурӯш ишора кард, ки зудтар пиёларо ҳолӣ карда ба ӯ чой кашида диҳад, то ки вай нонҳои нимҳоидаи дар лунчаси бударо бо ёрмандии чой фурӯ бурда тавонад.

Чинифурӯш чои нимсардшудаи пиёларо ба зудӣ нӯшида, ба он пиёла чой рехта, ба Қоришкамба дода бо табассуми истеҳзоомез нонхӯрӣ ва чойнӯшии ӯро тамошо карда истод.

Қоришкамба пиёларо ба даст гирифта аз чихати гармии чой пуф-пуфкунон кам-кам нӯшида даҳони худро қадре аз нон ҳолӣ кард ва бо дасти дигараш ки ҳанӯз бар рӯи нон буд, бурдаи охириро бардошта, ба даҳон андохту он бурдаро ҳанӯз тамои нахонда ва фурӯ набурда, пиёларо бо чои боқимондааш ба замин гузошта худ аз чой барҳоста ба пеш равон шуд ва ман ҳам аз дунболи ӯ ба ҳаракат даромадам...

Қоришкамба ҳанӯз бист қадам роҳ нарафта дар назди сарои сандуқ дар пеши дӯкони як сандуқфурӯш нишаст ва ман, ки аз дунболи ӯ мерафтам ва дар рӯ ба

рӯи дӯкони сандукфурӯш ҷои муносибе наёфтам, ночор аз он ҷо гузашта, ба дуртар рафта нишастам.

Дар вақти гузаштанам аз пеши дӯкони сандукфурӯш бо гӯшаи чашми худ дидам, ки соҳиби дӯкон дар дарунтари дӯкони худ нишаста ва ҷӯти ҳисобро монанди деворча рост гузошта ва дар паси вай кадом як чизи хӯрданиро монда аз назари роҳгузарон пинҳон карда меҳӯрад. Аммо чашми тезбини зоғмонанди Қоришкамба он чизи хӯрданиро дида ба он ҷо нишастааст, ки фавран ба як паҳлу ёзида ва дасти худро ба паси ҷӯт ёзонда дар хӯрдани он чизи «пинҳон кардашуда» ба соҳиби дӯкон шарик шуд.

Азбаски ҷои нишастии ман аз ҷои нишастии Қоришкамба дур буд, дар байни ӯ ва сандукфурӯш ҷӣ гуфтугузор шуданро шунида натавонистам. Аммо гумон мекунам, ки дар байни онҳо гуфтушуниди барзиёд бояд нашуда бошад ва ҳамаи вақте ки Қоришкамба ба сари дӯкони он одам нишаст, бояд ба хӯрдани он чиз сарф шуда бошад, чунки бо тамои шудани он чизи хӯрдани, ки ин аз ҷӯтро аз миён бардошта ба як сӯ гузоштани соҳиби дӯкон маълум мешуд, Қоришкамба ҳам зуд аз ҷо бахоста ба роҳ даромад.

Қоришкамба ба як растаҷаи танги болопӯшида, ки аз ғарб ба шарқ дар байни растаҷаи чинифурӯшӣ ва атторӣ воқеъ гардида тимча номида мешуд ва дар он ҷо тоқияву шохӣ мефурӯхтанд, даромад ва ман ҳам аз роҳ баргашта аз дунболи ӯ ба тимча даромада ҷолокона қадам гузошта ба вай расида гирифтам.

Қоришкамба дар тимча дар пеши дӯкони як тоқияфурӯш рост истода аз вай:

— Тоқияҳои маро фурӯхтед? — гуфта пурсид.

Ин саволи Қорӣ тааҷҷуби маро аз аввала зиёдтар, қард, чунки шахси монанди гадоён аз мурдаҳои ношӣнос ертишгиранда, ба тӯйҳои нохонда рафта палавхӯранда ва дар айни замон ошнои наздики ходимони банк ҳоло дар пеши ман тоқиядӯз ё ин ки тоқиячаллоб шуда баромада буд. Бинобар ин ҳаваси ман ба шунидани гуфтугузори ӯ бо тоқияфурӯш барзиёд шуда, ман ҳам дар он ҷо дар паҳлуи ӯ, аммо қадре пасттар аз ӯ рост истодам.

— Не, ханӯз нафурӯхтаам! — тоқияфурӯш ба Қорӣ ҷавоб дод. }

— Бояд фурухта бошед,— гуфт Қоришкамба ба ча-
воби тоқияфуруш изхори нобоварӣ карда,— лекин бояд
мехоста бошед, ки пули онҳоро рӯзе чанд дар хариду
фуруши худ қор фармуда чаллонда, ба манфиати худ
фоидаи барзиёд ёбед!

— Қориамак, шумо ачаб одами нобовар мебошед,—
гӯён тоқияфуруш якрӯя шуда пуштноки хам шуд ва ба
зери пардае, ки дар пеши рафчаҳои дӯкон кашида шу-
да буд, даст дароварда аз он ҷо як даста тоқияи дарун
ба дарун гузошташударо баровард ва дар пеши назари
Қоришкамба гузошта аз вай пурсид:

— Магар ҳаминҳо тоқияҳои шумо нестанд?

Баъд аз он ки Қоришкамба азони худаш будани
он тоқияҳоро тасдиқ кард, тоқияфуруш дастаи тоқияҳо-
ро қадре ба тарафи ӯ тела дода илова намуд:

— Бардоред, инҳоро гирифта баред! Маро тоқати
он нест, ки ҳам ба шумо хизмат кунам ва ҳам тўхмат
шунавам.

Қоришкамба шӯридани тоқияфурушро дида ба узр-
гӯй даромад:

— Аввал ҳам ман сухани шуморо ва то ҳол ба фу-
руш нарафтани тоқияҳоро бовар карда будам, лекин
ҳазл карда будам, вале шумо ҳазлро чиддӣ дониста ба
ғазаб омадед.

— Ман чаро ба ғазаб омада бошам, ман ингуна
ҳазлҳои чиддинамон шуморо акнун нашунавидаам,—
гуфт тоқияфуруш дар ҳолате, ки аз шӯриш фурумада
буд.

Қоришкамба паст шудани оташи ғазаби тоқияфу-
рушро дида аз ӯ бо ҷоплусӣ ва хушомадгӯӣ аз роҳи ди-
гар фоида бурдан хоста гуфт:

— Ҳазлро ба як тараф монем, чиддӣ мегӯям ки ман
ҳамин рӯз ба пул эҳтиёҷи зиёд дорам, ҷӣ мешавад, ки
ҳочатбарорӣ карда пули ҳамин тоқияҳоро, ҳеҷ набо-
шад нимаашро ҳамин рӯз ба ман пешаки диҳед! Ило-
ҳӣ саломат бошед! Дар ҳаққи фарзандонатон ҳам дуо
мекунам.

— Ин суханатон ҳазл бошад ҳам, дуруст нею аз
таги дил бошад ҳам! — гуфт тоқияфуруш бо оҳанги
чиддӣ.

— Чаро? — тааҷҷубкунон пурсид Қоришкамба...

— Охир, шумо аз ман хоҳиш карда будед, ки тоқи-
яхотонро ба харидорҳои беруна бо нархи яккафурушӣ
→ бо нархи баланд фурухта диҳам албатта дар фуруши
дона-дона ва бо нархи баланд инҳо ба зудӣ фуруш

намешаванд ва дер мемонанд. Дар ин сурат ман як қисми сармояи худро ба моли шумо банд карда монам, аз кучо пайдою пасандоз мекунам, харочоти рӯзгорамро ва ичораи дӯконро аз кучо ёфта мегирам ва ба ҳар сад тангаи қарзе, ки аз шумо дорам, бо кадом роҳ даромад карда, ҳар моҳ дуним танга фоида медиҳам...

Тоқияфуруш қадре соқит монда ва нафасашро рост гирифта илова намуд:

— Биед, шумо қарзатонро ки ба гардани ман аст, як моҳ бефоида, ба сифати қарзи ҳасана монед ё ин ки тоқияхотонро бо нархи яклухтфурушӣ (бо нархе, ки вофурушон аз дӯзандагон меҳаранд) баҳо карда диҳед, дар он вақт ман ҳам ҳамаи пули тоқияхотонро якҷоя нақд ба шумо медиҳам. Чӣ гуфтед, розӣ ҳастед?

— Не, ин кор ба ман баробар намеояд ва дар он вақт ман қариб чорьяки пули тоқияхоро аз даст медиҳам,— гуён Қоришкамба рафтаи хост.

— Наравед, нишинед! Аз болои пули тоқияхотон ба шумо як чойник чой дам карда диҳам,— гуфт тоқияфуруш.

— Не, лозим нест, саломат бошед! Ман ҳозир ба банк рафта чой менӯшам,— гуфт Қоришкамба ва бо оҳанги шӯхӣ илова намуд — ба чое, ки аз болои пули тоқияҳои ман муҳайё мешуда бошад, на дандони шумо меғӯтад ва на дандони ман.

Вақте ки Қоришкамба рафтагӯр шуда аз пеши дӯкон ба роҳ даромад, ба ман, ки дар қафотари ӯ истода будам, чашми тоқияфуруш афтада:

— Ба шумо чӣ даркор? — гуфта пурсид.

— Ба ман тоқия даркор,— гуфтам дар ҷавоби ӯ сухани дигаре наёфта.

— Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоби ман аз роҳаш бозгашта ба тоқияфуруш рӯ оварда, ба ин кас аз тоқияҳои ман нишон диҳед! Шояд ягонтаашро дар пеши назари худ фурушонда пули нақд карда гирам. Ба худо, ки ба пул эҳтиёҷам зиёд аст.

Тоқияфуруш дастан тоқияҳои Қоришкамбаро ба дасти ман дода:

— Яке аз инҳоро хоста гиред! — гуфт.

Ман, ки дар ҳақиқат тоқия намехаридам, тоқияхоро бепарвоёна аз назар гузаронда яке аз онҳоро ба тоқияфуруш нишон дода:

— Ҳамин чанд пул? — гуфта нарх пурсидам.

— Панҷ танга! — гуфт тоқияфуруш.

— Ду танга! — гуфтам ман дастан тоқияхоро ба фу-

рӯшанда гардонда дода истода ва дар дили худ «агар фурушанда розӣ шавад бо чӣ баҳона ин байъро мегардонам» гуфта меандешидам ва баҳонаи маъқуле наёфта, аз бими шармандагии оянда аз сару рӯям арақ мерехт.

— Инсоф кунед додар! — гуфт Қоришкамба ба ман нигоҳ карда, — охир масолеҳе, ки ба ҳар кадоми онҳо сарф шудааст аз чор танга зиёдтар меистад, ба болон ин музди дӯхт ҳам ҳаст. Хуб, биёед, зиёдати қимати масолеҳро ва музди дӯхтро ба шумо гузашт кунем. Шумо чор танга диҳед!

Ман ба ин суханони Қоришкамба чизе нагуфтам ва гуё ки сухани ўро нашунида бошам, худро ба нофаҳмӣ задам.

Фурушандаи таҷрибадор, ки чиддӣ ё булҳавас будани харидорро аз ҷашмони ӯ мефаҳмид, харидори бардурӯғ будани маро пай бурда, дастаи тоқияҳоро аз дасти ман гирифта, дар зерӣ парда ба рафча монда истода ба Қоришкамба:

— Қориамак беҳуда ҳомтамаъ нашавед, ин кас тоқия намехаранд! — гуфт.

Қоришкамба аз харидории ман умедашро канда ба роҳ даромад ва ман ҳам аз дунболи ӯ...

* * *

(Қоришкамба аз даҳанаи тарафи рафтаи аттори тимча баромада ба пеши дӯкони як аттор истод ва ман ҳам аз паси ӯ рафта, бо таҷрибае, ки аз сари дӯкони тоқияфуруш гирифта будам, худро харидор сохта дар паҳлуи ӯ рост истодам.

Қорӣ баъд аз салом додан ба соҳиби дӯкон:

— Ба ҳисоби аберааш як хӯрок гулқанд марҳамат кунед! — гуфт.

Аттор табассумкунон сарпӯши як тоси мисиро, ки дар пешаш истода буд кушода, аз даруни вай бо белчаи оҳанин чормағз барин гулқанд канда гирифта ба тарафи Қорӣ дароз кард.

Қоришкамба белчаро аз дасти аттор гирифта аз нӯти вай гулқандро бо дандонаш канда гирифт ва дар ҳолате, ки гулқандро меҳонид, белчаро ба аттор гардонда дода истода:

— Аберааш бисёр хурд будааст, ба буни дандонҳоям банд шуда монда чизе аз вай ба дарун надаромад.

— Дӯконам танг аст, мол ва сармояам кам, ба бо-

лои ин бештарин молҳои ман «касмахару касмаёб», бинобар ин савдо ҳам кам мешавад ва дар ингуна аҳвол аберааш ба зудӣ калон намешавад, ва ба воя намера-сад.

— Хуб, ба ҳисоби аберааш нею, барои худо боз як белча гулқанд диҳед, ки меъдаам хунук шуда рафта аз иштиҳо мондаам. Дуо мекунам: илоҳи тӯи фарзандонатонро бинед!

— Хайрият, ки меъдаатон хунук шуда аз иштиҳо монда будаед, вагарна тамоми дунёро ноҳида фу-рӯ мебурдед!—гуфт аттор бо оҳанги нимшӯҳию нимчид-дӣ ва белчаро аз дасти ӯ гирифта ба вай боз як белча гулқанд дод.

Аттор шояд маро ҳамроҳи Қоришкамба гумон кар-да бошад, ки ба ман чизе нагуфт ва аз ман чизе на-пурсид. Аммо Қоришкамба, ки ба ман аз вақти дар пеши дӯкони аттор дар паҳлуяш истоданам сар карда шубҳаомезона нигоҳ мекард, дар вақти гулқанди дуюм-ро ҳида истоданаш боз ба ман як нигоҳи тези кунҷко-вона карда:

— Додар! Шумо, магар, ба ман кор доред? — гуфта пурсид.

Ман ба ҷои он ки дар ҷавоби ӯ «бале ба шумо кор дорам гӯям» ва барои изҳори матлаби худ аз вай ҷои хилват талаб кунам ва агар ӯ мақсади маро шунидан хоҳад масъалаи ҳучраро ба пеши ӯ монам, ҷавоберо, ки дар саволи «ба шумо чӣ даркор?» гуфтани аттор тайёр карда монда будам, ба ӯ дода:

— Ба ман мурч даркор! — гуфтам.

Албатта ин ҷавоби ман ба саволи Қорӣ бисёр бе-муносибат афтод ва меидам, ки ӯ маро масҳара дошта зери лаб меҳандид ва ман аз ғояти саросемагӣ даст ба чайб задам, то ки қадре пул бароварда, мурче харида аз он вартаи шармандагӣ зудтар гурезам. Аммо аз ба-дии толеам ҳамон вақт дар кисаам ягон пул ҳам набу-дааст, аз ин ҳол сурх шуда, сафед шуда ва дар зерӣ обу арақи хичолат монда ба аттор нигоҳ карда:

— Холо пулам набудааст. Ман рафта пул оварда баъд аз мурчатон мехарам,— гӯён аз сари дӯкони ӯ дур шудам ва дар вақти аз пеши дӯкони аттор рафта исто-данам чашмам ба Қоришкамба афтод: ӯ ба аттор ни-гоҳ карда лаби зеринашро бар рӯи лаби болоияш ка-шида ва бо сараш ба тарафи ман ишора карда наме-донам, дар хусуси ман чӣ чизро ба ӯ фаҳмондан мехост.

Он рӯз ҳам шикори ман барор нагирифт, на танҳо барор нагирифт, ҳатто дар оянда ҳам роҳи дунболагирӣ он шикор ба ман баста шуд: чунки ман дар пеши Қоришкамба шарманда шуда будам ва дурӯғ будани мурчхари ман ба ӯ чун офтоб равшан шуда буд, ҳатто бо қиёси «мурчхариам» дурӯғ будани тоқияхариам ҳам ба ӯ ошкор гардида буд. Ман дигар дар кӯчаҳо аз паси ӯ ғашта барои шинос шудан бо вай фурсатҷӯй карда наметавонистам.

Ба ман ин бисъёр алам мекард, ки ин ҳама нобаробарии кор аз бетадбирии худам рӯй дода буд, агар ман дар ҷавоби «додар шумо ба ман кор доред?» гуфтани Қоришкамба «бале ба шумо кор дорам!» мегуфтам ва илова менамудам, ки «барои арз кардани муддаоям ба шумо, як ҷои хилват даркор аст», он ҳама таъкиб ҷардани ман ӯро ба назари ӯ табиӣ менамуд ва албатта ӯ маро ба ғӯшае бурда матлабамро мекурсид ва ман масъалаи хучраро ба миён меовардам. Дар он сурат агар хучра ба даст надарояд ҳам, шиносӣ ба даст мебаромад ва дар оянда роҳи омӯхтани аҳволи ин одами аҷиб, ки диққати табиати кунҷкови маро ба тарафи худ саҳт кашида буд, ба ман кушода мегардид ва ин барои ман аз хучра ҳам муҳимтар буд.

Акнун пушаймонӣ суд надошт ва «афсӯсу дареғ» фоида намебахшид, чунки тир аз камон бархато ҷаста ва мурғи матлаб аз дом рафта буд.

Бо ҳаман ин дилам намехост аз шиносо шудан бо ин одам ва омӯхтани ӯ умедамро тамои канам ва барои ёфтани роҳи умедворӣ фикр мекардам, оқибат дар хаёлам ҷораи зеринро маъқул намудам: «Бо пурсуков унвон ва нишони хонаи ӯро меёбам ва дар як вақти муносиб рост ба хонааш ба пеши ӯ меравам, дар назди ӯ дурӯғ будани тоқияхарӣ ва мурчхариамро рӯирист иқрор мекунам ва аз думболагирӣ мақсади асли хучраталабӣ буданро ба ӯ мефаҳмонам ва бо ҳамин аз шармандагӣ, ки дар пеши ӯ ба ман рӯй дод, тамои халосӣ меёбам ва дар ҳамин замин роҳи шиносӣ ва омӯзиш ҳам кушода мешавад...»

Он шабро бо фикру хаёл бедор гузаронидам ва дар вақти саҳар бо ёфтани ҷораи охирин қадре осуда шуда хобам бурд...

Рӯзи дигар ман бо умеди ёфтани хонаи Қоришкам-ба ба кӯча баромадам ва Чорсуи шаҳри Бухоро гардиш карда бо растаи чойфурӯшӣ, ки аз тарафи шимоли хонаҳои Девонбегӣ дар байни мадрасаи Қўқалтош ва масҷиди Мағоқ кашида шуда буд, раҳсипор гардидам.

Дар миёнаҳои растаи чойфурӯшӣ дар тарафи чануби кӯча дар рӯ ба рӯи паскӯчаи бозори ангишт «Чаннатмаконӣ» ном як сарой бино ёфта буд. Дар ду паҳлуи даромадгоҳи ин сарой, берун аз дарвозааш ду суфачаи баланд воқеъ шуда буд. Бар рӯи яке аз ин суфачаҳо Раҳими Қанд ном як кас лаълии қандфурӯши-ашро дар пеши худ ниҳода менишаст. Суфачаи дигари ин сарой холӣ буда, ман гоҳ-гоҳ бар рӯи вай нишаста бо қандфурӯши мазкур сӯҳбат мекардам. Чунки вай як одами бисъёр аҷиб буда суханхояш бағоят завқовар буданд ва гӯш кардани ҳикоя ва саргузаштҳои вай маро бисъёр хуш меомад.

Чун дар ин ҷо номи Раҳими Қанд зикр ёфт, лозим аст, ки бар болои баёни аҳволи ӯ қадре истода гузарам, то ки хонандагонро бо ин одам каме ҳам бошад, шинос кунам:

Таваллудгоҳи ин одам дар деҳаи Фоиқи тумани Шофиркоми Бухоро буда, дар шаҳри Бухоро нашъунамо ва касбу камол ёфта, мусиқиро омӯхтааст ва ӯ аз асбобҳои мусиқӣ танбӯр менавохт, аммо суруд намехонд. Ин одам табиатан бисъёр бечора буда, аз молу ашъеи дунёӣ ҳам чизе надошт ва бисъёр фақирона зиндагонӣ мекард.

Ӯ дар пешаи худ маҳорати бисъёр баланд надошт ва ба болои ин монанди баъзе мусиқичиёни он замон маҷлисоро, суханвар, ширинкор ва хушомадгӯй ҳам набуд. Бинобар ин ўро одамони сарватманд дар тӯйҳо ва меҳмондориҳои пуртантанаи худ даъват намекарданд. Азбаски харидораш кам ва бозораш касод буд, ҳар кас ўро барои базме даъват кунад, дар як шаб ба ду танга музд, ки баробари 30 тин аст, розӣ мешуд.

Азбаски нархи танбӯрнавозии ӯ назар ба навозанда ва хонандагони дигар хеле арзон буд, муллобачагон — талабагони мадраса дар иҷтимоона — дар базмҳои ҷамъиятӣ ва шабнишинҳои худ бештарин ҳамин одамро даъват карда мебуданд. Ман ҳам бо ин кас дар ҳамин гуна иҷтимоонаҳо шинос шуда будам.

Гоҳо муллобачагон дар базмҳо ва шабнишинҳои

худ ин одами бечораи беозорро бисъёр озор меоданд ва ба ӯ шӯҳихои ваҳшиёнаи азобовар мекарданд. Чунончи, боре шарикдарсони ман, ки аз сад нафар зиёда буданд, барои сар кардани дарси нав аз байни худ 1500 танга ҷамъ карда 1400 тангаи ин маблағро дар дарсхонаи устои худ бо номи ифтихоҳона сарф намуданд ва бо 100 тангаи боқимонда хостанд, ки иҷтимоона ташкил диҳанд ва дар он шабнишинӣ танбӯрнавозеро даъват намоянд.

Шарикон дар он маҷлис маблағи мазкурро сарф намуда барои худ ва меҳмонони худ зиёфати миёнаҳолоне тартиб доданд ва танбӯрнавози ин шабнишинӣ Раҳими Қанд буд ва вазифаи ғазалхонии ин базмро сурудхонони ҳаваскор, ки бо истилоҳи мадраса онҳоро «савтӣ» мегуфтанд ва онҳо аз байни талабагон ба тарзи худомӯзӣ расида баромада буданд, адо мекарданд.

Базм сар шуд, Раҳими Қанд танбӯрнавозӣ мекард ва талабагони ҳаваскор суруд меҳонданд. Азбаски дар байни шарикон хушовозон бисъёр буданд ва онҳо бо навбат мувофиқи нағмае, ки Раҳими Қанд менавохт, ғазалхонӣ мекарданд, он қадар монда намешуданд. Аммо Раҳими Қанд, ки ягона навозанда буд ва то нимаи шаб бе ист ва бе дамгирӣ танбӯрнавозӣ кард, дигар ёрои ба тор нохун заданаш намонд ва вақте ки ўро боз ба навохтан водор кардан хостанд:

— Агар кушетон ҳам дигар наменавозам,— гуфт бо оҳанги қатъӣ.

— Ҳоло ҳамин тавр аст? — гуфт Амини Муш ном яке аз талабагон, ки аз сурудхонон буд.

— Ҳамин тавр аст, дигар наменавозам! — гӯён матлаби худро такрор ва таъкид кард Раҳими Қанд.

— Шарикон, хезед, «хармурд» мекунем! — гуфта Амини Муш ба аҳли маҷлис хитоб кард ва худ рафта Раҳими Қандро бар рӯи хона ғелонда паҳш кард ва чанд нафар талабагони авбош рафта ба Амини Муш ёрӣ дода, ба ӯ ҳамроҳӣ карданд: онҳо танбӯрнавозро зер карда мушткӯбӣ кардан гирифтанд.

Раҳими Қанди бечора аввал «оҳу вой!» гӯён фаръёд мекашид ва баъд аз он ба гирьяву зорӣ даромад ва оқибат боз навохтанро ба гардан гирифта аз ин зарбулати ваҳшиёна раҳой ёфт.

Раҳими Қанд баъд аз «хармурд» бо чашмони гиръён ва панҷаҳои ларзон боз қадре торҳои танбӯрро «тинг-тинг» кунонид, аммо ин садо аз садои танбӯр зи-

ёдтар ба ғингоси мағасе, ки дар торҳои тортанак дармондааст, монанд буд...

Дар ин вақт оши охирини зиёфат, ки палав буд, тайёр шуд ва табақҳои таом дар пешии меҳмонон ва шарикон қатор шуданд. Раҳими Қанд ҳам бе рухсати касе аз танбӯрнавозии маҷбурӣ халосӣ ёфт, чунки шарикон хӯрдани палавро аз шунидани танбӯр муҳимтар медонистанд.

Вақте ки маҷлиси зиёфат ба поён расида аҳли маҷлис пароканда мешуданд, ташкилкунандагони ин шабнишинӣ ба Раҳими Қанд ду танга барои музди хизматаш, якта нон ва як коса ош ҳам барои бурдан ба баҷагонаш ба тарзи инъом доданд.

Раҳими Қанд аз ин инъоми талабагон, ки ҳеҷ ба он нигарон набуд, бисёр хурсанд шуда:

— Илоҳӣ ҳамаатон мударрис шавед, муфти шавед, аълам шавед, охун шавед, раис шавед, қозӣ ва қозикалон шавед!..— гӯён дуо кард.

— Барои ба ин мансабҳо расидани ҳамаи моён,— гуфт яке аз талабагон,— бояд ҳамаи қозиён, раисон ва дигар муллоёни мансабдори имрӯза ё бимиранд ва ё бекор шаванд. Агар ин дуои туро, ки дар ҳаққи муллоҳои мансабдори имрӯза дар ҳақиқат дуои бад аст, онҳо шунаванд, туро «хармурд» карда мекушанд.

— Майлашон,— гуфт Раҳими Қанд дар ҳолате, ки лабонаш бар хилофи одати муқаррариаш ба табассум моил шуда буданд,— агар баъд аз «хармурд» кардан якто нон ва як коса ош диҳанд, кушанд ҳам зарар надорад.

* * *

Зиндагонии Раҳими Қанд хеле танг буд, албатта бо ду танга даромад, ки вай ҳам ҳар рӯз ба даст намендаромад, бо якто нон ва як коса ош, ки онҳо ҳам ба тарзи тасодуфӣ аз тӯйҳо ва зиёфатҳои калон дар ҳафтаҳо ва моҳҳо ба тарзи «инъом» меомаданд, як оиларо сер кардан мумкин набуд. Агар ӯ ба пешаи дигаре машғули кардан хоҳад, хунари дигаре надошт ва барои харидуфурӯш сармоя надошт. Ночор ӯ қандфурӯшии дастакиро барои худ даромади иловагӣ қарор дода буд, ки ҳамаи сармояаш дар ин кор қадре қанд, конфет ва оби дандон буд, ки ҳамагӣ аз панҷ танга зиёдтар қимат надоштанд.

Қандро шикаста майда карда, ба ҳар кадоми лӯндаҳои калонтараш ду пул ва ба резатараш як пул баҳо

монда, ба як тарафи лаълӣ мечид ва ба тарафи дигари лаълӣ конфетҳои арзонбаҳо ва обидандонҳоро, ки аз лойшакар сохта мешуданд, рехта ба ҳар кадоми онҳо ҳам якпулӣ ё дупулӣ нарх мемонд ва ҳамин лаъли «оростан худ»-ро ҳар пагоҳ бардошта омада бар рӯи суфай сарои Чаннатмакони менишаст ва ба толибонаш мефурухт ва харидорони ӯ бештарин бачагони кӯчагард буданд.

Мардуми Бухоро ҳамин касби Раҳими танбӯриро ба назар гирифта ва ба номи ӯ калимаи «Қанд»-ро илова карда, ӯро «Раҳими Қанд» мегуфтанд.

Ман гоҳо аз «молҳои тичоратии Раҳим» ба ду пул қанд ё конфет харида, ба даҳон андохта, бар суфачаи дигар макида менишастам. Ин харидаи ман аз ҷиҳати эҳтиёҷам ба ширинӣ набуда, балки барои шунидани суҳанони ба мазоқи ман аз қанд ҳам гуворотари ӯ буд. Чунки ӯ бо ин харида ночизи ман хурсанд шуда ба суҳан медаромад.

Ҳикояҳои Раҳими Қанд бештарин аз саргузашт ва ёддоштҳои ҳудаш, аз аҳволи ҳудаш ва аз дида ё шунидаҳои буд. Дар ин ҷо бояд ҳаминро ҳам қайд кунам, ки Раҳими Қанд баъзан ҷизҳои ба ҳаёлаш омада-ро ҳам монанди он, ки худ карда бошад ё дида бошад бо боварии тамом ҳикоя мекард ва ширинтарини гуфтаҳои ӯ ҳам ҳамингуна ҳикояҳои афсонамонандаш ба шумор мерафтанд.

Аз ҷизҳои, ки аз Раҳими Қанд шунيداам, ду порча ба ёдам мондааст ва ман мехоҳам ҳамон порчаҳоро дар ин ҷо нақл намоям:

Рӯзе Раҳими Қанд аз бетамизии замона ва аз санъатношиносии мардум шикоят карда гуфт:

— «Агар дар мардум тамиз мебуд ва санъатро мешинохтанд, ҳунармандро аз беҳунар фарқ карда метавонистанд ва қадри ҳунармандонро медонистанд — ба созандагони дигар он муомила ва ба ман ин муомиларо намекарданд, яъне дигаронро ба ӯсмон бардошта, маро ба замин намезаданд ва ҳол он ки аксари ин ҳофизон ва навозандагон шоғирдони беустод буда, таълимида ва монанди алафи бегонаи дар гулзор рӯида дар замини санъат худрӯ мебошанд. Аммо аҳмақфиребиро хуб медонанд ва дар пеши мардумони бетамиз худситой карда хуб пул мекашанд ва ман, ки ба чандин устои забардаст чандин сол хизмат карда ин ҳунарро ба даст даровардам, ба хӯрдан нон надораму ба пӯшидан танбӯн».

Раҳими Қанд баъд аз ин муқаддима барои исботи ҳунармандии худ ва забардастии устодони худ «ёддошти» зерини худро нақл кард:

— «Ман,— гуфт ӯ,— ба Насруллобон дегфурӯш, ки мардум номи ӯро кӯтоҳ карда «Насруллои Дег» ме-гуфтанд, ва дар шашмақомдонӣ ягонаи даврон буд, даҳ сол ба тарзи шогирдӣ хизмат кардаам. Баъд аз он, ки ман дар пеши ӯ шашмақомро об карда хӯрдм, маро ҳамроҳи худ ба меҳмониҳо бурдан гирифт».

Раҳими Қанд аз он меҳмониҳо, ки ҳамроҳи устоди худ рафтааст, якеро муҳимтар ва сазовори қайд шумурда ба тарзи зерин нақл кард:

— «Устодам Насруллои Дег як шаб маро ба чорбоғи домоди қозикалон, ки дар деҳаи Хитоён буд, ҳамроҳи худ гирифта бурд.

Дар он ҷо хонанда ва навозандагони дигар ҳам буданд, ки ҳамаи созхоро ҷӯр карда ва ҳамаи сурудхонон ҳамовоз шуда то нимаи шаб навохтанд ва хонданд. Баъд аз таоми нимишабӣ, ки ҳамаи меҳмонон ва созандагон ба ҳар тараф пароканда шуда хобиданд, устоди ман ба соҳиби боғ гуфт:

— Агар хоста бошед ва рухсат диҳед, худам бо шогирдам як базми хосагии алоҳида карда медиҳам.

«Албатта домоди қозикалон бо хурсандӣ розӣ шуд ва Насруллобой торҳои танбӯрро ба ҳавои Наво соз карданро фармуд. Танбӯрро соз кардам, устод дойраро ба даст гирифта усул нигоҳ дошта меҳонд ва ман менавохтам. Як вақт ду булбул парвозкунон омада ба болои шохӣ дарахте, ки мо дар зери вай базм мекардем, нишастанд. Булбулон баъд аз қадре ором истода ба нағмасароии мо гӯш додан мувофиқи ҳавое, ки мо менавохтем, ба чаҳчаҳзанӣ даромаданд».

«Аз ин кори булбулон устоди ман зиёда ба шавқ омада, гӯё, ки бо онҳо баҳс-мабаҳс меҳонда бошад, ~~но~~ лаҳои фалакпеч баровардан гирифт ва ман ҳам бо но хунҳои обдори худ торҳои танбӯрро дилхарошона меларзондам, шунавандагон аз нағмаҳои ҷонгудози ман, гӯё, ки ба рағу пай онҳо нохун зада истода бошам, дар тапиш ва ҷӯшу хурӯш омаданд...»

Раҳими Қанд дар охири ин ёддошти худ гуфт:

— «Оқибат булбулон аз мо мағлуб гардида хомӯш монданд ва баъд аз қадре хомӯш истодан онҳо тамоман беҳушу беихтиёр шуда худро аз шохӣ дарахт ба сӯи мо андохтанд, яке аз онҳо омада ба гӯшаки танбӯри ман нишаст ва дигаре ба гардиши дойраи Насруллобой. Ин

ҳолро дида шунавандагон ба ҷӯшу хуруш омаданд ва садон таҳсину офарини онҳо ба осмон расид ва бо ҳамин базм ҳам тамош шуд...

Дуруғ будани ингуна «саргузашт»-ҳои Раҳими Қанд равшан бошад ҳам, ман ба ӯ аз ин хусус лаб намекушодам, балки худро чунон нишон меодам, ки гӯё ҳамаи он суҳанхоро бовар кардам. Чунки агар ӯ ба ингуна ҳикояҳои худ андак нобоварии маро пай мебард, бисёр мешӯрид, на танҳо мешӯрид, ҳатто бими он буд, ки ошноии худро аз ман бурида, дигар ба ман ингуна ҳикояхоро нақл накунад. Ва ҳол он ки шунидани ингуна ҳикояҳои ӯ ба ман бисёр завқ меод. Ман; хусусан, аз ин ҷиҳат завқ мекардам, ки ӯ ёддоштҳои худро бо камали ҷиддият ва боварӣ нақл мекард ва ба бовар, қардани ман ҳам ақидаи ӯ комил буд.

* * *

Раҳими Қанд боре ба ман аз қаҳрамоноҳои афсонавии одамони зинда ҳикоя мекард ва суҳанро бар болои ҷанги амир Музаффар бо кӯҳистониён овард, ӯ калламанораи аз сарҳои ҳисориён ва кӯлобиён сохтаи амирро ва дар як соат куштани ӯ қорсад асирро нақл намуда, ба болои Азизулло ном яке аз иштироккунандагони он ҷанг зиёдатар истод.

Дар асл ин Азизулло аз Балх буда, дар Бухоро таҳсили илм кардааст ва дар ҷанги амир Музаффар бо кӯҳистониён аскарӣ иштирокӣ шуда аз ҷониби амир ба он ҷанг иштирок намудааст ва дар бадали ин хизмати худ ба мансаби раёсати баъзе ҷойҳо расидааст. Дар вақте ки Раҳими Қанд аз ӯ ба ман таърифи мезад, вай дар тумани Ғиждӯвон раис буд.

Азизулло ба дуруғгӯӣ шӯҳрат дошт. Худи ӯ мегуфт, ки агар ман рӯзе сад дуруғи барҷаста нагӯям, он шаб хобам намебарад.

Хулоса Раҳими Қанд дар бораи қаҳрамониҳои ҳамаи Азизуллои дуруғгӯӣ ба ман гуфт:

— «Азизулло дар қатори навқарони галаботури амир дар ҷанги кӯҳистон ба тарафи ҳисориён ва кӯлобиён ҳучум овардааст ва дар този асп ба ҳар шамшер задан даҳ-дувоздаҳ қасроқ қалам карда мебартофтааст. Рӯзе дар вақти гармии ҷанг аспи ӯ дартоз аз байни ду дарахти тут, ки ба ҳам наздик рӯида шоххояшон ба ҳам печида будаанд, гузаштааст ва дар вақти гузаштани асп аз байни дарахтон сари Азизулло дар шохҳои дарахтон банд шуда аз гарданаи ӯ канда шуда мондааст.

Аммо ӯ чолокона сари аспро пас гардонда омада, каллаи худро аз шохҳои дарахт чудо карда ба ҷои худаш гузоштааст, азбаски хунаш ханӯз сард нашуда будааст, сараш монанди аввала ба танааш часпида мондааст ва ӯ ҳам гуё ки ба вай ҳеҷ воқеае рӯй надода бошад, мисли пештара ба ҷанг давом кардааст».

Ман аз шунидани ин ҳикоя хеле завқ гирифта ва аз камоли хурсандӣ хусусияти табиати Раҳими Қандро аз хотир бароварда ба ӯ гуфтам:

— Хайрият ки Азизулло саросема шуда каллаи худро ба танааш ҷалпа нагузоштааст, вагарна чашмони ӯ ба қафои ӯ ҷойгир шуда, дар зиндагӣ бисёр душвориро мекашид.

Раҳими Қанд аз ин гуфтаҳои ман нисбат ба ҳикояи худ нобоварио бӯй бурда якбора ба шӯр омада гуфт:

— Ӯ кӯр пабуд ва беақл ҳам набуд, ки чигуна ба тана гузоштани каллаи худро надонад!

Ман узрҳо гуфта боварии худро ба ҳикояи ӯ исбот карда, шубҳаи ӯро нисбат ба худам тамом аз дилаш баровардам. Бо вучуди ин ӯ чандгоҳ ингуна ҳикояҳоро ба ман нақл накард.

V

Ман бо растан ҷойфурӯшӣ раҳсипор гардида то пеши сарои Ҷаннатмақонӣ расидам. Дар он ҷо Раҳими Қанд лаълии «хушбори» худро дар пешаш монда, бар рӯи суфачаи муқаррариаш нишаста буд, ман аз ӯ ба ду пул як дона оби дандон харида, ба даҳонам андохта, ба суфачаи дигари дари сарой нишастам.

Имрӯз мақсади асосии ман ёфтани кӯча, гузар ва хавлии Қоришқамба буда ҳамаи фикру хавосам ба ин мақсад банд буд, бинобар ин барои ба сухан даровардани Раҳими Қанд ва ҳикоя гӯендани вай кӯшише накарда, дар фикр фуруфта будам...

Ман ханӯз обидандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам, ки Қоришқамба аз тарафи шарқи раста — аз тарафи мадрасаи Қӯкалтош намоён гардид. Ман барои пурра ва пухта дидани рӯи ӯ чашмамро ба ӯ дӯхтам. Чун ӯ наздиктар расида назараш ба ман афтод, чашмонашро аз ман нақанда омадан гирифт. Ман аз нигоҳҳои тези маънидори ӯ, дар ҳаққи худам «ин дуруғӯи дируза!» гуфтани ӯро пай бурдам, бинобар ин шарм дошта чашмамро аз вай қанда худро

Ба нодонӣ задам, лекин бо гӯшан чашм ҳаракатҳои ўро таъкиб мекардам.

Ў рӯст ба пеши суфачаи Раҳими Қанд омада аз қанди майда ва обидандонҳои ў якдонагӣ гирифта ба даҳонаш зад ва аз конфет ҳам як дона гирифта дар ҳолате, ки коғазӣ вайро чудо мекард, ба роҳаш давом намуд:

Раҳими Қанд бо рангҳои қанда ва лабҳои ларзон:

— Қориамак, шӯхӣ накумед! Ман одами бечораи аёлманд мебошам, пули қанду конфету обидандонро дода равед! — гуфт бо оҳанги зорӣ.

Қоришкамба бе он, ки қадами пешпартофтаашро пас гузорад ё ин ки аз роҳаш бозистад:

— Кӯрнамакӣ накун! Дирӯза ошро аз ёдат набарор! Дар ягон мавриди дигар боз ба ту нафъ расонда ҷои ин моли ночизонаатро чанд-чанд карда пур мекунам, — гӯён ба роҳаш давом намуд.

Раҳими Қанд зери лаб ғур-ғуркунон «искит, мурдани!» гӯён ўро дашином дод.

— Ин кас кист! — гуфта ман аз Раҳими Қанд пурсидам, гӯё, ки ўро ҳеҷ намешинохта бошам.

— Як ҳиндуи салланок, як судхӯри гузаро, як хасиси чирки дандонхӯр! — гуфт Раҳим дар ҷавоб.

— Магар ў дирӯз шуморо зиёфат карда буд, ки «кӯрнамакӣ накун, дирӯза ошро аз ёдат набарор!» гӯён ба шумо миннат кард?

— Оши ўро то ҳол занаш ҳам нахӯрдааст, — гуфт Раҳими Қанд, — ҳикояти «оши дирӯза ин тариқа аст» гӯён ў ҳикояти зеринро нақл намуд:

— «Дирӯз маро як машқоб ба тӯяш хабар карда буд. Ман дар он ҷо дар рӯи суфа ба болои кат нишаста танбӯр менавохтам. Як вақт дар қатори меҳмонон ин одам ҳам ба хона даромад ва ҳамроҳи онҳо ба меҳмонхона даромада ош хӯрда баромад. Баъд аз таом меҳмонони дигар рафтанд, аммо ин одам бар рӯи кат баромада, ба соҳиби хона ҷой фармуда, дар паҳлуи ман ҷой нӯшида нишаст. Чанд гурӯҳ меҳмонони дигар ҳам омада ош хӯрда рафтанд. Вақте ки меҳмонои қариб ба поён расид, ў ба касоне ки дар он тӯй хизмат мекарданд:

— Ба ин кас ҳам ош биёретон, охир! — гуфт маро нишон дода — ҳамроҳи дасти ин кас шикамашон ҳам танбӯр навохта истодааст. Оши ин кас сергӯшту серравғантар шавад.

Як табақ оши палав оварданд. Дар ҳақиқат сергӯшту серравған буд. Аммо даҳьяки он ош ҳам насиби ман

нашуд: бо вучуди ин ки ӯ аз меҳмонхона дар қатори меҳмонон ош хӯрда баромада буд, ин ошро бо иштиҳои аввала хӯрдан гирифт. Ӯ то як лукма хӯрдани ман дусе лукма меҳӯрд ва чунон ки шикамбандаҳо мекунанд, ҳар лукмаро «дугӯштаи оринчшор» карда, яъне дар ҳар лукма ду лӯнда гӯштро ҳамроҳ карда ва равғанашро то оринчи худ шоронда, мегирифт...».

«Баъд аз таом ман хостам, ки боз танбӯр навозам ва ба ҳамин мақсад гӯшақҳои танбӯрро тофта торҳоро соз кардан гирифтам, аммо ӯ даҳонашро ба гӯши ман наздик оварда пичирросзанон:

— Биё, акнун танбӯрнавозиро бас кун! Омаду рафти меҳмонҳо ҳам тамом шуд,— гуфт ва илова намуд,— ман аз ин тӯй ба ту як табақ ош гирифта медиҳам, ба ҳамин шарт ки нимаашро ба ман медиҳӣ. Розӣ ҳастӣ?

— Дуруст, ман розӣ! — гуфтам ба ӯ.

— Ин тавр бошад аз соҳиби тӯй рухсат пурс!

— Акнун ичозат диҳед! — гуфтам ман ба соҳиби тӯй танбӯрамро ба чилдаш андохта истода.

«Соҳиби тӯй ду танга пулро бо якто нон ва як каф қандалот оварда ба пешам гузошт. Ман тангаро ба чайби худ андохта, нон ва қандалотро дар рӯмолчаи худ бастан гирифтам. Дар ҳамин вақт ин одам ба соҳиби тӯй маро нишон дода:

— Ин кас одами аёлманд мебошанд. Ба ин кас як табақ оши сергӯшту равған кашед, ба рӯяш якто нони тафтон пӯшонда диҳед! Мавриде воқеъ шавад, ин кас ба шумо боз хизмат мекунанд,— гуфт.

«Соҳиби тӯй сухани ӯро қабул намуда ошро тайёр карда овард. Ӯ пеш даромад ва ман танбӯру табақи ошро бардошта аз ҳавли баромадам. Соҳиби тӯй моро гусел карда истода ба ман:

— Оварда додани табақро аз хотир фаромӯш накумед! — гуфт.

«Ҳамин, ки мо аз тӯйхона чанд қадам дур шудем, ӯ ба ман:

— Ҳавлии ман дар сари роҳи ту мебошад, аввал он ҷо меравем. Баъд аз он, ки ман аз ош ҳаққи худро гирифтам, ту табақро бо боқимондаи ош бардошта ба хонаат меравӣ! — гуфт.

«Ман розӣ шудам. Мо бисъёр кӯчаву паскӯчаҳоро бурида гузашта, оқибат, ба ҳавлии ӯ расидем. Маълум шуд, ки ҳавлии ӯ нисбат ба ҳавлии ман аз тӯйхона дуртар будааст...»

Ман, ки чӯён дар кучо будани ҳавлии Қоришқамба

будам, фурсатро аз даст надода ва сухани Раҳими Қандро бурида:

— Хавлии ӯ дар кадом гузар ва дар кадом кӯча будааст? — гуфта пурсидам.

— Дар гузари Кемухтгарон, дар охири он паскӯчаи пешбастааст, ки вай дар пушти сарои кафшу маҳсифу-рӯшӣ воқеъ шудааст,— гӯён Раҳими Қанд ба пурсиши ман ҷавоб дода боз ҳикояти худро давом кунонид:

— «Вақте ки ба дари ҳавлиаш расидем, ӯ барои гирифтани ҳиссаи худ табақи ошро аз дасти ман гирифта ба ҳавлии дарунаш бурд ва баъд аз чанд дақиқа табақи рӯяш кушодаро бароварда ба ман дод: нону гӯшти ошро тамоман рабудаст, аз ош ҳам тахминан ҳаштъяк мондааст ва рағани ошро то чакраи охиринаш чаконда гирифтааст» — гӯён Раҳими Қанд ҳикояи худро тамом кард ва дар охир илова намуд:

— Ин одам бой бошад ҳам бисёр чашмгурусна будааст, барои ситондани ягон чиз аз ҳеч кор ибo ҳам намекунаду ор ҳам, бо вучуди ин чашмаш сер намешавад.

Ман дар ҷавоби ӯ гуфтам:

— Ҳарчанд Саъдии шерозӣ гуфтааст ки «...Чашми танги дунёдорро ё қаноат пур кунад ё хоки гӯр», ман мегӯям, ки «чашми танги дунёдорро на қаноат пур кунад, на хоки гӯр». Баъди ин сухан ман зуд аз суфача бархостам, зеро нишонаи ҳавлии Қориишкамба, ки мақсади асосии онрӯзаам буд, аз ғайри чашмдошти ман аз он сӯҳбат ба даст даромада буд. Акнун мебоист ман ба зудӣ ба хонаи ӯ мерафтам.

VI

Ман аз дари сарои Ҷаннатмаконӣ бо паскӯчаи бозори ангишт раҳсипор шуда ба гузари Кемухтгарон рафтам ва дар он ҷо ба паскӯчаи пешбаста даромада, ба охири вай расидам ва дар он ҷо дарвозачаи ҳавлие ба ман рост омад, ки аз рӯи нишондоди Раҳими Қанд бояд вай ҳавлии Қориишкамба бошад. Ман дарвозаи он ҳавлиро кӯфтам ва дар дили худ гуфтам: «Агар ин ҳавлӣ — ҳавлии Қориишкамба набошад ҳам, зарар надорад, чунки дар он сурат аз соҳиби ин ҳавлӣ ҳавлии ӯро пурсида меёбам.

Баъд аз дақиқае аз паси дарвоза шарфаи пое шунида шуд ва баъд аз он бо ҳам паст-паст ҳарф задани

ду кас маълум гардид. Аммо онҳо ба даркӯбии аввалии ман ҷавоб надоданд. Ман бори дигар дарро кӯфтам:

— Шумо кӣ? — гуён аз паси дар овози зане шунида шуд.

— Ман як муллобача, ба Қориамак кор дорам.

— Қориамакатон дар хона нестанд! Чӣ кор доштед? — Овози зан такрор шунида шуд.

— Қорамро ба худашон мегуям... Кай ба хона меомада бошанд?

— Он кас бевақт меоянд, гоҳо то нимаи шаб ба хонаҳои ошнохӯшон мегарданд,— ин ҳам овози ҳамон зан буд.

— Агар баъд аз хуфтан ё ин ки дертар аз он оям, он касро дида метавонам? — ман пурсидам.

— Не! — гуфт бо қатъият як зани дигар ва илова намуд,— он кас шабона ҳеҷ касро ба хонаашон роҳ намедиханд, ҳатто дарвозаро ҳам намекушоянд. Ба мо ҳам таъин карда мондаанд, ки на рӯзона ва на шабона дарвозаро ба касе накушоем. Дирӯз боз таъкид карда гуфтанд, ки агар ягон каси шинос ояд ҳам, дарвозаро накушоем. Бинобар ин ба шумо маслиҳат медиҳем, ки барои ба ҳавлиашон даромада бо он кас сӯҳбат кардан беҳуда овора нашавед.

— Шумоем ба он кас чӣ мешавед! — ман пурсидам.

— Занхӯшон! — зани аввали ҷавоб дод.

— Агар писарашон бошад, бо вай гуфтугузор кунам, ки вай ба падараш расонда ҷавоби он касро ба ман гирифта диҳад.

— Он кас на писар доранд, на духтар ва на хизматгор,— ин овози зани аввали буд ва дар паси ин шунида шуд,— он кас монанди сарви озод яккаву танҳо ҳастанд ва яккаву танҳо мегарданд,— ин овози зани дуюм буд, ки хандаомез мебаромад.

— Хуб, рӯзона кадом вақт дар ҳавлӣ ёфт мешаванд, ки он вақт оям.

— Ҳеҷ вақт ёфт намешаванд, аз сафед шудани рӯз пештар баромада мераванду ними шаб меоянд,— ин овози зани аввали буд.

* * *

Чун дидани Қоришкамба дар ҳавлиаш ба ман муяссар нашуд ва дар оянда ҳам барои дар ҳавлиаш ёфта дидани ӯ дар ман умеде намонд, дубора ба растаю бозор баромадам ва дар дили худ қарор додам, ки

«агар ин дафъа ўро дар ҳар ҷо ёбам, пеши роҳашро гирифта, ба дуруғҳои худ иқрор карда, мақсадамро изҳор менамоям, то ки аз хиҷолати дируза бароям».

Бо ҳамин мақсад аз растан кафшфурӯшӣ гузашта, ба токи Хоҷамуҳаммади Паррон баромада, аз он ҷо бо растан ҷўбаду ва тамокуфурӯшӣ аз пеши саройҳои мавизу ғулунг гузашта, ба растан атторӣ рафта, аз он ҷо ба растан ҷойфурӯшӣ гузаштам...

Рӯз бегоҳӣ шуда буд, аксари дўкандорон дўкони худро баста ба хонаҳояшон рафта буданд, дар растаҳо ояндагон ва равандагон ҳам кам буданд. Агар дар ҳамон вақт Қоришқамба ба ман рост меомад, барои бо вай гуфтугузор кардан фурсати муносиб буд. Аммо ў дар он ҷоҳо ба ман вонахўрд. Ман вақте ба дари сарои Ҷаннатмаконӣ расидам, ки Раҳими Қанд палоси худро дар бағал ва лаълиашро ба даст гирифта омодаи рафтани шуда истодааст.

Чун чашми ў ба ман афтод, лаълию палосашро бар рӯи суфача монда худ ба он суфа такъя карда истода, бо лабҳои хандон маро ба пеши худ ҷеғ зад. Ман аз хандонрӯии ў дар тааҷҷуб афтодам, чунки дар умри худ як бор, чунонки дар боло накл ёфт, шаби ичтимо-она бо гирифтани як коса ош ўро дар табассум дида будам. Дигар вақтҳо, монанди он ки сирко нўшида бошад, пешонаи ў турш ва пурчин менамуд. Алҳол ў на танҳо табассум мекард, балки дар зерин лаб меҳандид.

Ман ба наздаш рафтам. Ў аз ман пурсид:

— Шумо дар ҳаққи Қоришқамба чӣ кардед?

— Ҳеҷ кор накардаам. Чӣ шудааст?

Раҳими Қанд ба лаби суфача нишаста сухан саркард:

— Вақте ки шумо аз ин ҷо рафтед, ў пайдо шуда:

— Он кас кӣ буд? — гуфта шуморо аз ман пурсид.

— Як муллобачаи ғиждувонӣ! — ман ба ў ҷавоб додам.

— Тахминам дуруст баромад! — гуфт ў сарашро боло-поин ҷунбонда.

— Чӣ тахмин карда будед? — ман аз вай пурсидам.

«Қоришқамба қадре андеша карда истода гуфт:

— Мардум маро пулдор гумон мекунам. Бинобар ин баъзе дудон ва бечогардон чандгоҳ ба дунболи ман афтода буданд. Чун онҳо фаҳмиданд, ки ман дар хонаи худ ҳатто як пули сиёхро ҳам нигоҳ намедорам, ба дилшон оби сард зада маро ба ҳоли худ гузошта, паси кори худ рафтанд...»

«Қорӣ қадре хомӯш монда боз сухани худро давом дод:

— Ду-се рӯз боз ҳамин муллобача аз дунболи ман гаштааст. Зоҳиран, ӯ мехоҳад, ки аз кучо пул гирифта ба кучо гузаштанамро фаҳмад ва агар равшан фаҳмад, ки ман дар хонаи худ пул бурда мондаам, шабона рафта маро калла-поча карда (кушта) пулро бардорад».

— Ин муллобача онгуна кас не, тахминатон хатост!— гуфтам ман ба ӯ.

— Фарз кунем, ки ҳудаш росткор бошад, аҷаб нест ҳамтуманиҳояш ўро аз роҳ бароварда ба дунболи ман гузошта бошанд. Дар ҳар ҳол аз ғиждувониён тарсидан даркор аст.

Раҳими Қанд мегӯяд: «Қориисмат дар охири суханаш ба ман илова карда гуфт:

— Он муллобача, ки ба ту ошно будааст, ба ӯ фаҳмон, ки ман пул надорам, агар ногаҳонӣ пуле ба дастам афтад ҳам, вайро ба хонаам бурда наместонам, ҳатто дар хона ягон чизи пурбаҳо ҳам надорам, як-ду бистари чиркину дарида дорам, ки аз арақчини зери полони хар фарқ надорад».

Раҳими Қанд ҳикояти Қориро ба охир расонда ба ман насиҳатомезона гуфт:

— Ба ингуна одам наздик нашавед, ки аз вай тӯхмат меборад.

Ман ба Раҳими Қанд нияти аз Қориешкамба ҳучра талаб кардан доштанамро, барои бо ӯ мулоқот кардан чанд рӯз аз дунболи ӯ гаштанамро ва то ҳамин вақт фурсати бо вай гуфтугузор кардан наёфтанамро мухтасаран ҳикоя карда дода:

— Модом ки ӯ ингуна одами бадгумон будааст, дигар на рӯи ўро мебинам ва на аз вай ҳучра мелурсам, на ҳучраи ӯ ба ман даркор аст ва на мулоқоташ. Ба қавли Саъдӣ: «Атои ўро ба лиқои ӯ бахшидам»— гуфтам ва аз ӯ чудо шуда паси кори худ рафтам.

VII

Аз воқеаи дари сарои Ҷаннатмаконӣ чанд рӯз гузашта бошад ҳам, ман Қориешкамбаро дигар ба ҷоё рост наовардам ва дар паи рост оварда бо ӯ рӯ ба рӯ шудан ҳам набудам, чунки ман хаёли шиносии ўро ва ҳучраи ўро тамоман аз хотир тарошида партофта будам

ва аз ин одами бадгумони тӯҳматӣ дур гаштанро лозим медонистам...

Дар ҳамон вақтҳо рӯзе дар саҳни мадрасаи Кӯкалтош ба болои бомчаи як дӯкони намакфрӯшӣ ба ҳаёлот фуру рафта нишаста будам, ки ба болои сарам сояи касе пайдо шуд. Ман аз бисёрӣ фикру ҳаёлам ба он соя аҳамият надода, ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накардам. Баъд аз он аз болои сарам бо талаффузи қоригӣ садои:

— Ассалому алайкум! — гуфтани касе баромад.

Ман сар бардошта ба саломдиханда нигоҳ кардам, ин Қоришкамба буд ва ӯ бо дандонхилоли аз чӯби газ тарошида дандонҳояшро мекофту резаҳои хӯроки аз байни дандонҳояш ба нӯги дандонхилол банд шуда баромадаро ба дасташ гирифта ба тарафи вай як нигоҳ мекард ва баъд он резаро дубора ба даҳонаш андохта меҳӯрд.

Азбаски ман аз таваҳҳуми беасоси ӯ дар ҳаққи худам аз вай саҳт ранҷида будам, ба саломаш бо як оҳанги нофорам ҷавоб гардонда боз ба ҳаёлотии худ фуру рафтам.

— Саҳни мадрасаи Кӯкалтош ачаб ҳавои хубе дорад, — гуён ӯ дар паҳлуи ман нишаст.

Ман ба ин сухани ӯ на бо тасдиқ ва на бо инкор ҷавобе надодам.

— Бародар! Шояд шумо ба ман коре дошта бошед, ки як-ду рӯз аз дунболи ман гаштед? — гуфт ӯ бо оҳанги мулоимона.

— Ман мехостам, ки «чанд пул доштани шуморо ва дар кучо мондани он пулҳоятонро фаҳмам ва баъд аз он бо дуздони ғиждувонӣ рафта онҳоро ғорат кунам» — гуфтам бо камоли дуруштӣ.

— Агар касе дар ҳаққи як каси ношинос, ки ўро таъкиб мекунад, бадгумон шавад, айб ҳам нест, ачаб ҳам нест. Чун тафтиш ва пурсуков карда дидам, ки шумо муллобачаи дуруст ва росткор будаед, ба шумо узр гуфтан хостам ва ҳоло шуморо дар ин ҷо дида ба ҳамин ният дар паҳлукӯн нишастам, хоҳишмандам, ки шумо он бадгумонии маро бубахшед! — гуфт ӯ ҳақиқатан бо оҳанги узрхоҳона.

Ман дар ҷавоби ин суханони ӯ чизе нагуфта бошам ҳам, ӯ аз ваъияти ман ва аз барҳам хӯрдани осори ғазаб ва кина аз чашму рӯям пай бурд, ки ман узри ўро қабул кардаам, пас бо оҳанги чиддӣ илова намуд:

— Аҳволи худро ба шумо фаҳмонда монам зарар надорад: Чунон ки мардум гумон мекунанд, ман ода-

ми серпул нестам ва агар барои нафақаи аҳлу аёл пан-
чу chore ёбам ҳам, вайро ба хонаи худ бурда наместонам
ва ба дасти ягон кас ба тарзи амонат супурда монда
дар вақти зарурат ва эҳтиёҷ аз он одам ба қадри дар-
корӣ гирифта харҷ мекунам.

Аз ин суханони охирини ӯ пай бурдам, ки ҳанӯз шуб-
ҳаи ӯ дар ҳаққи ман боқист, аммо ба ин одам, ки бад-
гумонӣ дар табиати ӯ монанди як бемории қӯҳнаи до-
имӣ чойгир шуда мондааст, инод карда нишастанро му-
носиб надидам ва ӯро тамоман ва ҳеҷ набошад қис-
ман аз шубҳа баровардан хоста ба сухан даромадам:

— Ман ҷои истиқомат мечустам, яке аз дӯстонам ба
ман хабар дод, ки шумо чанд дар ҳучраи зархарид дош-
таед, бинобар ин аз дунболи шумо афтодам, ки фур-
сати муносиб ёфта ҳучра пурсам. Лекин шунидам, ки
шумо аз дунболагииам дар ҳаққи ман бадгумон шуда-
ед, «атои шуморо ба лиқои шумо бахшидам» — гӯён су-
хани худро ҳазломезона ба охир расондам.

— Ман ҳучраи зархарид надорам,— гуфт ӯ бо оҳан-
ги ҷиддӣ ва илова намуд,— зотан ман зар, яъне пули
нақд надорам. Дуруст аст, ки ду-се дар ҳучра дорам.
Аммо онҳо ба ман аз падари марҳумам мерос монда-
анд...

Қоришкамба баъд аз ба ҳамин тариқа боз як бори
дигар бепулии худро исбот кардан қадре хомӯш истода,
дубора ба сухан даромада, аз ман пурсид:

Ҳучра ёфтед ё ин ки ҳоло ҳам бошишгоҳ надоред?

— Не, ҳанӯз ҳучра наёфтаам!

— Агар шумо ҳучра ёбед, ҳар рӯз дар он ҳучра ош
мепазед? — боз пурсид ӯ.

Аз ин пурсиши ӯ дар хоҳири ман гузашт, ки «магар
дар дасти ӯ ягон ҳучраи бедудкашу беоташдон монда-
аст, бинобар ин ош пухтан ва напуктани маро мепурсад
ва агар ош напуктани маро донад, шояд он ҳучраро ба
ман диҳад», бо ҳамин мулоҳиза ман ба ин пурсиши
ӯ ба тарзи зерин ҷавоб додам:

— Барои ман ҳучраи бедудкашу беоташдон бошад
ҳам, шудан мегирад, чунки ман ҳеҷ ош напукта ҳам
зиндагонӣ карда метавонам.

— Лекин дар ман ҳучрае ҳаст, ки дудкашу оташ-
дони он ҳар рӯз як палави сергӯшту равғани дукаса
пуктанро талаб мекунад,— гуфт ӯ бо оҳанги ҳазломез
ва баъд аз он бо оҳанги ҷиддӣ сухани худро давом
додам,— ман ду ҳучра дорам, ҳар кадоми онҳоро ба ду
муллобача ба ҳамин шарт додам, ки онҳо ҳар рӯз як

оши палави дукаса мепазанд, якеашон дар соати 11 рӯз, дигарашон гашти рӯз — қариби намози дигар. Ман ҳар рӯз дар соати муайян рафта бо ҳар кадоми онҳо ошашонро ҳамроҳ меҳӯрам...

— Дар як рӯз ду бор оши палав хӯрда метавонед? — гӯён ман сухани ӯро бурида пурсидам.

— Агар ёфт шавад, рӯзе чор-панҷ бор ҳам хӯрда метавонам,— гӯён ӯ ба ман ҷавоб дода сухани аслии худро давом кунонид,— яке аз он муллобачаҳо мувофиқи шартмон ҳар рӯз бе тарк дар вақти муайян ошашро тайёр мекунад, аммо дигари онҳо фиребгарӣ менамояд: гоҳо хучраро кулф зада мегурезад. Фардои он рӯз, ки ман ӯро дида сахтгирӣ мекунам, «дирӯз барои ош пул наёфтам» ё ин ки «худам дар ҷое ба меҳмонӣ» будам гӯён узрҳои нодуруст пеш меорад. Ва ҳол он ки дар олами муомилаи пулсарфшаванда ингуна узрҳо ба як пули сиёҳ намеарзад. Дар соли гузашта ӯ бо ҳамингуна узрҳо чор бор ош напухт...

Қоришкамба аз сухан бозистода байни дандонҳои худро бо дандонхилоли нӯгтезаш кофт, ин дафъа ба ҷои резаи хӯроқ нӯги дандонхилол хунолуд шуда баромад. Ӯ баъд аз он, ки «туф-туф» гӯён даҳонашро аз хун тоза кард, боз суханашро давом дод:

— Ҳозир ман аз пеши ҳамин муллобачаи дурӯғваъда ош хӯрда баромадам. Дирӯз ош напухта гурехта буд, имрӯз ошашро камгӯшту равшан кардааст. «Агар ин тавр муомила кунӣ, тӯро аз хучра мебарорам» гуфта дӯғ зада мондам. Агар шумо ҳар рӯз як бор оши палав пухта маро зиёфат карданро ба гардан гиред, он муллобачаро, қадрдон бошад ҳам, аз хучра бароварда хучраро ба шумо медиҳам. Чӣ мегӯед?

Ман дар пеши ин одами мумсик аз изҳор кардани бепуӣ ва фақирии худ ор намудам, чунки дар пеши одамони сарватманд пасттарин ва беқадртарини одамон одамони фақир ва бенаво мебошанд, бинобар ин сирри худро пеши ӯ накушода бо дурӯғи зерин ҷавоб додам:

— Дирӯз ба ман як кас як хучраи ройгон ваъда карда буд. Агар он хучра ба даст надарояд, азони шуморо гирам мешавад. Ҳар рӯз як ош пухта як касро зиёфат кардан кори душворе нест. Лекин агар хучраи ройгон ёфт шавад, беҳтар аст.

— Албатта ҳар кас аз ҳар чиз пештар манфиати худро ба назар мегирад,— гуфт Қоришкамба ва илова намуд,— ҳуб, ҳар вақт ба худатон ё ба ягон шиносатон

хучра даркор шавад, хучраи ман бо шарти мазкур тайёр аст. Онгуна муллобачаро ман ба замми хучра додан дуо ҳам мекунам. Ман одами бечора ҳастам, ҳар рӯз хурду хӯрокам аз ҳамингуна роҳҳо мегузарам. Чунон ки одамон гумон мекунам, ман пулдор нестам.

Шиносоии аввалини ман бо Қоришкамба бо ҳамин мусоҳиба сар шуд. Баъд аз он, ҳаргоҳ, ки ӯ дар кӯча ба ман рост меомад, бошишгоҳ ёфтад? гуён мепурсид.

— Бале ёфтам.

Ягон ошнои беҳучра надоред?

— Не, надорам!

Гуфтугузори сариҳои мо бо ҳамин тамом мешуд. Лекин агар ман рӯзе ду-се бор ҳам бо ӯ вохӯрдм, ин саволу ҷавобҳо тақрор меёфтанд ва ӯ ҳеҷ гоҳ ба воқеаи ман аз ёфтани ориятнишини «вазифашинос, ки налавро ҳар рӯз дар вақти муайян муҳайё мекарда бошад», умедашро наметавонист.

VIII

Дар Бухоро ҳар сол дар аввали соли шамсӣ — дар моҳи ҳамал дар Ширбадан ном чорбоғи подшоҳӣ сайри наврӯзӣ барпо мешуд. Дар сайргоҳ дар қатори ошхонаҳои оддӣ, ки ба хӯрандагон таомҳои тайёри гуногун мефуруштанд, ошхонаҳое ҳам ҷушода мешуданд, ки дегу табақи худро ба касоне, ки бо дастӣ худ ош пухта хӯрдан мехостанд, ба иҷора медоданд.

Ингуна ошхонадорон хаймаю хиргоҳу шомиина зада, дар пеши онҳо як қатор оташдонҳо сохта, дегу табақ тайёр карда, ва ҳезум омода намуда, мунтазири харидорон шуда менишастанд ва толибон масолеҳи таомро худ оварда дастӣ пухта меҳӯрданд, ва ба ошхонадор музде медоданд.

Рӯзе дар айёми сайри наврӯзӣ як гурӯҳ аз рафиқони ман ҳам дар яке аз он ошхонаҳо ошӣ дастӣ пухта хӯрдан хостанд, ки ошпази онҳо ман будам. Рафиқон баъд аз пора карда додани гӯшту равшану пиёз ва сабзӣ ба сайру гашт рафтанд ва ман дар вазифи ошпазии он ҷо мондам.

Ман равшанро доғ карда гӯшту пиёзро бирӣён намуна истода будам, ки Қоришкамба дар он ҷо пайдо шуд. Ӯ баъди аз ман пурсидани даркор ё даркор набудани хучра, киҳо будани рафиқонамро пурсид. Ман дар ҷавоби ӯ ду-се нафар маълумтарини онҳоро ном бурдам.

— Ҳамаашон азониҳудӣ будаанд,— гӯён аз пеши ман гузашта ба ошхонае, ки дар паҳлуи он ошхона буд, даромад.

Азбаски он ошхонаҳои аз чодирӯ шомӣена биноефта деворе надоштанд, аз як ошхона аҳволи ошхонаи дигар дида мешуд. Қоришқамба дар ошхонаи паҳлӯ ба давраи гуруҳе рафта нишаст, ки онҳо нигарони кашида овардани ошашон шуда нишаста буданд...

Дар ин миён ман биринҷро ба дег андохта обашро кашонда, ошро дам кардам. Рафиқони ман ҳам омада дар зери шомӣена давра шуда нишастанд. Дар ин вақт оши гуруҳе, ки Қоришқамба худро ба онҳо «шарик» карда буд, кашида шуда буд ва ҳамаи онҳо машғули ошхӯрӣ буданд ва касе сари худро аз табақ намебардошт.

Аммо Қоришқамба дар паси ҳар луқма оше, ки ба даҳони худ меандохт, сари худро ба тарафи мо гардонда аз тайёр шудан ё нашудани оши мо хабардор шуда меистод.

Оши мо тайёр шуд, ман ошро кашида як ду кафгирашро ҳаққи чашм гӯён барои ошхонадор дар даруни дег монда табақи пурпалавро бардошта оварда дар пеши рафиқон гузоштам.

Чун Қоришқамба дид, ки ман ошро кашида пеши рафиқон бурдам, аз даврае, ки нишаста буд, бархост. Зоҳиран, ҳанӯз дар зери табақи онҳо ягон даҳан ош монда будааст, ки дубора ҳам шуда, он ошро ба даст гирифта, ба даҳонаш бурду дар ҳолате ки аз байни ангиштонаш рафтани он ош мечакид, шитобкорона қадам монда ба давраи мо омада бе ҳеҷ пурсупос ва салому алек нишаста, аз ҳама пештар дасташро ба табақ ёзонд.

Дар байни рафиқони мо чавоне буд, ки падараш яке аз бойҳои миёнаҳои Бухоро буд. Ин бойбача яке аз дӯстони дерини ман буда, бо Қоришқамба ҳам ошноӣ ҳазлкаш будааст. Вақте ки Қоришқамба ба давраи мо омада нишаст, он бойбача ба ӯ.

— Қоришқамба аз дасти шумо магар ҳеҷ халосӣ нест. Одам дар ҳар чой, ки ояд дар он ҷо пайдо шуда монанди риштаи Бухоро дарҳол ба пой кас мепечед! — гуфт.

— Хӯшачинӣ, гардам аз саратон, бойбача, хӯшачинӣ! Қоришқамба бечора хӯшачинӣ аст. Бо хӯшачинии мо барин одамони бибизоат аз хирмани шумо барин одами доро чизе кам намешавад.

— Дар ҳавлӣ оши моро «наберааш» гуфта меҳӯрдед. Ин ошро чӣ гуфта меҳӯред? — бойбача пурсид.

— Ин аберааш, гардам аз саратон,— гуфт Қорӣ дар ҳолате ки даҳонаш пури ош буд ва суханаш базӯр фаҳмида мешуд.

Қоришкамба баъд аз ин гуфтугузор ба сухани касе ҷавоб надод ва сарашро аз табақ набардошт. Ӯ панҷ ангишташро васеъ кушода ошро бо гӯшту равшанаш чунон печонда мегирифт, ки дар ҳар луқмааш, гӯё, дар обхез канои даръёи тезоб фуру рафта истода бошад, дар оши табақ рахнаи калоне пайдо мешуд, ва даҳонаш чунон аз ош пур мегашт, ки дар вақти хойдан ва нафас кашидан донаҳои биринҷ бо оби даҳонаш ҳамроҳ шуда бар рӯи табақ пош меҳӯрданд.

Бо дидани ин ҳол ман аз ошхӯрӣ даст кашидам, ҳатто ба тарафи он ош ёрои нигоҳ карданам намонд. Дигарон ҳам ба тарафи табақ бо дили нохоҳам даст бурда меоварданд ва аз зертари табақ — аз ҷойҳое, ки оби даҳони Қорӣ нарасида буд, кам-кам мегирифтанд.

Гоҳо ба ҳалқумаш ош банд шуда монда аз гулӯяш ба зудӣ намегузашт, дар ингуна мавридҳо ӯ бе он, ки дасти росташро аз рӯи табақ бардорад, бо дасти чапаш косаи обро гирифта қадре нӯшида, оши дар гулӯяш бандшударо дарун мефиристод.

— Барои ошхӯрии шумо як сӯмба ҳам даркор будааст, Қориамак гуфтам ман ба ӯ.

Ӯ ба ин сухани ман нимҳанде кард, аммо ҷавобе надод, чунки ба сабаби пурии даҳонаш ҳарф зада наметавонист.

— Сӯмба чӣ даркор аст? — яке аз рафиқон аз ман пурсид.

— Барои аз гулӯ гузаронида ба дарун ҷой кардани ош,— ман ҷавоб додам.

— Об барои ош ба ҷои сӯмба ба қор меравад,— гуфт як рафиқи дигар...

Оқибат Қоришкамба оши моро ҳам тамом карда зуд аз ҷояш бархост ва дасти равшанолудашро бо масҳии худ молида «пок» карда, аз ошхона баромада рафт.

* * *

Димоғи ҳамаи рафиқон аз ин меҳмони ноҳондаи дилбечокунанда сӯхта буд ва аз ҳама зиёдтар димоғи ман сӯхта буд. Чунки ман бо меҳнати тамом як оши бисёр нағз пухта, дар натиҷа аз хӯрдани он тамоман маҳрум монда ва саҳт гурусна ҳам будам. Дигарон бо-

шанд, дар пухтанаш ширкат надоштанд ва ба болои ин, кам-кам ҳам бошад, аз он ош хӯрда нафси худро қадре оромонида буданд.

Бойбача, ки ҳамаи ин фалокат ба сабаби ошноии ӯ бо Қоришкамба рӯй дода буд, зимнан аз худаш ранчидани маро пай бурда охиста аз давра бархоста леши ошхонадор рафт. Ошхонадор ханӯз он оштеро, ки ман барои ӯ «ҳаққи чашм» гӯён гузошта будам, кашида нагирифта будааст. Бойбача ба ивази он ба ошхонадор пул дода, вайро ба табақчае кашида гирифта, оварда пеши ман ниҳод.

Аммо ба сабаби он ҳама корҳои дилбечокунанда иштиҳои ман кӯр шуда буд ва дилам чизе наметалабид. Бо вучуди ин барои хотири дӯстон ду-се луқма хӯрдам ва бо ҳамин ба сабаби ранчиши хотирамро тақдир карда қадршиносӣ намудани он дӯстам асабҳоям ором гирифтанд ва бо чехраи кушода аз он дӯстам пурсидам:

— Ин ғалламусро¹ аз кучо ёфта алоқа бастӣ?

— Сабаби алоқаи ин одам ба ман дуру дароз аст. Дар ягон вақти дигар нақл мекунам.

— Ман маънии «наберааш» ва «аберааш»-ро нафаҳмидам. Ин калимаҳоро як бори дигар ҳам аз ин одам шунида будам. Ҳеҷ набошад, маънии ҳамин суханони сарбастаро ба ман кушода деҳ! Дар он вақт ҳам туро мебахшам, ҳам ӯро.

— Ин одам судхӯр аст,— гуфт бойбача,— фоидаи пул (рибӯ)-ро «бачаи пул» меномад, фоидаи-фоидаи пулро «наберааш» ва фоидаи фоидаи фоидаи пулро «аберааш» мегӯяд.

Бойбача ин суханони худро ба тарзи зерин эзоҳ кард:

— Масалан ӯ ба касе бо фоида пул ба қарз медиҳад ва аз вай фоидаи пулро мувофиқи шарташон бо пули нақд меситонад ва инро бачаи пул меномад; дар муддати қарздории он қарздор, ба хонааш рафта ошунонашро меҳӯрад ва инро наберааш мегӯяд, ки ба ақидаи ӯ ин, фоидаи фоидаи пул мебошад; баъзан аз қарздор ба болои таъми муқаррари ҳар рӯз боз ягон чизи дигар — масалан харбуза, ангур ё ин ки ҳалво меситонад ва инро аберааш, яъне фоидаи фоидаи фоидаи пул мешуморад.

¹ Ғалламус — кирме, ки дар гандуми орду биринҷ барин ғаллаҳои хӯрокворӣ пайдо мешавад ва дар якчанд рӯз як амбор ғалларо нобуд мекунад. Номи дигари ин кирм мита аст.

Баъд аз чандин моҳи воқеаи сайри наврӯзӣ дар айёми зимистон як бегоҳӣ баъд аз шом бойбача ба ҳучраи ман омада гуфт:

— Ман имшаб ба Қоришкамба як кор дорам, барои ин кор бояд соати даҳи шаб ба хонаи ӯ равам. Азбаски шабона кӯчаҳои Бухоро хавфноканд, илтимос дорам, ки дар ин роҳ шумо ба ман ҳамроҳӣ кунед...

— Аз рӯи шуниди ман Қоришкамба шабона ҳеч касро ба хонааш қабул намекунад,— гуфтам ман сухани ӯро бурида.

— Ин кор аз ман зиёдтар барои ӯ фоиданок аст, бинобар ин худӣ ӯ дар соати мазкур ба хонааш рафтаанд ба ман таклиф кард.

— Ту хизматгор дорӣ, падар дорӣ, бародарон дорӣ. Бо вучуди инҳо барои ба хонаи ӯ рафта ба чӣ маро ҳамроҳи худ гирифтаи мехоҳӣ? Ва ҳол он, ки ман аз шакли шуми буммонанди ӯ безорафам.

— Сабаби ин ҳамин аст, ки ин кори ман аз падар, модар ва бародаронам пинҳонӣ аст. Як хизматгори сирдон доштам, ки ӯ бемор шуда ба хонаи худ рафтааст. Азбаски ғайр аз шумо ба каси дигар дилам пур намешавад ва медонам, ки шумо сирри маро нигоҳ медоред, ба шумо рӯ овардам.

— Аввал бояд ту «сирри пинҳонии худ»-ро ба ман фаҳмонӣ, то ин ки ба ин кор ҳамроҳӣ карда тавонишам. Дар он вақт гуфтаам мумкин аст, ки хоҳиши туро қабул карда метавонам, ё не?

— Воқеа ин аст ки,— гуфт бойбача,— ман аз ин судхӯр аз падарам пинҳонӣ як ҳазор танга ба фоида қарз гирифтаам. Имшаб мехоҳам, ки он маблағро ба ӯ расонам. Сабаби он маблағро рӯзона бурда надода шабона бурда доданам ҳам барои пинҳон доштани сирри қарздорӣ аст.

— Хуб! — гуён ман илтимоси бойбачаро қабул кардам ва илова намудам: — ба хонаи Қоришкамба рафта барои ман маргвор ногувор аст, бо вучуди ин ҳамроҳи ту меравам, чунки «марги бо дӯстон тӯӣ аст» гуфтаанд.

* * *

Мо наздик ба соати даҳи шаб ба роҳ баромадем, шаб торики абрнок ва беаҳтоб буд. Дар шабҳои

торик дар кӯчаҳои тангу қачу қилеби бечароғи Бухоро ҳаракат кардан душвор буд. Хайрият ки барф меборид ва сафедии вай кӯчаҳоро монанди кӯрмаҳтоб нимравшан карда буд ва мо метавонистем, ки роҳро аз чоҳу дарро аз девор бо тобиши барф фарқ карда қадам партофта тавонем.

Мо ба гузари Кемухтгарон наздик расида будем, ки аз дунболи мо миршаб пайдо шуд, ӯ савори асп буд ва одамонаш дар ҷилаваш таблҳашонро кӯфта ва садо дода меомаданд.

Одатан миршабҳои Бухоро аз дузд тарсида шабона ба ӯ наздик намешуданд ва одами ростро дастгир карда ӯ пул мегирифтанд ва ӯ ҳабс мекарданд. Бинобар ин аҳволи мо душвор буд: мо гурехта наметавонистем, чунки дар он сурат одамони миршаб рост будани мородониста моро таъқиб карда дастгир мекарданд ва рӯи-рост ҳам ба миршаб рӯ ба рӯ шуда наметавонистем, зеро дар он сурат онҳо моро мешинохтанд ва медонистанд, ки мо дузд нестем ва ба пой худ ба даст меафтодем.

Бинобар ин бойбача бисёр тарсид, чунки агар мо ба дасти миршаб меафтодем, ӯ мачбур мешуд, ки маблағи барои қарзи Қоришқамба тайёр кардаашро тамоман ӯ қисман ба миршаб диҳад, инчунин эҳтимоли дар ҳабсхонаи миршаб афтода бими ба пеши падараш кушода шудани сирраш ҳам буд.

Аммо ман ӯро дилдорӣ додам, ки натарсад ва аз паси ман омадан гирад ва худам аз пеши девори ҳавлиҳо оҳиста-оҳиста нотарсона қадам партофта рафтан гирифтам. Вақте ки мо ба растан рангуборфурушӣ расидем, дастан миршаб ҳам ба мо наздик расид. Мо худро дар торикии зери долони раста гирифта ба суфачаи дӯконе баромада дар паси сутуни долон пинҳон шуда истодем ва ман аз суфачаи дӯкон як порча хишти пухтаро канда гирифта ба ҳар эҳтимол тайёр шуда истодам.

Одамони миршаб дар зери долон пинҳон шудани моро фаҳмидаанд, барои муайян кардани дузд ӯ рост будани мо яке аз онҳо бо овози баланд пурсид:

— Қист вай?

Ман ба ҷои ҷавоб хиштпорчаро ба тарафи онҳо ҳаво додам. Бо ҳамин «дузд будани мо» ба миршаб ва одамонаш маълум гардид. Миршаб, ки то он вақт аз паси даста меомад, якбора сари аспашро ба паскӯчаи бозори ангишт, ба тарафи Чорсӯ гардонда ба сӯи пос-

бонгоҳи худ раҳсипор гардид ва одамонаш ҳам табл-
хониро хобонда (накӯфта ва садо набароварда) аз
дунболи сардори худ чобукона шитофтанд. Баъд аз дур
шудани дастан миршаб мо аз сутун ва зери долон ба-
ромада ба роҳ даромада, аз пеши кӯли обгурези гузари
Кемухтгарон гузашта, ба дасти чап ба паскӯчаи пеш-
баста баргашта, ба пеши ҳавлии Қоришкамба раси-
дем.

* * *

Бойбача ба ман таъин кард, ки ман дар паҳлуи паҳ-
лударии дарвоза истода на овози худамро ва на овози
ноямро набарорам.

— Агар Қоришкамба донад ки,— гуфт ӯ,— ман
ҳамроҳи худ як одами бегонаро гирифта омадам, ба
шубҳа афтода дарвозаашро нахоҳад кушод.

Ман мувофиқи нишондоди бойбача дар канортари
пеши дарвоза пинҳон шуда истодам ва ӯ дарро кӯфт.

Зоҳиран, Қоришкамба ба омадани бойбача нигарон
шуда дар роҳрав истода будааст, ки баробари барома-
дани садои тақ-тақи дарвоза ӯ аз дарун:

— Вай кист? — гӯён овоз дод.

— Ман, ошноятон Қориамак, кушоед!

Қоришкамба дарвозаро кушод. Аммо баробари дар
паҳлӯи бойбача намоён шудани сиёҳии як одами ди-
гар ӯ:

— Вой! — гӯён худро пас кашид ва хост ки дарво-
заро бандад.

Аммо бойбача ба ин кор роҳ наод, бо бозуи худ ба
як табақи дарвоза такъя дода вайро кушод нигоҳ дош-
та як пой худро аз остона дарун гузошт.

— Натарсед, Қориамак, ин кас азониҳудӣ,— гуфт
ва ба ман нигоҳ карда,— дароед! — гӯён аввал маро
аз дар дароварда, баъд аз он худ даромад ва баъд аз
даромадани мо Қорӣ дарро баста қуфл зад.

Роҳрави ҳавлӣ тангу торик буд ва аз даст-даст кар-
да диданамон маълум шуд, ки дар он ҷо як дари дигар
буда, зоҳиран, вай дари ҳавлии дарун будааст. Аммо
Қоришкамба он дарро накушода дари дигареро, ки ба
сари зиначае шинонда шуда будааст, кушода аз як зи-
наи тангу торик боло баромадан гирифт ва моро ҳам
ба баромадан аз дунболи худ таклиф кард.

Мо аз паси соҳибхона поғундаву деворҳои зинаро
даст-даст карда боло баромадем. Дар боло як рӯйҳав-

личаи танг буд, ки бар болои рохрав бино ёфта буд ва ба сабаби пурбарф буданаш ҳама чояш ба мо менамуд ва ба муқобили сари зина, пайваста ба ин рӯйхавлича, болохоначае воқеъ шуда буд, ки ду дар дошт, аз сари зина то дари даромади он болохона дар канори рӯйхавлича нимаивончае бино ёфта буд, ки Қорӣ аз зери вай рафта дари болохоначаро кушода даромад ва моро ҳам ба рафта даромадан таклиф кард.

Мо ҳам рафта ба болохонача даромадем. Аммо дар он ҷо чизеро дидан ва ҷои нишаст ёфтан мумкин набуд ва соҳиби хона дар пешгоҳи вай хисир-хисир карда мегашт.

— Қориамак, дар он ҷо чӣ кор карда истодаед? — гӯён бойбача аз соҳиби хона пурсид.

— Лампаро мекофтам, ёфтам,— гуфт ӯ дар ҷавоб ва илова кард: — Гӯгирд доретон?

— Ман надоштаам! — гуфт бойбача баъд аз кофта дидани чайб ва кисаҳои худ.

— Ман ҳам гӯгирд надорам,— ман ба сухани бойбача илова кардам.

Қоришкамба баъд аз шунидани ҷавобҳои мо бо пой худ замини болохонаро кӯфтан гирифт.

— Ин чӣ кор, Қориамак? Магар дар он ҷо рақсида истодаед? — пурсидам ман.

— Зери ин болохона хонаи нишастӣ дарунии ман аст, бо ҳамин пойкӯбӣ аз хона кас баромада барои даргирондани лампа ба ман ёрӣ медиҳад.— Қорӣ ҷавоб дод.

Дар ҳақиқат фурсате нагузашта овози пой ба сари зина баромада истодани касе шунида шуд.

— Лампаатро барор ки аз вай ин лампаро даргиронам! — гуфт Қорӣ ба касе, ки дар сари зина пайдо шуда буд.

— Барои даргирондани лампа гӯгирд напурсида чаро баровардани лампаро талаб кардед? — гӯён рафиқи ман ба соҳибхона савол дод.

— Ҳамаи харҷҳои рӯзгори ман андозаи муайян дорад, аз рӯи ҳисоб бояд дар як шабонарӯз дар хонаи ман як дона гӯгирд сарф шавад ва бо он гӯгирд бояд ҳар рӯз аввали пагоҳ оташи ҷойҷӯшонӣ даргиронда шуда, дигар оташ ва ҷароғҳои дар шабонарӯзӣ даркоршаванда аз якдигар даргиронда шаванд,— гуфт Қорӣ ва илова кард: — ба ақидаи мардум панҷу чореро, ки ман дорам, ҳамаашро аз судхӯрӣ — аз рибо ёфтаам. Ин нодуруст аст, ман ҳар чизе, ки дорам, ҳамаашро аз сар-

факорӣ ёфтаам «сарфаи сари оташдон, савдогарии Хиндустон» гуфтаанд.

— Дар вақти боло бароварда фурувардани лампа, хусусан, дар ин вақт, ки барф борида истодааст, агар шишаи лампа шиканад, «харчи мумсик дучандон» мешавад,— гуфтам ман.

— Зарари шишаи шикаста ба гардани касе меафтад, ки он лампа азони вай аст, ба ман чӣ дахл дорад? — гуфт Қорӣ ва илова намуд: — бинобар ин ман лампаи худро барои даргирондан ба дарун нафиристода, барои ин кор баровардани лампаи дарунро талаб кардам.

— Лампаи дарун азони кист? — ман бо тааҷҷуб пурсидам.

— Азони занонам,— гуфт ӯ дар ҷавоб ва эзоҳ кард,— занонам тоқиядӯзӣ мекунад. Пештар лампа ва рафтани онро, ки онҳо дар рӯшноии вай тоқиядӯзӣ мекарданд, ман меодам ва нимаи ғоидаи ҳолиси аз он пеша ояндаро ман мегирифтам. Аммо онҳо аз ман ҳисобдонтар баромаданд: «Ба рӯшноӣ чӣ сарф мекунад ки нимаи музди меҳнати моро шумо мегиред?» гуфтанд ва баъд аз он ҳамаи харҷҳои дар рӯшноӣ шавандаро аз ҳисоби худ карда тамоми ғоидаи аз он касб ояндаро ҳудашон соҳибӣ карданд.

— Ин тавр бошад, шумо он ҳама ҷонканиҳое, ки барои бо нархи зиёд фурухтани тоқияҳо мекардед, барои худатон набуда, барои манфиати занонатон будааст (ман бо ин суханҳо муомилаеро, ки ӯ дар пеши ман бо тоқияфуруш карда буд, дар назар доштам). Аммо аз ин фикратон, ки дар бораи эҳтимоли шикастани шиша изҳор кардед, маълум мешавад, ки шумо ба манфиати занонатон коре надоред ва фақат ғоидаи худро мебинед? Сабаби ин зиддияти кирдоратон чист?

— Дар он ҷо ҳам ман фақат ғоидаи худро ба назар гирифта будам,— гуфт Қоришқамба ва эзоҳ дод,— тоқияҳоеро, ки занонам медаунд, ман аз онҳо бо нархи вофуруш — бо нархи яклухтфурушӣ баҳо карда мегирам ва баъд аз он онҳоро ба бозор бурда ба воситаи тоқияфурушҳои шиносам бо нархи донафурушӣ фурушонда мегирам. Фарқе, ки дар байни яклухтфурушӣ ва донафурушӣ ҳаст, ба ғоидаи ман менад.

— Дар ин миёна, гӯё, шумо вофуруш мешавад,— гуфт бойбача.

Бале, ман худ вофуруш мешавам,— гуфт Қорӣ,— лекин вофуруше, ки пули худро ба харид банд намекунад

ва аз ташвиши дар дӯкон нишаста бо харидорон гуфтушунид кардан озод аст, яъне ман вофуруше мешавам, ки фойдари тамоман муфт меситонад...

Дар ин вақт касе лампаи даргирифтаистодаеро бароварда бар сари зина ниҳод. Қорӣ рафта он лампаро оварда ба болохона дароварда монд ва баъд аз қадре пасттар кардани пилтааш шишаашро бо дасташ гирифта ба замин гузошт.

Магар шишаи лампа бисёр тафсон буда, дасташро саҳт сӯзонд ки:

— Воҳ воҳ дастакам! — гӯён ӯ панчаашро ба пеши дахонаш бурда, «пуф-пуф» гӯён барои таскин додани сӯзиши сари ангуштонаш кӯшиш мекард.

— На ин ки шишаи тафсонро бо дастатон гиред! — гуфтам ман ба ӯ бо оҳанги афсӯсхӯрӣ, — бояд бо остин ё ин ки бо рӯймолчаатон мегирифтед!

— Хайрият, ки бо остин ё ин ки бо рӯймолчаам нагирифта будаам, — гуфт Қорӣ дар ҳолате ки ҳанӯз сари ангуштонашро «пуф-пуф» мекард, — дар он вақт остин ё рӯймолча парт шуда нобуд мегардид, ки товони вайро ҳеҷ кас намедод ва ба ман зарари калон мерасид. Даст сӯзад ямоқаш аз худааш аст, худ ба худ дуруст мешаваду меравад ва маро ҳеҷ бало наметанад ва зарар ҳам намерасад...

Қоришкамба баъд аз қадре ором додани сӯзиши сари ангуштонаш лаби палоси хонаро бардошта аз зери он як хасбӯрьёро бароварда, вайро аз лампаи бешишаи даргирифтаистодаи занонаш даргиронд ва бо вай лампаи болохонаро равшан карда, шишаҳои лампаҳоро ба сарашон гузошт ва баъд аз ба сари зина монда омодани лампаи занонаш лампаи болохонаро оварда ба сари сандалӣ ниҳод.

Лампа саввум буда монанди нӯкчаи сари мазор милт-милткунон сӯхта атрофро нимравшан мекард. Бо вучуди ин мо палос ва бисоти болохонаро дида тавонистем: бар рӯи хона як намади оҳакии бисёр кӯҳнаи ҷочояшро куязада паҳн карда шуда буд; бар рӯи сандалӣ як кӯрпа буд, ки мувофиқи гуфтаи худи Қоришкамба аз арақчини зери полони хар фарқ надошт; аммо кӯрпачаҳое, ки бар кодохҳои сандалӣ андохта шуда буданд, аз кӯрпаи рӯи сандалӣ чиркинтар буда, ба назари кас монанди арақчини зери полони хари ҷаҳташ пурреш менамуданд.

— Марҳамат карда бинишинетон! — гуфт Қорӣ ба

мо, ки ханӯз дар миёнаҳои болохона рост меистодем ва барои нишастан атрофи сандалиро нишон дод.

Мо барои нигоҳдории бадани худ аз чиркиниҳои палоси болохона ҷомаҳои рӯямонро ба тани худ саҳт нечонда ҳар қадомамон дар як кодоки сандалӣ нишастем ва ҳамин ки поҳоямонро барои гарм кардан ба даруни сандалӣ дароз кардем, гуё ки ба яхдон дароз карда бошем, маҷбур шудем, ки ба зудӣ ба зерӣ худ кашида дузону нишинем. Ҳамоно сармои зерӣ болохона аз оташихонаи беоташи сандалӣ, аз ҷои палосдори хона андтар бар рӯ мезад, ки даруни сандалӣ назар ба берунаш сардтар буд.

— Магар дар даруни сандалиатон ба ҷои оташ ях андохтаед, ки поҳоям дар он ҷо аз сармо сӯзиш кард,— гуфт бойбача ба соҳибхона.

— На ин ки ҳамин ҳавои на он қадар сард ба пой одам таъсир кунад? — гуфт Қорӣ дар ҷавоб.— Ниҳоятдараҷа нозук будани пой бойбачагонро акнун фаҳмидам.

— Пой муллобачаи саҳроӣ ҳам, ки нозук набуданаш маълум аст, аз кор рафт,— гуфтам ман,— дар чиллаи зимистон, дар вақте ки як ваҷаб барф боридааст ва ба даруни кафши равандагон порчаҳои барф медароянд, пой шутур ҳам бошад ба сармо тобоварӣ карда наметавонад. Ба кӯча баромада як-ду гузарро гардиш карда оед, дар он вақт мефаҳмед, ки сармо ба пой кас чигуна таъсир мекардааст?

— Ман ҳозир аз кӯча омадам,— гуфт Қоришкамба,— на як гузар-ду гузарро, балки нимаи шаҳрро гардиш кардам, ба поҳоям ҳам ғайр аз як кафшу масҳии дарида чизи дигаре набуд. Бо вучуди ин ба поям сармо таъсир накард. Маълум мешавад, ки пой ман аз пой шутур ҳам саҳттар ва ба сармо тобовартар будааст.

— Маълум мешавад, ки пой шумо монанди пой фил рафспӯст будааст,— гуфт бойбача.

— «Чи халад ба пой филон халачӯби говронӣ» — гуён ман илова кардам.

Баъд аз он ман аз Қоришкамба пурсидам:

— Ин ҳама гузару кӯчаҳоро давр зада гашта ҷӣ кор мекардед?

— Ҷӣ кор мекардам?.. Ба ҳавлиҳои ошноҳоям рафтам, ошҳонро хӯрдм, ҷойҳонро нӯшидам. Агар ба бойбача ваъдагӣ намебудам, боз ду соати дигар, то нимаи шаб дар хонаҳои он касоне, ки ошҳонро дер

мехӯранд, даромада мувофиқи насибаи худ навола мебардоштам.

— Шумо дар хонаи худатон ҳам ҳеҷ ош мехӯред? — ман пурсидам.

— Ҳаргиз! Модом ки дар хонаи дӯстон ошу нони тайёр ҳаст, чаро дар хона деғу дуд кунонда ва пулуро, ки ба сад машаққат меёбам, ҳарч карда ош пазонда хӯрам? «Чон хонаи мардум, на ғами обу на ғами ҳезум!» гуфтаанд касони хирадманд, — гуфт Қоришкамба ва монанди он касе, ки дар гуфтор аз вай аз ғайри қасд хатое сар бар зада бошад оҳангашро якбора дигар карда илова намуд: — Не, дурӯғ шуд, соли ду бор дар хонаи худ ҳам ош мехӯрам.

— Ман бовар намекунам, — гуфт бойбача, — ман ҳеҷ бовар намекунам, ки шумо пул ҳарч карда дар хонаатон ош пазонда хӯред!

— Пул ҳарч карда ош пазонда намехӯрам... — Қоришкамба охири калимаи «намехӯрам»-ро мад кашида гуфт ва эзоҳ дод, — занонам соле ду бор — дар моҳҳои муҳарраму раҷаб аз пули худ ош пухта қориҳоро даъват карда ба арвоҳи падарашон хатми қуръон мекунонанд. Азбаски мо фарзанду дастиёр надорем, ошро ба пеши қориҳо худам бароварда ҳамроҳи онҳо мехӯрам.

— Худатон ки қорӣ ҳастед, чаро хатми қуръони занонатонро худатон карда пули онҳоро намегиред ва чаро роҳ медиҳед, ки он пул аз хонаи шумо баромада ба кисаи бегонаҳо даромада равад? — бойбача пурсид.

— Ман ҳазор бор ин корро кардан меҳостам, аммо занони мӯйдарози Ҷақлкутоҳ қабул намекунанд, «шумо худоро ҳам фиреб медиҳед, қуръон нахонда пули моро мегиред» мегӯянд, — гуфт Қоришкамба ва илова намуд, — лекин ман ҳам барои ба кисаи худ даровардани як қисми он пулҳо роҳ ёфтам.

— Чӣ навъ? — ман пурсидам.

— Одатан занонам дар хатми қуръон се нафар қорӣ даъват мекунонанд ва барои ҳар кадоми онҳо дар як қоғаз ҳафт танга печонда ба ман медиҳанд, ки ба қориҳо бароварда диҳам. Ман дар роҳрав аз ҳар кадоми он қоғазпечҳо дутангагӣ гирифта ба кисаи худ андохта боз он қоғазҳоро монанди аввалин печонда бароварда ба қориҳо медиҳам, дар натиҷа ҳар кадоми он қориҳо ба панҷ танга соҳиб шаванд, ман ба шаш танга соҳиб мешавам.

— «Шаш тангари аз ҳаққи қориҳо медуздам» гӯед! — гуфт бойбача.

— Чаро ин кор дуздӣ мешудааст? — гуфт Қоришкамба қадре шӯрида, — агар он қориҳо қуръон хонда пул гирифта бошанд, ман ҳам аз онҳо бештар ва хубтар қуръон хонда ба арвоҳи падарарӯсонам бахшида пул гирифтаам. Ин кори хуби маро занони аҳмақам надонанд ҳам, худо медонад.

✓ Суханро дароз карда таъсири сарморо паст на-
муда наметавонед, Қориамак! — гуфт бойбача, — агар
аз пул умед дошта бошед, базудӣ як хокандоз оташи
навшукуфта биёред, ки поям ях баст, дастам ҳам ка-
рихт шуд, акнун тоқати нишастан ҳам надораму пул
шумурдан ҳам.

— Чоеро нишон мегиред, ки агар тиратон ба он чо
расад, чони кас мебарояд! — гӯён Қоришкамба аз чо-
ни бархоста ва ба миёнаҳои хона рафта он чоро пой-
кубӣ кардан гирифт ва илова кард: — агар оташ наба-
рорам, бо пул надодан тарсондан аз ҳамингуна нишо-
нагириҳои шумо аст.

Дақиқае нагузашта овози пой ба сари зина барома-
даши касе шунида шуд. Қоришкамба ба он кас:

— Аз сандалини хонаи дарун як хокандоз оташ ба-
рор! — гӯён овоз дод.

Баъд аз дақиқае дар сари зина як хокандоз пайдо
шуд. Қоришкамба рафта хокандозро овард, ки дар
вай аз оташ зиёдтар ҳокистар буд ва ӯ он хокандозро
ба оташхонаи сандалӣ гузошт.

— Чаро оташро дар сандалӣ нарехта бо хокандоз
гузоштед? — ман аз Қорӣ пурсидам.

— Ин, ҳикмат дорад!

— Чӣ ҳикмат дорад? — боз пурсидам.

— Баъд мефаҳмед!

Мо поҳоямонро ба даруни сандалӣ дароз кардем. Он
оташ чандон гармӣ надошта бошад ҳам, ях ва барфҳои
масҳҳои моро об кардан гирифт.

— Сандалиатон пештар яхдон бошад, акнун яхоб-
дон шуд — гуфтам ман.

— Зарар надорад, аз хонаи ман, ба чои баъдлатон
Ҷоби сард задан, яхоб дода меравед, ки ин ҳам сабаби
хотирчамъини шумо, ҳам боиси осудагии ман мешавад, —
гуфта Қоришкамба зимнан маълум кард, ки ҳанӯз ӯ
дар ҳаққи ман бадғумон аст.

— Зудтар дафтаратонро бароред! Ҳисобиатонро ба-
робар карда барвақттар баргардем, ки дар ин хона
одам дер монад, ях баста мемирад, — гуфт ҳамроҳи ман.

Коришкамба аз чояш хеста бойбачаро барои берун баромадан имо карда, худ аз хона баромад ва бойбача ҳам ба ман як чашмак зада аз дунболи ӯ берун рафт. Баъд аз он ки хардуи онҳо дар берун қадре гӯшакӣ карда бо ҳам паст-паст гап заданд, Қорӣ аз зина фурумада рафт ва бойбача хандакунон ба хона даромад.

— Чӣ кори махфӣ будааст? — ман аз бойбача пурсидам.

— Ҳеҷ кор не, одати судхӯрон хамин аст, — гуфт бойбача ва эзоҳ дод, — ӯ мегӯяд, ки «ман шабона аз шумо пулро гирифта дар пеши як одами бегона дар хонаам наместонам. Ман рафта касеро гирифта меорам, ки ба ӯ дилам пур мешавад ва эътимод дорам, баъд аз он аз шумо пул мегирам ва ба дафтар менависам. Баъд аз он ҳамроҳи он одам пулро бардошта бо ҳамроҳии шумоён ба кӯча мебароем, шумо ба ҷои худ меравед ва ман бо он одам пулро бурда ба ҷое ки худ медонам, мегузорам. То ин ки рафиқи шумо гумон накунад, ки ман шабона дар хонаам пул мемондаам.

— Ман бо шунидани ин суханҳо аввал аз Қорӣ саҳт ранчида бошам ҳам, зуд ранчишам бартараф шуд, чунки ба ин дараҷа расидани шубҳа ва бадгумонии одам аз ҷумлаи бемориҳои девонагӣ аст гуфта дар дили худ қарор додам. Албатта аз девона ранчидан дуруст нест, ҳатто ба ҳоли вай раҳмам омад, ки он бечора то охири умраш дар натиҷаи ин беморӣ азоб хоҳад кашид...

Ман дар ингуна фикру ҳаёлҳо будам. Қоришкамба бозгашта омада аз зина ба болохона баромад. Аммо ӯ танҳо буд.

— Магар одаматонро наёфтед? — гӯён бойбача ба ӯ савол дод.

— Ханӯз ба он одам нарафтаам, як кори зарур ба ёдам омад, ки аз роҳ баргашта омадам, — гуфт Қоришкамба ба мо наздик расида омада ва «кори зарураш»-ро эзоҳ кард — шумо харду якдигарро ва овози якдигарро мешиносед ва ҳозир ғайри сӯҳбат карда нишастан кори дигар ҳам надоред, барои ин кор лампа сӯхтан хочат нест, исроф аст. Ҳарчи барзиёд аст. Бинобар ин ман лампаро хомӯш карда бурда ба сари зина мемонам ва дар вақти омадани боз аз лампаи занон даргиронда оварда дар рӯшноияш ҳисобро баробар мекунем. Дуруст аст?

Пеш аз он, ки мо ба ин саволаш ҷавоб диҳем, лам-

паро аз пеши мо бардошта гирифта бурд ва ба сари
аниа вайро хомӯш карда монда аз дарвозааш баромада
рафт.

* * *

Модом ки «мо якдигарро ва овози якдигарро меши-
нохта бошем ва барои сӯхбат карда нишастанамон рӯш-
ной зарур набудааст», биё бо ҳам гуфтугузор карда ни-
шинем,—гуфтам ман ба бойбача ва илова карда пурси-
дам:

— Ту ки падари савдогар дорӣ ва ман медонам, ки
тамоми нақду насъяи падарат дар дасти ту аст, пас ча-
ро ту ба қарз мӯхтоҷ шудӣ? Ин масъала дар пеши ман
монанди муаммо сарбастааст, агар ин муамморо кушо-
да медодӣ, ман хеле хурсанд мешудам ва дилгирие, ки
аз сӯхбати ин мумсики/дарунсиёх дар ман пайдо шуд,
бартараф мегардид.

— Модом ки дили ман ба шумо пур шуда ҳамроҳи
худ гирифта оварда сирри қарздории худро ба шумо
кушода додам, аз кушодани сабаби қарздориам ҳам
ҳеҷ ибҳо ва мулоҳизае надорам,—гуфт бойбача ва са-
баби қарздориашро шарҳ дод,—чунонки медонед, ман
бо падарам дар як дӯкон менишинам ва азбаски пада-
рам бесавод аст, чунонки худ гуфтед, ҳама нақду насъ-
ияояш дар дасти ман аст. Ман гоҳ ба тоқозои ҷавонӣ
напҷсад ё ҳазор тангаро аз пули аз фурушомада гириф-
та ба комҷӯиҳои худ сарф мекунам. Гоҳ мешавад, ки
баъд аз ингуна харҷи ман ба банк ё ба савдогарони ка-
доне, ки мо аз онҳо мол мегирем пул додан даркор
мешавад. Дар ингуна мавридҳо барои нафаҳмондани
камомати дӯкон ба падарам, он маблағро аз ҷое қарз
гирифта ҷои он камоматро пур карда мемонам ва ҳа-
мин тарз шуда ман ба қарз мӯхтоҷ мешавам. Баъд аз
он аз савдои ҳаррӯза кам-кам бозёфт карда маблағи
қарзу ғоидаи вайро таҳия намуда ба қарзҳои мепардо-
нам.

— Дуруст аст, ки ҳамаи инҳо дар зиндагонии бойба-
чаҳо шуданист,—гуфтам ман,—модом ки ба қарз мӯх-
тоҷ шудӣ, чаро аз ҳамин ҳайвони дупо қарз мегирӣ?
Чаро аз ягон ҳинду ё аз ягон сӯдхӯри дигар қарз на-
мегирӣ?

— Аввал ин ки ҳамаи судхӯрон хоҳ ҳинду бошанд,
хоҳ мусулмон бо ҳамин атвору кирдор ҳастанд, ки дар
Қориншамба дидед! Дуввум ин ки аз ҷои дигар қарз
кунам бими кушода шудани сиррам дар пеши падарам

хаст. Қоришкамба бошад, дар бобати қарздиҳӣ ва пул-
гирӣ сар медиҳад, ки сир намениҳад. Бинобар ин аз ин
«ҳайвони дупо» қарз мегирам...

* * *

Бо шунида шудани овози пой касе, ки аз зина боло
мебаромад, сухани бойбача бурида шуд. Оянда Қори-
ишкамба буд, ки лампа ба даст меомад ва дар паси ӯ
як каси дигар буд. Қорӣ лампаро оварда бар рӯи санда-
лӣ гузошт, мо дар рӯшноӣ одамеро, ки Қорӣ ҳамроҳи
худ оварда буд, шинохтем: ин, саройбони сарои «Кав-
каз» буд, ки дар вай контораи «Кавказ-Меркурий» ном
ширкати нақлиёти Россия ҷой гирифта буд.

Қоришкамба баъд аз лампаро оварда бар рӯи сан-
далӣ ниҳодан рафта аз хонаи дарун дафтараширо овард
ва бо бойбача ҳисобашонро баробар карда, пули нақл-
ро Қорӣ қабул намуд ва санади қарздориho бойбача ги-
рифта дарронда дар кисааш гузошт. Мо барои рафтан
аз ҷой бархостем.

— Андак сабр кунед? Ҳамроҳ мебароем,— гуфт
Қоришкамба. Ӯ лампаро ба дасти саройбон дода даф-
тарро ба дасти худ гирифт ва бо дасти дигараш аз сан-
далӣ хокандозеро, ки дар аввали омадани мо бо оташ
гузошта буд, бардошта баровард. Дар хокандоз осори
оташ наменамуд ва ба ҷои оташ хокистар буд.

— Ин хокистарро чӣ кор мекунад? — Ман аз Қорӣ
пурсидам.

— Ин тамоман хокистар не, ханӯз оташ дорад. Агар
бо хокандоз нагузошта дар даруни сандалӣ мерехтам,
албатта то ҳол тамоман хокистар мешуд. Акнун бояд
ҳикмати оташро дар сандалӣ бо хокандоз ниҳоданамро
фаҳмида бошед,— гуфт Қоришкамба ва барои ҷавоби
пурсиши ман илова намуд,— ин хокистари оташолудро
дар сандалии хонаи дарун меандозам ва то рӯз поҳоям-
ро бар рӯи вай дошта гарм карда меҳобам.

Мо аз зина ба роҳрав фурумада аз он ҷо ба кӯча
баромадем. Қоришкамба занонашро ҷеғ зада куфл
карда мондани дарвозаро ба онҳо таъин намуд ва ба
касе накушоданашонро ҷудогона таъкид карда аз дар-
воза баромада бо мо ба роҳ даромад.

Аз сари растаи кафшу маҳсифурӯшӣ мо аз ҳам ҷудо
шудем: Қорӣ бо саройбон аз таки долони раста раҳси-
пор шуданд ва мо аз пеши кӯли обгурези Кемӯхтарон

гузашта ба тарафи манзили худ рафтем. Ханӯз барф меборид, барфи кӯча то бучулаки пои одам мерасид. Сардии ҳаво баланд шуда буд.

Х

Акнун, ки ба муносибати воқеаи Қоришқамба дар бораи ошнои деринаам — бойбача қадре сухан ба миён омад, лозим шуд, бар болои аҳволи ӯ васеътар истам.

Ошноии ин бо ман аз шоири марҳум Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат, ки яке аз дӯстони наздики ман буд, ба ман мерос монда буд. Бойбача чавони бад набуд, ба мо барин муллобачаҳои пойлучи саҳроӣ монанди бойбачаҳои дигари Бухоро калонгирӣ ва бадҳавоӣ намекард, улфат ва рафтуояш ҳам бо мо буд, аз ҷамъияти бойбачагон канора гирифта буд.

Падари ин бойбача боз як симои дигар буд. Ӯ бесавод буд, лекин бесаводии худро аз ҳама, ҳатто аз ман ҳам, ки бо писараш ошноӣ наздик будам, пинҳон медошт. Бисёр воқеъ шудааст, ки ман аз раста аз пеши дӯкони ӯ гузарони роҳ мешудам. Дар ҳамон вақт агар писараш, ки саводнок буд, дар дӯкон набошад ва хате ҳам аз ҷое омада бошад, маро ҷеғ мезад:

— Марҳамат кунед, як пиёла ҷой хӯред!

Ман ба сари дӯкони ӯ менишастам.

Ӯ он хатро бароварда ба дастам медод. Ман хатро аз назарам гузаронида:

— Хонда диҳам? — гуфта мепурсидам.

— Не, ҳамаҷояшро хондан лозим нест, худам хондам, лекин баъзе ҷойҳояшро дуруст бароварда натавонистам, ҷашмам пирӣ кард, ҳамон ҷойҳояшро нишон медиҳам, ба ман фаҳмонда диҳед мешавад.

Ӯ ба нишон додани «баъзе ҷойҳои» хат сар мекард: як сатрро аз поёнтари хат, ки одатан дар он ҷоҳо муддао менавиштанд ва ба боляш қалам кашида ҳам меконданд, нишон медод. Ман мехондам. Агар аз он ҷо муддао дуруст равшан нашавад:

— Андак аз болотар хонед! — мегуфт.

Ин муддаоро, ки фаҳмид боз як ҷои дигари ба боляш қалам кашидашудаи хатро нишон дода мехонд...

Ба ҳамин тариқ, ӯ гоҳо аз поён, гоҳо аз боло нишон дода тамоми хатро ғайр аз чанд сатри аввали хат, ки одатан дар он ҷо дуою салом менавиштанд, нишон дода мехонд.

Ў муллотарош буд. Дар вақтҳое, ки дасташ аз савдо холи бошад, баъзе муллоҳоро ба сари дӯконаш ҷеғзада баъзе масъалаҳои диниро, ки нӯғирӯмоли¹ карда гирифта буд, ба миён меандохт ва бо онҳо мунозира мекард.

Баъзе вақт ба пеши ман ҳам ҳамингуна масъалаҳоро монда маро ба мунозира кашидан меҳост. Аммо ман «вақт надорам» ё «ҳавсала надорам» гӯён гузашта ме-
рафтам.

Ў бо ин ҷавоби ман табассуми истехзокоронае карда истода:

— «Шайхро хунар нест, хонақоҳ танг аст» — гӯён ба ман таъна мезад ва баъд аз он ба насихат мебаромад:

— Шумо, домолло, ба «ҷузъиёт»² ғарқ шуда рафта аз корҳои зарурӣ дур мондед. Шумо ба шеърҳои ва ба шеърҳои бисёр машғул нашавед. Қадом шоир бой шу-
дааст, ки шумо шавед? — меғуфт.

Ў шайхтарош ва тақвофурӯш буд ва зӯр мезад, ки ҳар корашро мувофиқи шарият карда адо намояд. Ба ҳалочо пой чапро пеш партофта даромадан, ба масҷид ва ба хонаҳои дигар пой ростро аввал партофтан — кор-
ҳое буданд, ки ӯ инҳоро ҳеҷ тарк намекард ва ба ди-
гарон ҳам таълим меод.

Писарашро ҳам саҳтгирӣ мекард, ки ҳама вақт му-
вофиқи шарият ҳаракат кунад, ҳатто ўро аз чилимкашӣ,
ки дар Бухоро қариб умумӣ буд, манъ мекард.

Аммо писараш аз ӯ пинҳонӣ на танҳо чилим мека-
шид, ҳатто шароб ҳам менӯшид, ки ин кор он вақтҳо
дар Бухоро саҳт мамнӯъ буд.

Ў дар харҷи рӯзгораи хеле сарфакорӣ мекард ва
ҳамаи хароҷотро аз дасти худ меғузaronид. Писарашро
саҳт манъ карда буд, ки на дар хона ва на дар кӯча як
пули сиёҳ ҳам харҷ накунад.

Писараш сола ду бор бо ризои падараш меҳмондо-
рии рӯирист мекард, яке аз инҳо дар беруни шаҳр —
дар боғаш, дигарӣ ҳам дар беруни шаҳр, дар вақти сай-
ри гули сурх, дар сари мазори Баҳоваддин мешуд.

¹ Масъалаҳои нӯғирӯмоли дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро масъалаҳоеанд, ки касе онҳоро даҳанаки ёд карда гирад ва дар ҳар ҷо дастмояи мунозира созад.

² «Ҷузъиёт» — дар истилоҳи мадрасаҳои Бухоро шеър ва адабиётро «ҷузъиёт» меномиданд ва касеро, ки бо адабиёт шӯғл дошта бошад, «ҷузъиётчи» меғуфтанд. Баъзе муллотарошҳо ҳам, аз забони мадраса гирифта шоиронро «ҷузъиётчи» меғуфтанд.

Меҳмононе, ки дар ин зиёфатҳо бо ризои бой хабар карда мешуданд, аз панҷ ё шаш нафар зиёд набуданд, ба инҳо ду писари хурди бой ва як хизматгориш ҳам ҳам мешуданд. Аммо бойбача пинҳонӣ ҳамаи ошно-қоширо хабар мекард.

Бой дар рӯзи зиёфат мувофиқи он касоне, ки шумораи онҳоро медонист, аз хона бадаста биринҷу равған ва нони хонагӣ медод. Гӯшт, сабзию пиёзро ҳам аз бозор худаш харида медод. Барои саворӣ аробаи кӯтаки худро ба асп мебардонд. Ду писари хурдашро дар гӯшае бурда гӯшашонро тофта таъин мекард, ки агар бародарашон ҳар кори пинҳонӣ ё харчи барзиёд, ки кунад, омада ба вай хабар диҳанд.

Дар ингуна зиёфатҳо ман ҳам яке аз он меҳмонони рӯируст будам. Хӯроквориҳо дар хӯрчин андохта аробаи кӯтакро савор шуда ба роҳ мебаромадем.

Ҳамин ки аз шаҳр баромадем, бойбача аробаи кӯтакро дар гӯшае аз роҳ бозмедошт ва аз бародарони хурдтаракаш мепурсид:

— Фойтун савор шуданро меҳохед?

— Меҳоҳем, меҳоҳем!

— Ба ҳамин шарт фойтун мебиёрам, ки ҳеҷ корро ба падарам хабар надиҳед, ҳарчанд пурсанд ҳам чизе намегӯед.

— Намегӯем, намегӯем!

Бойбача ба биржа рафта ду фойтуни нави дуаспаи испонаш бардами зангӯладорро меовард. Мо ба он фойтунҳо савор шуда раҳсипор мегардидем. Аммо ба аробаи кӯтак, ба ҷои мо, ба болои хӯроквориин аз ҳавли овардашуда хӯроквориҳои гуногуни дигар, ки бойбача аз таги дарвоза меҳарид, бор карда мешуданд.

Вақте ки ба зиёфатгоҳ расидем, аз дунбол меҳмонони пинҳонӣ ҳам ба фойтунҳо савор шуда расида мерафтанд. Албатта пули кирои он фойтунҳо ҳам бойбача медод...

Аммо бой дар дили худ «ба зиёфатҳое, ки писарам як соли дароз хӯрда омадааст, ба ингуна осонӣ ва бо харчи кам ҷавоб гардондам» гӯён хурсандӣ мекард.

* * *

Чиллаи зимистон буд, сармои саҳт ҳукмронӣ мекард. Дар Бухоро, ки одатан камбориш аст, як ҳафта боз — аз шаби ба ҳавлии Қоришкамба рафта намон боз монугир барф меборид.

Мардуми Бухоро ҳавлиҳои танги худро, ки гӯё ҳама

чо-яш бом аст, рӯзе ду-се бор рӯфта барфаширо ба кӯча-хо мепартофтанд. Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавли-хо чунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мераси-данд. Ҳар кас барфи пеши ҳавлии худро бо бел ва ка-ланд чоҳчавор кофта дар он чо зина сохта ба кӯча ме-баромад.

Ман, ки либосам он қадар гарм набуд, дар рӯзи охи-рини ҳафтаи дарси мадрасаҳои Бухоро, ки сешамбе буд, ба дарс нарафтам, дари хучраро баста хобидам...

Соатҳои даҳи рӯз дари хучраам кӯфта шуд. Кушода дидам, ки бой будааст. Ман бисёр тааҷҷуб кардам, зе-ро ӯ ба хучраи ман ҳеҷ наомада буд. Аз саросемагӣ ба ҷои ин ки «марҳамат кунед» гӯям:

— Ҳа, чӣ хизмат? — гуфта сардодам.

— Як сари қадам ба ҳавлии ман биёед, — гуфт ӯ.

— Хуб, — гуфтам бо ҳамроҳии ӯ ба роҳ даромадам. Бой дар роҳ чизе нагуфт. Ман ҳам сухане надоштам, ки ба ӯ гӯям. Хомӯшона роҳ мерафтем. Аз вачоҳати бой маълум мешуд, ки дар сараш рӯзи хеле сахте афтода-аст...

Мо ба ҳавлии ӯ даромадем. Меҳмонхонаашро кушод. Ман дар сандалӣ нишаста поҳоямро ба оташ тофтам.

Бой ба хонаи дарунаш рафта барои ман ҷою нон ӯварда ба болои сандалӣ гузошт. Худаш ҳам дар як ко-док нишаст. Мо ба ҷойнӯшӣ даромадем.

Холо ҳам бой чизе намегуфт ва дар ҳавлии берунаш ғайр аз худаш каси дигаре ҳам набуд.

Оқибат ман аз дам нишастан танг шуда:

— Писаратон дар кучо? — гӯён пурсидам.

— Дар дӯкон, — гуфт дар ҷавоб ва илова кард: — Ман ки ин ҷо омадам, дар дӯкон нишастани ӯ лозим аст. Дӯконро рӯзона баста монда намешавад.

— Шумо чаро дар вақти гармии бозор дӯконро пар-тофта ба хона омадед?

— Ба шумо як кор доштам...

Ман дар андеша афтодам, ки «ба ман чӣ кор дош-та бошад? То ҳол ӯ маро барои коре ҷеғ назада буд. Як кори хатхононӣ дошт, ки вай ҳам гоҳо дар раста ва дар набудани писараш мешуд... Магар аз бечоҳар-чиҳои писараш хабар ёфтааст ва аҳволи ӯро аз ман, ки ошнои наздики ӯ ҳастам, мепурсад... Агар аз ин хусус пурсад, чӣ ҷавоб хоҳам дод? Агар аҳволи писарашро ба ростӣ гӯям, ба ошноӣ хиёнат мешавад агар пинҳон дорам, дурӯғ мешавад...» Ман дар ингуна андешаҳо ғарқ шуда пурсидам:

— Ба ман чӣ кор доред?

— Як кор дорам, намедонам мекунад ё не?

— Агар аз дастам ояд, мекунам.

— Ин кор танҳо аз дасти шумо меояд.

— Хуб, марҳамат кунед, коратонро гӯед.

— Кори ман ин аст, ки шумо як сари қадам ба деҳаи Розмози тумани Вобканд рафта меоед.

— Аз шахр то Розмоз, аз хучраи ман то ҳавлии шумо нест, ки одам як сари қадам рафта ояд. Он ҷо аз шахр чор санг дурӣ дорад. Ба он ҷо рафта омадан, хусусан дар ин ҳаво осон нест.

— Пиёда намеравед...— гуфт ӯ мад кашида, — ман ба шумо аспи худамро зин карда медиҳам.

— Либосам тунук ва барфуборонгузар аст, чакман ё ин ки чомаи боронӣ надорам.

— Ман ба шумо чакмани босмаи худро медиҳам, ки аз вай на хунук мегузарад ва на барфу борон, — гуфт бой ва як сония хомӯш монда ба андеша фуру рафт, магар фикр мекард, ки мабодо ман чакманро тамоман азони худамшуда напиндорам, бинобар ин илова кард:

— Ман чакманамро тамоман ба шумо медодам, лекин худам чакмани дигар надорам. Ба ҳар ҳол хизмати шуморо муфт намеронам ё чой ё пули чойро медиҳам.

— Агар ман ин хизмати шуморо адо кунам, на аз барои музд, балки барои ошноии чандинсолаи писаратон мекунам. Вагарна оқил дар ингуна ҳаво барои музд худро дар тахлука намеандозад.

— Офарин, домулло! — гуфт бой бо хурсандӣ.

— Ман шунда будам, ки ғиждувониҳо дар роҳи ошноӣ худро ба куштан ҳам медиҳанд. Дар ҳақиқат рост будааст...

Бой аз ҷои бисёр нозуки ман гирифта буд. Ман он вақтҳо як ғиждувонии бисёр аҳмак будам, як корро дар роҳи ошноӣ накардан ё карда натавонистани як ғиждувониро барои ҳамаи ғиждувониҳо ор медонистам. Ман он вақтҳо чунин ҳис мекардам, ки агар ман ин корро накунам, гӯё ҳамаи ғиждувониҳо ба ман мегуфта бошанд ки «ту як кӯча роҳи андак душвори ошноиро наRAFTӣ, номи ғиждувониҳоро паст кардӣ ва обрӯи ҳамаи моро дар пеши шахриён резондӣ, туф бар ту!».

— Хуб, ин, як кӯча роҳи ошноӣ аст, ҳарчӣ шавад, меравам, — гуфтам ман бо қатъият.

Бой, чун дид, ки сухани охиринаш ба ман хуб таъсир кард, маро боз аҳмақтар кардан хоста гуфт:

— Абдунабӣ ном як хизматгори нотарси қадрдон

доштам, медонед ки ӯ бемор шуда ба хонааш рафт ва мурд. Писарам он дилу гурдаро надорад ки дар айёми зимистон, дар вақтҳое, ки ҳамаи ёбонҳо холианд, ба чор санг роҳ рафта омада тавонад. Хусусан ба тарафҳои Розмоз, ки бештарини онҳо авлоди Файзиавлиёнд¹, на танҳо писари ман, ҳеҷ кадоми аз шахриён ҳам дар ин вақти сол ба он чоҳ рафта наметавонад, агар равад ҳам, камаш асп ва либосашро мегиронад. Бинобар ин, ман шуморо захира додан хостам, ки як ғиждувонии бисёр нотарсед.

— Зарар надорад авлоди Файзиавлиё он тараф истад, худ Файзиавлиё зинда шуда аз пеши роҳам барояд ҳам, ман «калло-балло» гуфта метавонам! — гуфтам бо ғурури ғиждувонигӣ ва илова намудам:

— Қай меравам?

— Хамин рӯз, хамин соат.

— Рӯз бевақт шуд. То тайёр шуда баромадан соат як мешавад, то шаб чор соат вақт мекӯнад, дар ин муддат, дар ин ҳаво ва ин роҳи вазнинро тай карда ба он ҷо рафта расидан мумкин нест.

— Душвории ин кор ҳам дар ин аст, ки хамин рӯз рафта ба он ҷо расидан даркор аст. Фардо аз он ҷо ду одамро ҳамроҳи худ гирифта меоред. Онҳо ба ман рӯзи панҷшамбе пагоҳонӣ дар вақти ҷой даркоранд. Агар ин мақсад дар вақти муайяне, ки гуфтам, ба даст надарояд, аз ҳеҷ ба даст надаромадан фарқ надорад.

— Хуб, ҳар чӣ бодо бод, аспро зин кунед! — гуфтам ман бо ғурури аввалӣ.

— Вай ба зин кардани асп рафт. Ман дар ҳаёли худ роҳи пурбарфу яхи чорсангиро, ки сию ду километр мешавад, тасаввур мекардам...

Бой аспро зин карда, бозгашта омада ба ман:

— Марҳамат кунед, асп тайёр шуд! — гуфт.

— Охир, ман он ҷо ба пеши кӣ меравам ва кихоро гирифта меорам? — гуфтам бо тааҷҷуб.

— Дар воқеъ ман аз саросемагӣ ин ҷои корро фаромӯш кардам, — гуфт бой кисабағалашро кофта истода ва аз он ҷо як хати лифтофанокро бароварда ба ман дода давом намуд:

¹ Файзиавлиё аз яккадуздони машхури Розмоз буда, хонаи бойҳо ва пулҳои андоз ғуншудаи амлоқдорҳои амиро ба танҳои медузид. Ӯро амир Музаффар ба даст дароварда аз манори Бухоро партофта кушта буд.

— Дар деҳаи Розмоз Арбобхотам ном як одами баобруӣ ҳаст. Рост ба ҳавлии ӯ меравед, ин хатро бо нимча, чой, ки онро дар хӯрчин андохтаам, ба ӯ медиҳед. Ӯ он одамонеро, ки ба ман даркоранд, ёфта ба шумо ҳамроҳ мекунад. Шумо гирифта овардан мегиред.

Ман хати бойро ба кисабағали худ монда, чакмани ӯро пӯшида, аз меҳмонхона баромадам. Бой хӯрчинро, ки дар як лингаш як нимча чой буд, ба рӯи зин партофт, аспро кушода ба сараш лачом зад, нӯхтаи аспро дар линги холии хӯрчин андохт. Аспро етак карда аз дарвоза ба кӯча баровард.

Ман дар сари кӯча ба асп савор шуда аз дасти бой қамчинро гирифтам. Бой аз бағалаш як нони хонагӣ бароварда ба ман дода:

— Дар роҳ нон гирифта баромадан хосияти бисъёре дорад, бо шарофати нон раванда аз хатарҳо эмин мемонад,— гуфт ва ба қибла нигоҳ карда дастонашро ба ҳаво бардошта,— ҳудо ба шумо роҳи сафед диҳад! — туён дуо кард ва дастонашро бар рӯи кашид.

Ман нонро дар бағалам андохта ба роҳ даромадам...

* * *

Аз кӯчаҳои танги Бухоро, аз болои тӯдаҳои қатор-қўҳмонанди барфҳо савора гузаштан душвор буд. Бинобар ин ман ба зудӣ худро дар роҳи калони аробагузари дарвозаи мазор гирифтам. Харчанд чап ҳам бошад, бо он роҳ рафта аз дарвозаи мазор аз шаҳр баромадам ва баъд аз он тағ-тағи қалъа рафта аз пеши майдони Машқи Сарбоз гузашта ба паҳлуи дарвозаи Самарқанд расидам ва аз он ҷо ба роҳи калони Бухоро — Ғиждувон даромадам...

Ин роҳ хеле васеъ буд, дар ин роҳ тӯдаҳои барф набуданд, лекин ба ҷои онҳо сар то сари роҳро, гӯё, ки асфальтфарш карда бошанд, яхӣ саҳти сиёҳчаранг фуруғирифта буд. Барфи бисъёр бо суми аспу хари равандагон ва бо чархи оҳандори аробаҳо молиш хӯрда фарши «асфальтӣ» шуда буд. Дар ин роҳ асп ҳар қадаме, ки мемонд, пояш лағжида мерафт, ки шикамаш қариб ба замин мерасид...

Ду тарафи роҳ — майдонҳои кишт, кўлҳои обпарто, заҳкашҳо, ҷўйҳо, ҷарҳо ва ҳамаи пастию баландиҳо бо барф пур шуда ҳамвор гашта буданд, ба ҳар тараф ки нигоҳ кунед, барфи дурахшони сафед чашматонро мебурд.

Чўйҳои сарироҳӣ ҳам дамида баромада бо пулҳо ва роҳҳо ҳамрӯй шуда буданд. Баъзан обҳои чўйҳо бар рӯи яхҳои роҳҳо шорида рафта, ях баста, «асфальт»-и роҳро дукабата карда буданд.

Дарахтони бед, гучум ва тут ҳам монанди зардолуҳои дар баҳорон шукуфта шукуфазореро ба назаратон чилва мекунониданд. Ҳайфо, ки аз тарси/ҳаробшудани чашм ин «шукуфазор»-ро бо серӣ тамошо кардан мумкин набуд.

Дар саҳро ҳеҷ қонзоде наменамуд, танҳо зоғҳои ало гурӯҳ-гурӯҳ шуда барфбозӣ карда мегаштанд, чунон ки мурғҳои хонагӣ хокбозӣ кунанд, онҳо бо сари синнашон ба барф хобида бо панҷаҳошон барфҳоро ба зерӣ болҳошон пош медоданд ва ба тариқе, ки мурғобиҳо сари худро ба об фуру мемиханд, инҳо ҳам сари худро ба барф меғўтонданд. Агар ихтиёри луғат ва ном сохтан ба дасти ман мебуд, ман зоғҳои алоро «мурғи барфӣ» меномидам, Хомӯшии ин саҳрои мурдаи пурбарфро ҳам танҳо қар-қари ҳамин зоғҳо ҳалалдор мекард.

Дар деҳаҳо ҳам ҳеҷ кас наменамуд. Танҳо бар болои бомҳои аз барф сап-сафед дудҳои сиёҳи ғализи саргин, ҳазон ва хошок гардиш мекарданд, ки танҳо ҳаминҳо аломати ҳаёт буданд, танҳо ҳаминҳо буданд, ки ваҳшати деҳаҳои ҳолӣ ва хомӯшро камтар мегардониданд...

Дар вақти ба Галаосиё расидани ман, ки аз Бухоро як фарсах масофат дорад, аср шуда ба фуру рафтани офтоб як соат монда буд. Ман аз бими дар торикии шаб дар ин роҳи пурдаҳшат ва саҳрои пурваҳшат мондан саросема шуда аспро қамчин мезадам. Аммо вайро ҳеҷ мачоли қадам задан намонда буд. Аз гӯш, гардану поҳояш монанди чилҷӯби нишолопазон кафк мепарид, аз тамоми баданаш монанди доши пиллакашон бухор мебаромад. Ёлу думаш бошанд, монанди мӯи пӯпақдори духтарони он замон аз ях шавшулак баста буданд.

Акнун бими он буд, ки дар ҳар қадам задани асп ман аз болои он, монанди тарбузи бар рӯи зин ниҳодашуда, муаллақзанон парида равам...

Вақте ки ман аз Галаосиё гузашта ба тарафи Ялангӣ раҳсипор гардидам, аз дур бар болои роҳ гурӯҳҳои зоғон намуданд, ки онҳо гоҳо мепариданд ва гоҳо менишастанд. Аз онҳо болотар дар ҳаво якчанд мурғони лошахӯр ҳам менамуданд, ки онҳо бол назада гардишкунон чашмашонро бар рӯи замин дӯхта буданд.

Асп хӯсидан гирифт, аммо бо зарби қамчини ман маҷбур буд, ки қадам пеш монад...

Ба гурӯҳи зоғон наздик расидам. Дар канори роҳ асперо пӯст канда партофта буданд. Маълум мешуд, ки он аспи бечора аз сахтии роҳ ё беқувватии ҳудаш ҷон додааст, ё ин ки ғалтида гарданаш шикастааст. Соҳибаш пӯсти онро канда гирифта гӯшташро ба мурдорхӯрон «садақа»-гӯён монда рафтааст.

Дар пеши лошан асп се-чор сағ ҳам буд. Сағҳо ба якдигар гур-гуркунон гӯшт меканданд ва меҳӯрданд. Гоҳо аз гурусначашмӣ, чунон ки империалистон ба якдигар часпанд, уввосзанон ба сару рӯи якдигарашон ҷангол ва дандон мезаданд ва боз гӯштхӯрии худро давом медоданд.

Зоғҳо аз ҳар тараф омада ба қадри қувваташон насиба мегирифтанд, аммо ҳамин ки сағҳо ба тарафи онҳо ҷашм ало карда аккос мезаданд, ба парвоз кардан маҷбур мешуданд. Гӯё инҳо капиталистони майда буданд, ки танҳо бо ризои ҷаҳонгарони калон аз ҷаҳони мазлум навола мегирифтанд. Мурғони лошахӯр бошанд, бо он баландпарвозии худ аз сағҳо метарсиданд, ба лоша наздик омада наметавонистанд, аммо умедашонро канда дур ҳам намерафтанд. Инҳо, гӯё, як қисм империалистоне буданд, ки аз империалистони фашист метарсиданд ва бо вучуди розӣ набуданашон, мемонданд ки фашистон ҷаҳонро хӯрдан гиранд ва бо ҷашмони норозӣ қори онҳоро тамошо мекарданд... ва, гӯё, афсӯс меҳӯрданд, ки «онҳо ҳамаро бурданд ва барои худашон ҳисса кам монд».

Ман аз он ҷо гузашта ба роҳи худ давом намудам. Шаб омад, торикии он рӯи ҷаҳонро фуру гирифт. Акнун роҳи «асфальтии» сиёҳчаро дидан мумкин набуд. Аммо ду тарафи роҳ бо тобиши барфи якмол сафедча менамуд. Акнун асп бисёр бо эҳтиёт қадам мегузошт, пеш аз ҳар қадам задан ба зерӣ пояш теғ кашида нигоҳ карда ду-се сония фах-фахкунон меистод...

* * *

Дар ҳамин вақт ба ман як фикр илҳом шуд: «Ба тарафи дасти чап ба киштзорҳо бароям, он ҷохоро барфҳое пӯшондаанд, ки ҳаргиз қадам нахӯрдаанд ва лағжонак нашудаанд, қадам партофтани асп дар он

чоҳо осон аст. Агар дар миёна баъзе чӯйҳо, захкашҳо, ва кӯлмакҳо бошанд ҳам, зарар надоранд. Онгуна чоҳо бояд сахт ях баста бошанд. Яхи баъзе чойҳо шиканад ҳам, тарсе нест, аз онгуна чоҳо асп худро ба осонӣ хоҳад берун кашид».

Дарҳол ин фикрро ба амал овардам ва ба тарафи дасти чап аз роҳ баромадам. Дар ҳақиқат ҳам ин роҳи бироҳа бисёр соз омад. Асп, чунон ки дар роҳи ҳамвори хушки хокӣ қадам мезада бошад, озодона роҳ ме-рафт, аз чӯйҳо ва захкашҳо на ин ки қадам партофта, балки ҷаҳида мегузашт...

Чизе ки маро ташвиш меод, танҳо ин буд, ки ин бироҳа маро ба мақсад мерасонда бошад ё аз роҳи калон дур афтода аз ягон тарафи дигар сар мебароварда бошам?

Бо ин андеша дар атроф чашм меандохтам, ба ғайр аз саҳрои пурбарф чизе наменамуд, аз деҳот ва ободонӣ асаре набуд...

Баъд аз ягон соат роҳ рафтан, аз тарафи дасти рост ба дурии тахминан ҳазор қадам дуди сиёҳи шарораолуде намудор гардид, ки ба ҳаво печида мебаромад.

Ман дониستم, ки ба рӯ ба рӯи сари бозори Ялангӣ расидам, ин дуд албатта аз танӯри нонвойхонаи он сари бозор ё аз гулхани рӯйхавлигии ягон сарои он ҷо баромада истодааст.

Дилам ором гирифт, ки ман аз роҳи калон бисёр дур нарафта будам ва рост ба тарафи шимол нигоҳ карда аспро рондан гирифтам...

Баъд аз ягон соати дигар роҳ рафтан аз пешам киштзори фароҳе баромад, ки кӯлӯхшудгор¹ карда шуда буд. Кӯлӯхҳои ин шудгор чунон калон-калон буданд, ки аз таги барфи ҳамон қадар ғафс ҳам пасту баландии замин намудор мегардид...

Ман ба сари ин шудгор расида аспро бо роҳи рост аз миёнаҳои шудгор ба тарафи шимол нигоҳ карда рондан хостам. Аммо асп рамид, якҷағӣ ва индкорӣ кард ва пой худро пеш нагузошт. Қамчин задам, ба вай таъсир нанамуд ва ҳар боре, ки қамчин мезадам сари худро ба пеш ҳам карда ҷаҳос зада меистод, аммо пеш намерафт.

¹ Кӯлӯхшудгор — шудгорест, ки тиркашро ба сӯроҳи нӯги амон андохта, оғардхоро васеътар гирифта заминро чуқур меронанд, ки аз замин кӯлӯхҳои калон-калон меҳезад. Ин муқобили майдашудгор аст.

Ман қамчинро ба дасти чап гирифтам, ба хамгашти тарафи чапи шикаму ронаш, ки аз он пеш он чояш ҳеҷ шатта надидааст, ду-се зарба шинондам.

Ба қони асп расид, дар ҳолате ки фаҳ-фаҳкунон тумшуқи худро ба замин бурда буд ба пеш қадам монд, ду пои пеши асп ба шудгор, чунон ки ба лой фуру рафта бошад ғӯтид, аммо бисёр дарун нарафт. Асп боз ба он ҷо ором истодани шуд, лекин ман ҳам боз ба тарафи чалаш қамчин задам. Асп ночор ду қадами дигар пеш рафт, аммо ҳамин ки қадами саввумро бардошта пеш гузошт, чорпои вай ҳам ба шудгор фуру рафт ва аз ҷои фурурафтаи пойҳояш балаққосзанон об баромада ба намади зин расид ва об бар рӯи шудгоҳ ҳам равон гардид.

Ман он вақт фаҳмидам, ки ба чӣ фалокат афтодам, он замини шудгор набуда, балки дарьёи Зарафшони яхбаста будааст.

Одатан обҳои калони равон дар сармоҳи саҳт, на аз тарафи боло ва на аз ҳар ҷо-ҳар ҷо, балки аз поён яхбаста меоянд. Ях бастани обҳои калони равон ба ин тариқа аст, ки шӯшаҳои ях аз боло бо омади об омада поён рафта ба ҷое банд мешаванд, ба болои ин боз шӯшаҳои дигар омада зам мешаванд. Шӯшаҳо дар вақти ба якдигар часпидан рост хеста мечаспанд, ки рӯи онҳо монанди сангҳои нотарошидаи қатор чидашуда ноҳамвор мешавад, ва монанди яҳи ҳавз ва кӯлҳо ҳамвор ва шаффоф намешавад.

Ҳамин намуди зоҳирии кулӯхмонанд аст, ки шабона чашми маро дар хато андохтааст ва ман дарьёи Зарафшони яхбастаро замини шудгоршуда гумон карда бар рӯи вай бе ибто асп рондам.

Вақте ки асп то шикам фуру рафт ва об ба намади ин баромад, ман фаҳмидам, ки ба Зарафшон даромадам, дарҳол худро аз рӯи зин ба рӯи ях гирифтам ва хурчинро ҳам аз болои асп гирифта ба канор ҳаво додам. Барои эҳтиёт қардан аз ин ки мабодо ях шикаста худам дар яхбурча фуру наравам, бо як дастам ўзангуро маҳкам доштам. Агар яҳи зерӣ поям мешикаст, ман ба воситаи ўзангу ба асп андармон шуда аз ғарқ шудан раҳой меёфтам.

То ҷое, ки тасмаи ўзангу мерасид, худро пас кашидам. Дидам, ки яҳи зерӣ поям маҳкам аст ва тасмаи ўзангу ҳам дигар намерасад, онро сар додам. Аммо ўзангу аз дастам ҷудо намешуд ва дастам ба ўзангуи биринҷӣ ях баста часпида монда будааст.

Дар ҳамин вақт асп як чавлон заду ўзангу аз дастам чудо шуд. Лекин дастам, чунон ки ба ҷои сӯхтаи он намак пошида бошанд, тиззосзанон сӯзиш мекард.

Албатта дар он вақт ба сӯзиши даст диққат карда истодан мумкин набуд ва ба зудию ҷолокӣ худро ба канор кашидан даркор буд. Ҳамин тавр кардам ва ба канори дарёе баромадам.

Аммо асп ҳанӯз дар даруни яхбурча буд, он бо як чавлони дигар поҳои пеши худро ба тарафи рафти об гардонд, яхи он ҷо ҳам шикаст ва асп ҳам фурутар рафт.

Асп баъд аз он ки қадаре ором истода ба худ қувват гун кард, боз як чавлон зада поҳои пеши худро ба тарафи канор гардонд. Ба ҳамин тариқа бо чавлонҳои яккадармиён ва дам гирифта, дам гирифта асп ҳам худро ба канор баровард ва баъд аз он ки худро як бор саҳт афшонд, сар ҳам карда истод.

Асп, чунон ки ўро вараҷаи саҳт гирифта бошад, барги бедвор меларзид ва дар ларзишҳояш ёлу думи аз ҷаҳ шавшула бастааш шилдиросзанон садо мебароварданд.

Ман ҳам то зону тар шуда будам, либосу масҳиҳоям ҷаҳ баста буданд. Маро ҳам монанди асп «вараҷа» гирифта буд.

Ман фикр кардам, ки бояд ба сари пули Мехтарқосим наздик бошам. Бинобар ин хӯрчинро ба болои асп партофтам, ҳалқаи ҷилави тар шуда ҷаҳбастаи аспро аз рӯи остини ҷакман ба банди дастам андохтам ва пиёда аспро етак карда аз канори дарёе ба тарафи дасти рост, ба сӯи шарқ нигоҳ карда роҳро пеш гирифтам.

Дар таҳмин хато накарда будам, баъд аз даҳ-понздаҳ дақиқа роҳ рафтаман сиёҳиҳои иморатҳои бозори сари пули Мехтарқосим намудор шуданд ва баъд аз ҷанд дақиқаи дигар ман дар растан болопӯшидаи он ҷо будам.

* * *

Як дӯкони самоворхонаро кӯфтам. Самоворчӣ бедор шуда дарро кушода дид, ки асп дорам. Одамашро ҳам бедор ҷард, ки аз дасти ман он ҳайвонро гирифта ба сарой дарорад...

Ман ба даруни дӯкон ҷойгир шудам ва аспам ба саиҳона. Самоворчӣ либосҳои тар шуда ҷаҳбастаи маро дида сандалиро бардошт ва дар оташхонаи он оташ даргиронда гулхан кард. Либосҳоямро аз танам каши-

да ба тор паҳн намуд ва ба пуштам як чома партофта кафшу маҳсиҳоямро ҳам аз поям кашида дар наздики гулхан гузошт, аммо поҳоямро, ки тамом яхбаста буданд, рухсат надод, ки ба оташ наздик кунам ва кӯрпаро, ки то омадани ман ба рӯи сандалӣ гарм шуда истода будааст, ба поҳои ман печонид. Худам сари сиҳнаамро бар рӯ ба рӯи шӯълаи оташ рост нигоҳ дошта ба лаби гулхан нишастам....

Баъд аз қадре ором гирифтани пай бурдам, ки дастам ҳанӯз сӯзиш карда истодааст ва ба пеши рӯшноии гулхан бурда дидам, ки як қабат пӯшташ ба ўзангу часпида канда будааст.

Самоворчӣ хонаҳои тортанакро, ки дар он дӯкон хеле бисёр буданд, чида оварда ба рӯи чароҳат монд ва бо рӯмолчаам аз рӯяш баст:

— То пагоҳ, «ту дидӣ, ман надидам» шуда дуруст мешавад,— гуфт. Дар ҳақиқат ҳам ин чароҳат бисёр дер нақашид ва дар панҷ рӯз пӯсти нав давонд.

Ман баъд аз саришта карда гирифтани худ ҳикояти ба Зарафшон ғалтиданаамро ба самоворчӣ нақл кардам.

— Ин тавр бошад, аспро ҳам гарм кардан даркор будааст,— гуфт ӯ ва ба одамаш фармуд, ки дар саисхона оташ даргиронда аспро гарм ва асбобашро хушконад...

Чойчӯши лаби гулхан чӯшид. Самоворчӣ чой дам кард. Ман нонро ки бой ба ман «барои ниғаҳдорӣ аз хатарҳо» дода буд, шикастам...

Баъд аз нону чой хӯрдан, чунон ки беруни баданам аз оташ гарм шуда буд, даруни баданам ҳам гарм шуд. Бо рухсати самоворчӣ поҳоямро аз кӯрпа бароварда ёзондам. Оташ ҳам сӯхта шуда даруни гулхан аз лаҳзаҳои оташи аноргулмонанд пур шуда буд.

Самоворчӣ сандалиро ба чояш гузошта ба рӯяш кӯрпаро паҳн кард. Ман поҳоямро ба сандалӣ дароз карда якрӯя ёзидам.

Бедор шудам, ки рӯз сафед шуда омадааст. Аспро зин фармудам. Аммо пуле надоштам, ки ба самоворчӣ диҳам. Ночор чоеро, ки бой барои Арбоб дода буд, аз хӯрчин баровардам ва як қисмашро ба самоворчӣ бо миннатдории бисёре додам.

Миннатдорӣ даркор нест. Вазифаи мо роҳнишинон барои дар роҳ афтодамондагон ва сармогирифтагон хизмат кардан аст,— гуфт ва бо лабони нимханда илова кард: — аз шумо чи пинҳон кунам, гоҳо мешавад, ки «шербачаҳо» шикорҳои калонро гирифта меоранд, аз

онҳо калла-почааш ба мо мемонад. Музди хизматҳои худониамон ҳам, ки ба шумо барин касон мекунем, аз он мебарояд.

Самоворчи бо ин сухани худ ба дуздон ишора мекард...

Ман ба роҳ даромадам, баъд аз гузаштанам аз пули Мехтарқосим бо роҳи дасти рост, ки аз болои Розмоз меравад, раҳсипор гардидам.

Ин роҳ он қадар бад набуд, ях бастагӣ бошад ҳам, охурчаҳои чархи ароба ҳам дошт, ки дар он ҷоҳо аспранчида қадам мегузошт...

* * *

Ман дар соатҳои даҳи пагоҳӣ ба Розмоз расидам, аз сари кӯча ҳавлии Арбобхотамро пурсидам. Ҳавлии калонеро, ки дарвозаи шутур ва аробадаро дошт, нишонам доданд.

Ба он ҳавли даромада аз хизматгор Арбобро пурсидам, ӯ маро ба меҳмонхона бурда дароварда:

— Арбоб ана дар ҳамин хонаанд,— гуфт.

— Дар пешгоҳи меҳмонхона, дар кодоки сандали як шахси сафедчарӯи доғи нағзакдор нишаста буд, ин шахс риши калони мошубиринч дошт, ки панҷоҳ-панҷоҳу панҷсола будани ӯро тахмин кардан мумкин буд.

Қаллаи калонаш бо қомати баланд ва танаи паҳлудори ғафсаш муносиб афтода буд. Аммо қачи чашми чапаш ин ҳама ҳусни қиёфаи ӯро барбод меод. Аз фарбеҳии бадан ва баромадагҳои паси сараш тахмин кардан мумкин буд, ки бояд худро ҳамеша бо қазӣ ва гӯштҳои бӯрдоқӣ тарбия карда бошад.

Аз болои ҷомаҳои серпахтаи қабат ба қабат, ки аз рӯи онҳо миёнашро бо фӯта баста буд, як ҷақмони мохути осмониранг пӯшида менишаст.

Дар сараш як саллаи калони тибити сафед буд, ки фаши дарози он ба сари синааш фуруд омада меистод.

Дар кодоки поёни сандали ду мӯйсафед менишастанд, ки қиёфаи ҳардуяшон аз якдигар кам фарқ дошт, рӯйҳои сурхчаи борики дароз, чашмони бемижгони обрав, ришҳои бузии сап-сафед, мӯйлабҳои тамоман тарошидашуда аз сифатҳои муштараки ин ду кас буданд. Фақат фарқе, ки дар миёни онҳо менамуд, ин буд, ки яке бинипучук, дигаре камонбинӣ буд.

Соли ин ду нафар ҳам тахминан 65—70 менамуд, бадамашон мувофиқи рӯяшон борики ва либосашон муво-

фиқи танашон химчаву танг буда, аз таҳ чомаҳои маллаи пахтадор, аз рӯй чомаҳои абра-астари миёншикоф пушида буданд. Саллаҳои калону суф ва фашҳои партофтагӣ буд.

Дар пеши мӯйсафеди бинипучук чойник буд, ки ӯ ба дигарон чой кашида меод.

Ман рафта, мувофиқи одат, аввал бо одами пешгоҳнишин вохӯрдӣ кардам, дуюм бо бинипучук, саввум бо камонбинӣ.

Дар вақти вохӯрдӣ одами пешгоҳнишин нимхез шуд, аммо он ду мӯйсафед кифтҳои наҷсонро наҷсонбонда дасташонро дароз карданд.

Ман ҳам ба чой нишон додан ва «гузаред, гузаред» гуфтани онҳо нигарон нашуда аз пешгоҳнишин поёнтар ва аз он ду мӯйсафед болотар дар кодоки миёна, ки ҳолӣ буд, нишастам ва дастамро бардошта мувофиқи одат фотиҳа хондам.

— Пурсидан айб нест, меҳмон аз кучоянд ва аз кучо пурсем? — гӯён одами пешгоҳнишин гап сар кард.

— Аз Бухоро,— гуфтам дар ҷавоб ва ба пурсиши дувум роҳ надода хатро аз бағалам баровардам. Аммо намедонистам, ки кадоми инҳо Арбобхотам аст. Аз рӯи одат соҳибхона дар пеши меҳмонҳо, хусусан, ки он меҳмонҳо мӯйсафед бошанд, бояд дар пешгоҳ нанишинад. Ба ин далел дар назди ман Арбобхотам набудани одами пешгоҳнишин собит буд. Аммо аз ду мӯйсафеди поённишин намедонистам, ки кадомашон соҳибхона бошад. Азбаски аз рӯи одат соҳибхона хизмат мекард, гумон кардам, ки мӯйсафеди бинипучуқи чойкаш Арбобхотам аст ва хатро:

— ...Бой салом гуфтанд,— гӯён ба тарафи вай дароз кардам.

Пучук аз дастам хатро нагирифта:

— Ман бо ...бой ошноӣ надорам, хатто номи он касро ҳам нашунидаам, аҷаб нест, ки шумо иштибоҳ карда бошед? — гуфт.

— Магар шумо Арбобхотам нестед?

Мӯйсафеди пучук ба одами пешгоҳнишин нигоҳ карда хандид ва пешгоҳнишин:

— Арбобхотам манам. «Агар соҳибхона дар пешгоҳ нанишинад, арзонӣ мешавад» мегӯянд, бинобар ин ман аз меҳмонон боло нишастам,— гӯён ӯ ҳам хандид.

Ман хатро ба тарафи одами пешгоҳнишин дароз кардам. Ӯ хатро аз дастам гирифта лифофаашро кушод ва:

— Хонда метавонед? — гуфта ба ман нигоҳ кард.

— Бинам, шояд хонда тавонам,— ман ҷавоб додам.

Арбоб хатро кушода ба ман дод.

Ман хатро гирифта хондам. Бой дар хаташ баъд аз дуою саломии муқаррарӣ «ду нафар шоҳиди бурро ёфта фиристонед ва ҳаққи хизмати онҳоро дар он ҷо муайян карда ба ман нависед» гуфта навишта буд ва дар охири хаташ «барги сабз» гӯён нимча чой фиристоданаширо хабар дода аз доранда талаб намуда гирифтани онро таъкид ва дар оянда боз хизмат карданаширо ваъда дода хаташиро бо ҷумлаи «Ассалому алайкум, аддой... бой» тамом карда буд.

Ман баъд аз хондани хат ба даҳлези меҳмонхона рафта аз хӯрчин чойро оварда ба пеши Арбоб мондам ва ба Зарафшон фуру рафтаниро нақл карда, ба савдорҷӣ додани як қисм чойро ба вай часпондам.

— Зарар надорад,— гуфт Арбоб,— аз ҳаво омада будааст, боз як қисмаш ба ҳаво рафтааст.

Арбоб мӯйсафедонро имо карда ҳамроҳи худ ба рӯи суфа баровард. Хизматгориашро ҷеғ зада ба вай дастархон ва чой фармуд ва илова намуд, ки қазӣ ҳам барорад. Худаш баъд аз бо мӯйсафедон қадаре пичир-пичир кардан бозгашта бо онҳо ба меҳмонхона даромад.

Хизматгор чой, дастархон ва як табақ қазии яхниро бо корд оварда ба рӯи сандалӣ ниҳод. Арбоб қазиро пора кард. Мо ба нону қазихӯрӣ даромадем...

— Шумо албатта имшаб ба мо меҳмон мешавед,— гуфт Арбоб ба ман.

Ман ҳамин шаб ба шаҳр даромаданам лозим буданро гуфта аз шабхобӣ узр овардам.

— Ин тавр бошад ба асп хӯрок додан даркор аст,— гуфт ва хизматгориашро ҷеғ зада фармуд, ки лаҷоми аспро бароварда ба вай беда партояд.

— Дар қишлоқи мо одами хатнок нест. Ба домуллоимом чанд бор хат нависонда ба чанд чой фиристодам, ҳеҷ кас хонда натавонистааст,— гуфт Арбоб.

— Хат ҳам ба доди худо нигоҳ мекунад,— гуфт бинипучук,— одам бо хондан, бо мулло шудан дарҳол хатнок шудан намегирифтааст.

Саводноқӣ ҳам ҳамин тавр аст,— гуфт мӯйсафеди биникамон.— Агар худо надихад, одам бо хондан саводнок шудан намегирифтааст. Ҳамин домуллоимоми мо хондаанд, мулло шудаанд, ҳатто ба Розмоз барин чой домуллоимом ҳам шудаанд, лекин ханӯз ҳам хатро дуруст хонда наметавонанд. Ман гоҳо хатҳои ибро ва ва-

сиқаҳоро нишон медиҳам, дуруст бароварда дода наме-
тавонанд, забонашон гирифта мемунад.

— Худатон хат навишта метавонед? — гуфта Арбоб
аз ман пурсид.

— Кам-кам.

— Бисёӣ хуб, ин тавр бошад, аз номи ман ба бой
як хат нависед-чӣ?

— Мешавад.

— Қалам доред?

— Не, надорам.

Арбоб хизматгоришро чеғ зада фармуд, ки рафта
аз домуллоимом қаламу қоғаз биёрад...

Хизматгор баъд аз ду дақиқа дасти холи омад:

— Домуллоимом набуданд, ба сари осиеи Дӯстбой
барои хондани як бемор рафта будаанд, — гуфт.

— Хуб хат чӣ даркор? Гапҳои маро ба бой забони
худатон мегуед, — гуфт Арбоб.

Аммо мӯйсафеди биникамон қабул накард:

— Хат шавад беҳтар аст, хуччат мешавад, — гуфт.

— Ин тавр бошад қаламу қоғаз ёбед! — гуфт Арбоб
ба биникамон.

— Қалам меёбам, аммо қоғазро намедонам меёбам
ё не? — гуфт он мӯйсафед.

— Қалам ёбед мешавад, — гуфтам ман ба ӯ, — ба
қоғазӣ чой навиштан мегирам.

— Барака ёбед, — гуён мӯйсафеди биникамон баро-
мада рафт.

Баъд аз фурсате як қалами қариндоши саршикаста-
ро гирифта овард.

— Аз кучо ёфтед? — гуфта пурсид Арбоб бо хур-
сандӣ.

— Аз Усторузи дуредгар гирифтам. Як бор дар
дасти вай ҳамин қаламро рӯзҳои иморати Наврӯзбой
дида будам, ки бо ин чӯбҳоро хат мекашид.

— Хайрият ки то ҳол гум накарда будааст, — гуфт
бинипучук.

Мӯйсафеди камонбинӣ қаламро ба дасти ман дод,
ман нӯти вайро бо корде, ки бо он қазиро пора карда
буданд, тарошида соз кардам.

— Арбобхотам чойро ба рӯмолчааш холи карда,
қоғазашро ба ман дод. Ман қоғаз ва қаламро тайёр
карда дар аввали хат «Баъд аз салом маълум карда
мешавад ки...»-ро навишта ба Арбоб нигоҳ карда:

— Чӣ нависам? — гуфта пурсидам.

— Нависед, ки дуои бепоёни муштоқона ва сало-

ми бешумори ғоибона аз ин фақири ҳақири пуртаксир, ман ки Арбобхотам ҳастам....

— Ман инҳоро навиштам,— гӯён сухани ўро буридам,— шумо муддаотонро гӯед мешавад.

Арбоб ва ду мӯйсафед гарданхошонро дароз карда ба ҳарфҳое, ки ман ба қоғаз навишта будам, нигоҳ карданд.

— Ман бисъёр гап гуфтам, навиштаи шумо бисъёр кам-ку? гуфт Арбоб бо оҳанги нобоварона.

— Ман гапи бисъёрро ба хати кам меғунҷонам,— гуфтам.

Мӯйсафеди бинипучук аз гӯша, бе он ки ба ман нишон диҳад, ангушташро ба тарафи ман чунбонда ишораи таҳсин кард. Албатта ман ҳам худро ба нофаҳмӣ задам.

— Ин тавр бошад, нависед, ки — гӯён Арбоб ба имло кардан даромад,— ду шоҳиди ҳунарманди забардастро ёфта фиристодем, номи яктаашон Холиқэшон, ҳудашон ба эшони шояхсии калони марҳум мурид шудаанд, яктаашон Розикҳалифа ном доранд, ин кас ба Ибодулломаҳдуми авлоди Халифа Хусайн, халифаанд ва ба дасташон хати иршод ҳам доранд. Баъд аз он гӯед, ки ҳар кадоми инҳоро қарор кардем, ки агар шумо корро буред, ба ҳар кадомашон панҷоҳтангағӣ медиҳед, боз гӯед, ки агар бой диҳед ба ҳар кадомашон биступанҷтангағӣ медиҳед, боз гӯед, ки хароҷоти роҳ ва хароҷоти шаҳрашонро ҳам медиҳед. Боз гӯед, ки ҳар пагоҳ қаймоқҳои серқаймоқ ва ҳар шаб оши палави серравған карда медиҳед. Ба аспҳоншону ему беда медиҳед. Боз гӯед, ки ассалому алайкум. Боз гӯед, ки аддоӣ фақири ҳақир Арбобхотами розмоӣ...

Албатта ман хатро ба тартибе, ки Арбоб гуфт, на-навиштам, муддаои ўро кӯтоҳ карда ба ду-се сатр ғунҷонам ва қоғазро чорқат карда ба бағалам андохтаму аз Арбоб:

— Хуб,— Холиқэшон ва Розикҳалифаатон дар қуҷоянд, ки мо зудтар ба роҳ бароем?— гуфта пурсидам.

Арбобхотам мӯйсафеди бинипучукро нишон дода:

— Ин кас Холиқэшонанд,— ва мӯйсафеди биникамонро нишон дода,— ва ин кас Розикҳалифаанд,— гуфт.

* * *

Холиқэшон ва Розикҳалифа аспҳоншону зин карда савор шуда ба дари ҳавлии Арбобхотам омаданд. Ман ҳам аз меҳмонхона баромада ба асп савор шудам ва

ҳар се нафар роҳи шаҳри Бухороро пеш гирифтем. Офтоб ҳамон вақт ба қиём рост шуда буд, ки соати 12-ро нишон медод...

Аспони ҳамроҳони ман назар ба аспи ман лоғартар буданд, аммо онҳо бар рӯи ях аз аспи ман хубтар ва чолоктар мегаштанд. Ман сабаби инро аз ҳамроҳон пурсидам.

— Наъли аспони мо нав, аси шумо бенаъл аст ё ин ки наълаш кӯҳна гуфт Розикҳалифа.

— Аспи шумо бенаъл будааст,— гуфт ба ман Холиқэшон, ки аз паси мо меомад ва зери суми аспи маро дар вақти қадам монданаш медид...

Мо ба сари пули Меҳтарқосим расидем, аз ин ҷо роҳи бади «асфальтӣ» сар мешуд. Ман таҷрибаи дирӯзаамро, ки қариб бо марғи худам ва ҳалокати асп ба даст даромада буд, ба ҳамроҳонам гуфтам. Ин таҷриба ба онҳо ҳам мақбул афтод. Мо аз бироҳи раҳсипор шудем...

Вақте ки мо ба Галаосиё расидем, офтоб ба фуру рафтан наздик шуда буд, агар то хуфтан ба дарвозаи шаҳр нарасем, маҷбур мешудем, ки дар беруни шаҳр, дар ягон самоворхона бихобем. Дар роҳ шитоб кардан даркор буд. Аммо аспи ман ҳеҷ шитоб намекард. Хусусан баъди гузаштан аз Галаосиё мо маҷбур будем, ки бо роҳи «асфальтӣ» биравем, зеро атрофи роҳи байни Галаосиё ва шаҳр серчӯю чар, серзаҳкашу сериморат буда, барои роҳ рафтан аз болои барф киштзори ҳамворе набуд. Аммо аспи ман ба роҳ рафтан аз болои «асфальт» ҳеҷ тан намедод. Бо зӯри қамчин, вақте ки маҷбур мешуд як қадам партояд, чор пояш ба чор тараф лағжида мерафтанд.

Ночор Холиқэшон аз аспаш фурумада маро ба он савор кард ва худаш аспи маро пеш андохта пиёда ба роҳ даромад. Ба ҳамин тариқа, мо баробари азони хуфтан ба дарвозаи шаҳр расида пеш аз баста шудани он худро ба дарун гирифтем...

Ман «матӯҳон» аз Розмоз овардаамро бо аспи бенаъл ва хати Арбӯб бурда ба бой супурдам ва чакманашро ҳам, ки доманаш ба об тар шуда, бо оташ хушкӣда тахтаи дарахти гучум барин шах шуда монда буд, аз танам кашида ба ӯ додам ва бо вучуди хоҳишҳои бахти бой, бе он ки ошашро хӯрам ва дар сандалиаш тарм шавам, ба ҳучраи худ баргаштам...

Ман бо вучуди он ҳама мондагӣ ва бедорхобӣ, шаби дароз хобида натавонистам: дар бораи шохидҳо, дар

бораи «агар корро буред, панҷохтангагӣ медиҳед, агар бой диҳед, бисту панҷтангагӣ медиҳед» гуфта ба бой хат навиштани Арбоб ва дар бораи он кори сарбаста фикр мекардам...

* * *

Рӯзона соатҳои нӯҳ аз ҷой хестам, баъд аз ҷой нӯшидан ба раста баромадам. Ханӯз фикри ман ба шоҳидҳо ва маънии хати Арбобхотам банд буд. Ман ин муамморо танҳо ба воситаи бойбача ҳал карда метавонистам, бинобар ин рост ба дӯкони ӯ рафтам. Ҳар чӣ ӯ бе падараш танҳо нишаста будаст.

Ман ба пеши дӯкони ӯ нишастам, ҳикояти сафари худро гуфта мазмунӣ хати падарашро, ки ба Арбобхотам фиристода буд ва ҷавоби Арбобро ба падараш ва фиристодани Арбоб ду касро бо унвони «шоҳид» ба ӯ нақл намуда аз вай маънии ин воқеаро пурсидам.

Бойбача баъд аз қадре андешида истодан:

— Аз шумо ҳеҷ сирро пинҳон намедорам ва дилам ҳам пур аст, ки шумо ин сирро ба ҳеҷ касе нахоҳед гуфт,— гӯён ба гап даромада давом намуд,— падарам дар ҳаққи Абдунабӣ, ки хизматгори деринаамон буд, бисёр ноинсофӣ карда истодааст. Абдунабӣ даҳ сол ба мо хизмат кард. Аз падарам, ғайр аз хӯрок ва пӯшок чизи дигареро надидааст. Дуруст аст, ки ман гоҳо ба ӯ чор-панҷ танга аз дӯкон меодам, аммо инро падарам намедонист...

Бойбача баъд аз нӯшидани ҷои пиёлае, ки дар пешаш буд, ба ман як пиёла ҷой кашида дода боз суханашро давом кунонид:

— Абдунабӣ, вақто ки бемор шуд, падарам ӯро нафронид. Ӯ ночор ба сахро— ба хонаи бародаронаш, ки деҳқонони камбағаланд, рафт ва дар он ҷо дер нахобида мурд. Баъд аз мурдани ӯ падарам ба бародарони ӯ даъво кард, ки «ман ба вай пештарақ аз бемор шуданаш чорсола ҳаққи хизматашро пешакӣ— ду ҳазор танга дода будам, ӯ ба бадали ин пул ҳеҷ хизмате накарда бемор шуда рафт. Акнун, ки ӯ мурд ва шумо ҳам, ки вориси ӯ ҳастед, бояд қарзи ӯро бидиҳед»...

Онҳо, ки деҳқонони камбағал бошанд, ин пул аз куҷои онҳо рӯёнида гирифта мешавад?— гӯён пурсида сухани бойбачаро буридам.

— Гап дар болои ба ғардани онҳо бор кардани ин пул ва қарздор кардани онҳо меравад,— гуфт бойба-

ча,—вакте ки онҳо қарздор шуданд, рӯёндани он пул ба падарам осон аст. Онҳо мардикорӣ мекунанд, ҳам-молӣ мекунанд, ҳарчӣ ёбанд нахӯрда, напӯшида ба ғоидаи он пул ба падарам дода мегарданд, яъне то охири умрашон ғуломи падарам шуда мемонанд.

— Хуб, ин маблағи тӯхмати ро падарат ба гардани онҳо чигуна бор мекунад?

— Инак ҳамин «шоҳидҳо» барои исбот кардани ҳамон даъво ва ҳамон маблағи тӯхматӣ чег зада шуданд,— гуфт бойбача ва давом кард: — рӯзӣ сешамбе пагоҳонӣ як мурофия карданд. Қозӣ аз падарам ҳуччат ё ин ки шоҳид пурсидааст. Падарам ваъда додааст, ки рӯзи панҷшамбе шоҳиди худро тайёр хоҳад кард ва ҳозир барои мурофия рафтанд.

— Хуб, ин одамоне, ки шоҳид шуда омадаанд, Абдунабӣ он тараф истад, ҳуди падаратро ҳам наменшиносанд, дар ин ҳол инҳо чигуна гувоҳӣ медиҳанд?

— Ман ҳам яқин дорам, ки падарам инҳоро аз ин пеш надидааст. Лекин дишаб, баъд аз ош, падарам маро аз меҳмонхона баровард ва бо онҳо сӯхбати пинҳонӣ кушод. Ман аз пушти дар гӯш додам, ҳамин қадарашро фаҳмидам, ки падарам ба онҳо гап ёд меод, аммо чӣҳо ёд доданахро надонистам.

— Чӣҳо ёд доданахро ман рафта мефаҳмам,— гӯён ман аз дари дӯкони ӯ хестам ва рост ба қозихона рафтам...

* * *

Дар қозихона мурофиячиёни бисёр менишастанд. Дар як гӯша бой ҳам бо «шоҳидони» худ ва ҷавобгарони ӯ — бародарони Абдунабӣ бо оқсақоли деҳаи худ ҷойгир шуда буданд...

Бисёр дер накашид ки мулозими қозикалон ба пеши бой омада:

— Марҳамат кунед, навбати мурофия аз шумост! — гуфт.

Бой бо «шоҳидонаш» пеш-пеш, аз дунбол ҷавобгарон ва оқсақоли деҳаашон ба рӯи суфаи баланди айвони қозихона баромаданд.

Қозикалон дар даруни меҳмонхоначаи худ дар пеши дари боло менишаст. У рӯи борики мурғӣ, риши тунук ва камӣ бузӣ, ҷашмони танги бемиғтони милксурхи маймуи, тушҳои дарози ба пеш хамхӯрдаи тодаи хар-гӯшӣ ва бинии дарознӯги хами кабкӣ дошт.

Дар беруни дар, бар рӯи суфа, дар зери айвон як бўрьё паҳн буд. Даъвогар ва ҷавобгарон бар рӯи он бўрьё паҳлу ба паҳлуи якдигар дузону нишастанд. Қозикалон баъд аз он, ки ҷашмони тангашро боз ҳам тангтар карда даъвогар ва ҷавобгаронро як-як аз назар гузаронид, аз мулозими худ, ки ба пеши дар рост меистод:

— Чӣ шуд? — гуфта пурсид.

— Бой шоҳидҳошро оварданд,— гуфт мулозим таъзимкунон ва маҳзари даъвои шаръиро, ки дар дасташ буд, ба дасти қозикалон дод.

Қозикалон баъди аз назар гузаронидани маҳзар ба бой нигоҳ карда:

— Шумо ду ҳазор тангари ба кӣ дода будед? — гуфта пурсид.

— Ба Абдунабӣ ном бародари инҳо,— гӯён ба ҷавобгарон бо дасти худ ишора кард ва давом намуд: — ӯ мурдааст ва инҳо бародарони зоида ва меросхӯри ӯ ҳастанд.

— Шумоҳо иқроред ё мункир? — гӯён аз ҷавобгарон пурсид-қозикалон дар ҳолате, ки ҷашмони танги худро ба онҳо дӯхта меистод.

— Мо аз мурданамон хабар дорем, аммо аз ин кор хабар надорем! — гӯён яке аз ҷавобгарон, ки аз дигараш калонсолтар менамуд, ба сухан даромад,— мо ҳамин қадарро медонем, ки бародарамон — Абдунабӣ ба ин кас даҳ сол бемузд хизмат кард, вақте ки бемор шуд...

Қозикалон лабҳояшро бо забонаш лесида-лесида бо овози даҳшатнок:

— Суханро дароз накун,— гуфт,— ту иқрорӣ ё мункир?

— Мункир, тақсир,— боз ҳамон ҷавобгари калонсол ҷавоб дод.

Қозикалон ба ҷавобгари дуввум ҳам ҳамин саволро дода ҳамин ҷавобро гирифт ва баъд аз он ба даъвогар нигоҳ карда:

— Шумо санад доред ё шоҳид,— гӯён пурсид.

— Шоҳид дорам, тақсир! — бой ҷавоб дод.

Баъд аз он қозикалон ба мулозими худ нигоҳ карда маҳзарро ба дасти ӯ дода гуфт:

— Берун бароварда бин, агар ислоҳ шаванд, баробар кун, агар нашаванд, биёр, мувофиқи шаръи шариф ҳукм карда мешавад.

Мулозим ба қозикалон таъзим карду маҳзарро аз дасти ӯ гирифта:

— Хӯш, тақсир! — гуфт ва мурофиачиёнро ба хестан ишорат кард.

Баъд аз он ки ҳамагӣ аз суфаи баланди айвондор поин фуромаданд, мулозим ба мурофиачиён нигоҳ карда:

— Чанчол то рӯзи сешамбе мавқуф монд, ба шумо ду рӯзи дигар мӯҳлат дода мешавад. Агар якдигаратонро ёфта ошти шаветон, хати ибро мекунем, вагарна боз рӯзи сешамбе ба ҳузури чаноби шариатпаноҳӣ мебароем. Ҳозир пули харочоти маро диҳетон!

— Бой ба мулозим панҷ танга бароварда дод.

— Ин кам аст гуфт мулозим, — имрӯз, пагоҳ ва рӯзи шамбе, — се рӯз мешавад ва ҳар рӯз панҷ тангагӣ понздаҳ танга доданатон даркор аст.

— Аз онҳо ҳам мегиред — гуфт бой, — хуб суханатон нашиканад, — гӯён боз як тангаи дигар бароварда дод.

— Акнун навбати шумоён аст, — гӯён мулозим ба ҷавобгарон нигоҳ кард.

Оқсақоли деҳа аз тарафи ҷавобгарон ҳамёнашро кушод. Ҷавобгари калон ба ӯ наздик шуда:

— Аз тарафи мо панҷ танга диҳед мешавад, — гуфт.

— Чаро? — гуфт оқсақол тааҷҷубкунон. Шумо, магар таомули мамлакатро намедонед? То яктарафа шудани чанчол харочотро ҳар кадоми даъвогарон ва ҷавобгарон баробар мекашанд. Вақте ки чанчол тамом шуд, ба гардани кӣ афтодани харочот ба ҳукми чанобӣ шариатпаноҳӣ нигоҳ мекунад, — гӯён ӯ аз ҳамёнаш дувоздаҳ танга бароварда ба мулозим дод.

— Оқсақолро хурсанд кунетон, — гуфт мулозим ба ҷавобгарон нигоҳ карда.

— Шумо хурсанд шавед мешавад, мо якдигарро меёбем, — гуфт оқсақол ва бо ҳамин ҳама пароканда шуда рафтанд...

Ман хеле афеӯс меҳӯрдам, ки ин чанчол имрӯз яктарафа нашуд, то ки натиҷаашро фаҳмам. «Дар рӯзи шамбе, ки рӯзи дарси ман аст, ба болои мурофия расида омада метавониста бошам ё не?» гӯён фикр мекардам. Зеро ман шаш дарс доштам, ки ҳар кадоми инҳо дар дарсхонаҳои ҷудогона буданд ва дурии миёни инҳо ба як километр кам набуд. Дуруст аст, ки ман дар пешин қозикалон ҳам як дарс доштам ва вақти вай соати баъдаш буд. Аммо ба он вақт рост омадани ин мурофия маълум набуд...

Ман рӯзи шамбе ба ҳар кадоми мадрасаҳое, ки дар дарсхонаи онҳо дарс доштам, тозон-тозон мерафтам, меҳостам, ки зудтар дарсҳои дигарамро тамома кунам ва ҳарчи пештар ба дарси қозихона расида оям. Ва ҳол он ки бо тохта рафтани ман навбати он дарсҳо пештар ва муддати онҳо кӯтоҳтар намешуд. Бо доништа исто-дани ин ҳол ман аз дилтангӣ метохтам, ки шояд гувоҳии шохидони бардурӯғ ва харидаро тамошо карда тавонам.

Оқибат дарсиро, ки пеш аз дарси қозихона буд, хонда баромадам. Акнун тохтани ман бефоида набуд. Давон-давои ба роҳ даромадам. Ва понздаҳ дақиқа пештар аз дарси қозихона ба он ҷо расида омадам.

Дар он ғирду пеш чашм андохтам, дарун ва беруни қозихона аз мурофиачиён пур буд, аммо он мурофиачиёне, ки ман меҳостам дар он миён нанамуданд.

Ман афсӯсхӯрон дар тахти айвони қозихона дар пеши даромади меҳмонхона, дар қатори шарикони пештаромадаам навбати дарсро нигарон шуда нишастам...

Қам-қам шарикони мо ҳамагӣ чамъ шуданд. Ҷамоати дарсхонае, ки пеш аз ҷамоати мо дар назди қозикалон дарс меҳонданд, баромаданд. Мо ба ҷои онҳо ба меҳмонхонаи калони қозикалон, ки дарсхонааш ҳам ҳамон хона буд, даромадем. Мо аз пешгоҳи меҳмонхона то поинаш монанди маъракаи маддоҳии он замон давра гирифта пасу пеш нишастем.

Ман имрӯз, ки дар қатори пештар омадагон будам, дар қатори онҳо пештар ба меҳмонхона даромада дар наздикии қозикалон, дар рӯ ба рӯи он ҷой гирифтам, вагарна рӯзҳои пеш, шарикони хушкитфу бозуи мо, ки дари даромадро гирифта менишастанд, намегузоштанд, ки мо барин пасмондагон ва қамқувватон пештар дароянд ва худхошон барои хубтар манзур шудан ба қозикалон ба қадри имкон дар наздиктари ӯ менишастанд.

Қозикалон одатан дар рӯзҳои дарс, дар миёни ҳарду дарс якҷанд мурофиаро мекурсид. Имрӯз ҳам дар вақти даромадани мо ӯ аз дари боло, ки ҷойи нишасташ пеши он дар буд, берун нигоҳ карда мурофия мекурсид.

Баъд аз тамома шудани он мурофияе, ки қозикалон курсида истода буд, боз мурофиачиёни дигар бар рӯи бӯрьё нишастанд. Баъд аз хестани инҳо боз мурофиачиёни саввӯм омаданд. Бо вучуди нигарон набуданам дидам, ки инҳо мурофиачиёни ман мебошанд.

✓Ман ҳам сар то по чашм гашта ба сӯи онҳо дӯхта ва ҳама тан гуш гардида ба тарафи онҳо дода шудам.

Қозӣ маҳзарро аз дасти мулозим гирифта боз саволҳои ду рӯз пештар додаашро такрор кард ва ҷавобҳои пештараро шунид.

Вакте ки бой дар муқобили «санад доред ё шохид?» гуён пурсидани қозикалон:

— Шохид дорам, — гуфт, қозикалон ба ӯ:

— Шохидҳотонро гузаронед! — гуфт.

Бой ба шохидонаш, ки дар болои сараш рост истода буданд, нигоҳ карда онҳоро ишорат ба нишастан кард. Онҳо ҳам дар паҳлуи бой дузону нишастанд.

— «Ҷ-хӯ, инҳо ҳамон мӯминҳои пок ва мусулмонони холиси ростгӯи муқаррарӣ-ку» — гуфт худ ба худ қозикалон, зери лаб ғурғуркунон.

Ман аз сухани қозикалон гумон кардам, ки инҳоро мешинохтааст ва хурсанд шудам, ки баъд аз гувоҳӣ додани онҳо — шохиди бардурӯғ ва харида будани инҳоро ба рӯяшон зада гувоҳии инҳоро рад хоҳад кард ва аҷаб нест, ки худ инҳоро ҳабс фармояд.

— Оё, шумо шароити гувоҳӣ доданро медонед? — гуфта қозикалон аз шохидон пурсид.

— Медонем, тақсир, медонем! — Холиқэшони бинипучук ва Розикҳалифаи биникамон пасу пеш ҷавоб доданд.

Барои гувоҳӣ додан мусулмони комил будан шарт аст. Шумоҳо заруриёти динияро медонед? — боз қозикалон пурсид.

— Медонем, тақсир медонем, — шохидон ҷавоб доданд.

— Шумо калимаи шаҳодатро бо маъниаш, бисту як ҷавоби фарзи айро аз ёд медонед? — қозикалон пурсид.

— Медонем, тақсир медонем!

— Ин тавр бошад, шумо инҳоро ягон-ягон гуфта диҳед! — қозикалон ба шохидон фармуд.

Аввал Холиқэшон, баъд Розикҳалифа ин заруриёти диниро чунон рост, пухта ва бурро гуфта доданд, ки ҳақ домуллоимом дар пеши қозикалон онҳоро ба ин бурроӣ гуфта наметавонист.

— Хуб акнун гувоҳӣ диҳед! — қозикалон ба шохидон фармуд. Аввал Холиқэшони бинипучук, қадре пештар нишаста ба гувоҳӣ додан даромад:

— Лузубиллоҳи минашайтонир-рачим, бисмилло-ҳир раҳмонир-раҳим. Гувоҳӣ медиҳам аз бораи худо, на аз

барои риё, ки Абдунабии марҳум бародари инҳо (шоҳид дар ин вақт бо дастӣ худ ба ҷавобгарон ишорат кард) аз ҳамин бой, дар пешӣ мо ду нафар мӯйсафед, ки дар хонаи ин кас меҳмон будем, барон дар оянда чор сол хизмат карда додан ду ҳазор танга, ки сесад сӯм қоғазӣ русӣ мешавад, қарз гирифта буд. Розикҳалифа ҳам — айнан ҳамин тариқа гувоҳӣ дода панҷоҳ тангаро «ҳалол» кард.

Қозикалон бар хилофи чашмдошти ман ба ҷавобгарон нигоҳ карда гуфт:

— Акнун ду ҳазор танга ба гардани шумо дайн шуд, хароҷоти қозихона ҳам ба гардани шумо меафтад. Шумо бояд дар қозихона ин пулҳоро нақд карда диҳед. Вагарна ҳаёс мешавад. Агар бойро розӣ карда тавонед, қарздор шуда хати қозихонагӣ доданатон ҳам мумкин аст.

Ҷавобгарон «таксир, таксир» гӯён меҳостанд ба қозикалон гап зананд, ӯ дариҷаи дарпардадорро шартикунон пӯшонд ва барои дарсгӯӣ ба тарафи шогирдон нигоҳ кард.

Ҷавобгарон рост хеста нолону ларзон ба пешӣ дариҷа омаданд, ки ба қозӣ гап зананд, аммо мулозим онҳоро дӯғ зада кашола карда ба поёни суфа фурувард. Лекин овози ҷавобгарон шунида мешуд, ки онҳо бойро «ту-ту» гӯён дашном меоданд, дуои бад мекарданд ва мулозимон «гир, банд, ҳаёс кун» гӯён онҳоро тарсонда хомӯш кунондан меҳостанд...

Қозикалон, намедонам, бо чӣ андеша бошад, сари худро ҳам карда қадре хомӯш истод (аҷаб нест, ки ӯ аз ин ҳукми ноҳаки худ вичдонан азоб кашада истода бошад) ва баъд аз он сар бардошта ба қорӣ ҷамоа — сарсинф нигоҳ карда:

— Хонед! — гуфт.

Ман пеш аз он ки қорӣ ҷамоа ба хондан дарояд, ба қозикалон даст пеш гирифта:

— Таксир, арз дорам! — гуфтам.

— Чӣ арз? — қозикалон тааҷҷубкунон пурсид.

— Ман ин воқеаро, яъне ҷанҷоли ҳозираро медонам, бой тӯҳмат мекунад, шоҳидонаш ҳам харидаанд, онҳо аз ин пеш на бойро дидаанд ва на Абдунабии марҳумро, — гуфтам.

Қозикалон баъд аз он ки лабонашро лесида-лесида қадре ба ман нигоҳ карда истод, гуфт:

— Шариат зоҳирбин аст, монанди ту кунҷков не. Шоҳидони мусулмони комил мувофиқи шариат гуво-

ҳаї доданд, пул ба гардани муддаиалайҳҳо (ҷавобгар-
ҳо) дайн шуд. Аммо ту на тӯҳмат будани ин даъворо
исбот карда метавонӣ ва на харида будани ин шоҳи-
донро. Агар шоҳидон шунаванд, ки ту онҳоро «гувоҳии
ноҳақдеҳ» гуфтай, ҳақ доранд, ки ба ту даъвои ҳа-
қорат кунанд. Албатта ту ноҳақкории онҳоро бо ду
шоҳиди одили мусулмон исбот кардан наметавонӣ.
Дар он сурат худат ҷазо хоҳӣ дид. Он беҳ ки паси ин
корҳо нагардӣ ва ба фаҳмидани дарси худ кӯшиш
кунӣ...

Ман бо шунидани ин «насиҳат» ғайр аз сар ҳам
карда хомӯш мондан ҷораи дигаре надоштам. Ниго-
ҳу хандаҳои масҳараомези шарикон, ки аз нишастани
ман дар наздикии қозикалон рашк бурда буданд ба
итоби ӯ зам шуда маро боз ҳам сарҳамтар карданд.

Хайрият ки дарс сар шуд, қории ҷамоа — сарсинф
як ҷумла аз иборати китобе, ки дарсамон аз вай буд,
хонд. Шарикон бар болои он ҷумла гардани худро мо-
нанди хуруҷи ҷангӣ дароз карда, мисли гурбагон
мӯйҳояшонро хезонда ва овозашонро баланд карда бо
якдигар ба ҷанг даромаданд.

Албатта дар миёни ин ҷангу ҷидоли сағона маро
ва аҳволи маро фаромӯш карданд, ман ҳам қадре аз
тағи бори итоби қозикалон ва таънаи шарикон сар
бардошта осуда шудам...

Баъд аз ягон соат ҳамин тариқа нофаҳмида ва овоз
баланд карда якдигарро дашном додани шарикон, нав-
бати дашномдиҳӣ ба қозикалон расид, ӯ:

— Ҳаї, харҳо, ҳаї ҷапанҳо, ҳаї нодонҳо, дам шавед,
гапро фаҳмед ва мақсади аслии мусанниф раҳматул-
лоалайҳро фаҳмидан даркор аст! — гуён шогирдонро
ба хомӯш гардидан маҷбур кард.

Бо ҳамин қадар дашном ва ҳақорати якдигар, дарс
тамом шуд, мо ҳам баромадем...

Баъд аз баромадан аз дарси қозикалон аз мулози-
ми он фаҳмидам, ки ҷавобгарон бар болои ин ки аз
бӯй ду ҳазор танга қарздор шуда ва сад танга харчи
дари қозикалонро ба гардан гирифтаанд, «бо гуноҳи»
дашном доданашон бойро ва мушт баланд кардана-
шон барои задани ӯ ҳабс ҳам шудаанд...

Ман дигар на бойро ёд кардам ва на бойбачаро,
ягона коре, ки карда тавонистам, ин буд ки аз онҳо
алоқаамро тамоман буридам.

Ман кам-кам аз тарцимаи ҳоли Қоришкамба хабардор шудам: падараш ўро Исматулло ном ниҳода буд, вақте ки бачаи хурд буд, ўро ба мактаб монд, баъд аз кўрсавод шуданаш ўро ба қорихона дод. Исматулло баъд аз тамоман ёд кардани қуръон «Қориисмат» шуд.

Дар ин миён падараш мурд, ў аз вай як ҳавличаи хурд ва ду хучра аз мадрасаҳои сервақфи Бухоро ба мерос гирифт.

Қориисмат пулҳои вақфи аз мадраса барои хучраҳои ояндаро ва пулҳои аз хатми қуръон рӯёндаашро ба одамони камбағали гузараш ва майдадўкандорҳо бо ғоида ба қарз меод.

Ғайр аз ин ў боз як роҳи дигари ғоидаро ёфт: бо бачагони гузараш чўра шуда, онҳоро ба қиморбозӣ ташвиқ кард, барои онҳо бучул ва қарта ёфта оварда дод. Баъд аз чандгоҳа бозӣ бачагони хурдсол қиморбозиро ба худ пеша карда гирифтанд ва бо пул бозӣ мекарданд.

Даромади Қориисмат ҳам аз қиморбозӣ аз ҳамин вақт сар шуд, акнун ў бучулҳоро чиккаву пукка ранг карда ба қиморбозон бо нархи тамом мефурўхт. Қартаҳои басташ кушоданашударо ҳамеша дар бағалаш нигоҳ медошт. Ҳамин ки дар вақти бозӣ қарта доғдор ва нишонадор шуд, ў қартаҳои нави худро ба онҳо ба чор баробари харидаш пул мекард.

Ғайр аз ин ў аз сари қимор чўтал (шатал) мегирифт ва пулҳои аз чўтал ғун кардаашро ба бачаҳое, ки бе-пул мемонданд ё ин ки «банда»¹ мешуданд, яке барду то фардошаб ба ғоида мемонд.

Қориисмат аз ин даромадҳои худ ҳеҷ намехўрд. ў рўзона аз хучранишинонаш палав мехўрд ва шабона бошад, аз дастархони бачагони қиморбоз шиками худро пур мекард.

Ошноии ў бо қиморбозбачагон бисъёр дер нақашид. Як шаб бозӣ бисъёр тарм шуд, аз сари шом то қариби рўз давом кард. Дар охири бозӣ ҳар кадоми бачагон пули худро ҳисоб карда диданд: баъзе бачагон ҳамаи пулҳои худро бой дода ва бе пул шуда монда

¹ «Банда шудан» ба истилоҳи қиморбозон ин аст, ки каси бой-дода ба касе, ки ўро бурдааст, асир шуда мемонад ва то вақте ки пули буридаи ўро ёфта надиҳад, озод намешавад.

буданд; баъзеҳашон на танҳо бепул шуданд, балки ба болои ин аз Қориисмат қарздор ҳам шуда буданд; баъзе бачагон, бо вучуди чанд бор бурданашон, тағи кисаашон кам буд, яъне дар кисаашон аз пуле, ки то сар шудани қимор доштанд, кам монда буд.

Бачагон ҳамаи пулҳашонро якҷоя карда дидан хостанд, то донанд ки пулҳашон баробар аст ё не.

— Ту аввали шаб чанд пул доштӣ? — ба ҳисоби якҷоя даромаданд.

— Даҳ танга.

— Ту чӣ?

— Бист танга...

Ба ҳамин тариқа, ҳамаи пулҳои дар аввали шаб доштаашонро ҳисоб намуданд ва қарзи бачагони аз Қориисмат қарздоршударо ҳам ба болои вай зам карданд. Ба муқобили ин пулҳои ҳозир доштаашонро монда андоза карда диданд, ки нимаи он маблағе ҳам ки аввали шаб ҳамаашон якҷоя доштанд, намондааст.

— «Пас пулҳо кучо рафтаанд?» — бачаҳо ҳайрон шуданд.

— Эй... — гуфт яке аз бачагон нохост, — пулҳои ба ҷӯтал ба Қорӣ рафтаре ҳисоб накардаем?

— Дар воқеъ, — гуфт бачаи дигар ба Қорӣ нигоҳ карда, — пулҳои ҷӯталро бароред, ҳисоб карда бинем чӣ, тағи пул баробар меояд ё не?

Қориисмат бо шунидани ин гап барҳои ҷомаашро ба ҳудаш сахт печонда:

— Не, намебарорам! — гуфт. — Ман пулҳоямро ба касе нишон намедихам.

— Бароред, ҳисоб карда бинем, боз ба худатон гардонда медиҳем, — гуфт яке аз бачагон бо нармаӣ.

Қориисмат боз ҳам ҳудашро сахттар печонда:

— Не, гуфтам, не! — гуфт бо шиддат.

— «Не» бошад бо зӯрӣ бароварда мебинем! — гӯён як бача ба вай часпид. Дигарон ҳам ба он бача ёрӣ доданд.

Қориисмат монанди хорпушти шаттахӯрда, ки сару пояшро ба дарун мекашад, кулӯлаю лунда шуд.

Бачагон ўро ба ҳар тараф меғелонданд, ў ҳам монанди ҳалпаки бозӣ ба ҳар тараф меғелид, аммо дасту пой ба шикам часпидааш кушода намешуданд ва кисааш ба рӯй намебаромад.

— Занед! — гуфт яке аз бачагон.

Муштчаҳо ба сару тани ў чун борон борида гирифтанд, аммо монанди донаҳои бороне, ки ба пуш-

ти зағома¹ расанд, «тип-тип» садо мебароварданду таъсире намекарданд.

Як бача мушташро баланд бардошта ба сари ӯ маҳкам зад, аммо худаи «воҳ-воҳ дастакам» гӯён мушташро ба даҳанаш бурда ҷои зарбхӯрдашро макида гирифт ва:

— Ҳолӣ исто,— гӯён давида ба пешгоҳи хона рафт, аз он ҷо хишти қиморбозиро, ки дар вақти бучулбозӣ даркор мешуд, бардошта оварда бо он ба сари Қоринемат зад...

Ин зарба хеле саҳт буд, аз сари ӯ хун равон шуд, кам-кам худӣ ӯ ҳам суст шуда дасту пояш ёзид ва бачагон аз қисаи ӯ ҳамаи пулҳоро, ки аз ҷӯтали оншаба гун шуда буд, бароварда гирифтанд ва дар байни худ ҳошон—ба ҳар кас, ба қадре, ки дар аввали шаб дошт, дода он пулро тақсим намуданд ва фотиҳа хонда дар миёнаи худ аҳд бастанд, ки дигар қиморбозӣ нақунанд ва ба қиморбозӣ қардани бачагони дигари гузарашон ҳам роҳ надиҳанд.

Қоринематро аз хона бароварданд, ки ба ҳавлии худ равад. Аммо ӯро маҷоли роҳ рафтан набуд ва аз сараш ҳанӯз хун мерафт. Ночор бар рӯи суфа афтод...

Модари бачаи соҳибхона аз ин воқеа хабардор шуда баромад, ба сари кафидаи Қорӣ як порча намадро сӯхта паҳш карду аз рӯяш бо рӯмоле баст ва ӯро дубора ба хона дароварда хобонид...

У баъд аз соате ҳушёр шуда ба хонаи худ рафт.

Он доғи бемӯе, ки дар сари ӯ то охири умраш монд ва ба ӯ барои кам додани пули мӯйсар баҳона мешуд, ёдгори буд, ки дар вай аз он маҷлиси қиморбозӣ ва ҷӯталгирӣ боқӣ монда буд...

* * *

Қоринемат, вақте ки аз ҷӯталгирӣ маҳрум монд, ҳамаи ҳиммат ва ғайраташро ба судхӯрии кӯчагӣ, ба қуръонфурушӣ, ба ошхӯрии аз хонаи қарздорон ва ҳуҷранишинонаш сарф кард.

Вақте ки ӯ калонтар ва серпахлутар шуд майдафондахӯрии сарикӯчагиро, ки дар он баъзан пулаш

¹ Зағома — гардиши ҷубин аст, ки ба як тарафи вай пӯст мекашанд ва ба вай ҳар чиз меандозанд ва ба сифати паллаи тарозу ҳам кор мефармоянд.

месӯхт, ба як тараф гузошта, бо дӯкандорони калон ва савдогарон муомила сар кард.

Дар бойҳои калон пули ӯ қариб ҳеҷ насӯхтааст: агар онҳо шикастани шаванд ҳам, «боз ягон рӯз даркор мешавад» гӯён аввал пули Қориисматро тамоман медоданд, баъд аз он шикасти худро эъҳон карда ба қарзхоҳони дигар ба қадри расамашон медоданд.

Аз рӯи қавли худӣ ӯ дар вақти ҷавониаш ду бор дар ду бои шикастагӣ пулаш месӯхтагӣ барин шудааст, лекин ӯ духтарони онҳоро бе хароҷот ба занӣ гирифта, ба бадали ҳамон пули сӯхтагӣ ҳисоб кардааст. Он ду зани тоқиядӯзи хунарманд, ки то охири умрашон дар хонаи ӯ буданд, духтарони ҳамон савдогарони шикастагӣ буданд.

Қориисмат баъд аз муомилиаи худро бо савдогарони калон сар кардан аз хумори гӯшту рағанхарӣ баромад. Ҳар шаб ба хонаи чандин бой, ки онҳо қарздорони ӯ буданд, рафта палави хушгӯшту раған, мурғ-бирён, баррабирён, қазитушбера ва мантуро ҳар чи қадаре, ки метавонист, меҳӯрад. Дар натиҷаи ин пурхӯрӣ шикамаш калон шуда рафтан гирифт.

Мардум ба номи ӯ калимаи «ишкам»-ро ҳамроҳ карда ӯро «Қориисмати Ишкам» номиданд.

Чун пурхӯриаш аз ҳад гузашт ва бо хӯрдан сернамешуд, мардум ӯро «Қориисмати Ишкамба» гуфтан гирифтанд.

Дар ин миён баъзе камҳавсалаҳо баромаданд, ки ба гуфтани ин номи дароз танбалӣ карда вайро кӯтоҳтар намуда, «Қоришкамба» гуфтан гирифтанд.

* * *

Дар вақтҳое ки ман бо Қоришкамба шинос шудам, мегуфтанд, ки «ӯ панҷсад ҳазор танга, яъне ҳафтоду панҷ ҳазор сӯми тилло дорад».

Дар он вақтҳо ӯ пули барзиёди худро, ки аз бойҳои беруна толибаш намебаромад, ба банкҳо мемонд.

Дар он миёна як воқеае рӯй дод, ки қариб буд эътимоди ӯ аз банкҳо барҳам хӯрад. Ин ҳодиса ба ин тариқа воқеъ шуда буд:

Яке аз банкҳое, ки дар Бухоро контора доштанд, «Русско-Китайский (Азиатский) банк» буд, ки Қоришкамба ҳам пули худро дар вай мегузошт.

Бинои ин банк дар паскӯчае буд, ки он кӯча аз

растан баззозии поён сар шуда аз пеши гулхани ҳам-
моми Саррофон ва тангкӯчаҳои печ дар печи маҳал-
лаи яхудиён гузашта, аз болои пуштаи зоғон ба дарво-
заи Саллохона мебаромад.

Як рӯз баъд аз амалиёти муқаррарӣ дари банк дар
соати муайян баста мешавад. Дар паси дарвозаи банк
аз дарун як посбони милтиқдор меистод, ӯ муомиладо-
рони дар даруни бинои банк мондари, баъд аз тамои
шудани корҳои, дарро кушода ягон-ягон гусел ме-
кард ва аз берун омадагони ба дарун роҳ намедод
ва «банк баста шуд» гуён пас мегардонд...

Ҳамаи муомиладорони беруна аз банк барои
рафтанд, дар дарун танҳо ходимони банк монданд.
Дар ҳамин вақт даҳ-дувоздаҳ нафар касони ношинос,
ки ба танаҳои либосҳои европавӣ доштанд, дар пас-
кӯча пайдо шуданд ва ба зери девори иморати банк
ба девор часпида қатор шуданд, ки агар посбон дар-
ро кушояд, чашмаш бар онҳо намеафтад.

Яке аз онҳо, ки дар сарғаҳе қатор меистод, ба пе-
ши дарвозаи банк рафта дарро куфт.

Посбон дарвозаро нимкушода, карда дар ҷавоби
даркӯбанда:

— Соат ду шуд, банк кайҳо...

Лекин посбон сухани худро тамои карда натав-
нист. Шахси ношинос бо зӯри паҳш карда дарои
милтиқро аз даст посбон гирифт ва одамони ноши-
носи дигар ҳам аз паси ӯ ҳуҷум карда даромаданд.
Яке дарвозаро баст, дигарон ба посбон таппонча рост
карда:

— Овозатро набарор! — гуфтанд. Табиист, ки пос-
бон аз тарси ҷони худ хомӯш монд, касони ношинос
даҳону дасту пои посбонро баста, ӯро ба замин ғелон-
данд. Яке аз он одамони ношинос либоси посбонро
пӯшида ва милтиқи онро ба даст гирифта ба болои
сари ӯ, ҳам ба ҷои ӯ дар паси дарвоза қаравул шу-
да истод. Дигаронашон таппончаҳоро ба даст гириф-
та ба боло — ба хонаи бое, ки коркунони банк он ҷо
буда ба ҳисоби китоб машғули доштанд, баромаданд.

— Дастҳотонро боло бардоред!

Бо шумидани ин овоз, ки аз тарафи одамони силоҳ-
дор барои буд, ходимони банк беихтиёр дастона-
шонро боло карданд, баъзеҳои ба даст бардоштан
маҷол наёфта беҳиссу ҳаракат шуда аз рӯи стул ба за-
мини хона ғелида рафтанд. Чанд нафари он силоҳдори-
ни ношинос таппончаҳои муҳайёи паррондан карда

истода ходимони банкро ба садо набаровардан амр фармуданд.

Дигаронашон аз бағалҳошон ресмон ва рӯмол бароварда дасту пою даҳони онҳоро маҳкам баста ба замин ғелонданд. Сими телефонро ҳам буриданд. Баъд аз он кассаро кушода пулҳои нақд ва қоғазҳои пурқиматро бароварда ба халтаҳои пуландозии худӣ банкҷой карданд ва он халтаҳои пур аз пулро ба ҷуволчаҳои кандир андохта бардоштанд. Баъд аз он ки боз якбори дигар ходимони банкро ба садо набаровардан ва начунбидан амр доданд, ду нафар таппончадорро ба болои онҳо қаравул монда поин фуромаданд.

Одамони ношинусе, ки дар паси дарвозаи банк ба ҷои посбон «навбатдорӣ» мекарданд, дарвозаро кушода онҳоро бароварда гусел карданд ва ҳудашон ҳамчунон дар «посбонӣ» истоданд. Баъд аз ягон соат «қаравулон»-и боло ва қаравули дарвоза баромада бо қуфли худӣ банк дари оҳанини вайро аз берун қуфл карда рафтанд.

Одамони банк то дасту даҳонашонро кушода ба фаръёд кардан имкон ёфтанд, ки боз чанд дақиқаи дигар гузашт. Дар ин муддат албатта ғоратгарон аз бинои банк дур рафта буданд.

* * *

Бо фаръёду ғиғони ходимони банк дар атрофи бинои ғоратшуда мардум ҷамъ омаданд. Одамони миришаб, шогирдпешагони қушбегӣ, мулозимони қозикалон ва раис ҳам аз воқеа хабардор шуда расида омаданд.

Одамони ҳокимон қуфлро шикаста ба банк даромада аз ходимон нишонаҳои дуздонро пурсида ба кофтуков сар карданд.

Аммо ҳарчанд шаҳрро ҷустуҷӯ карданд, ягон каси шубҳанокро наёфтанд.

Қушбегӣ дар атрофи шаҳр барои кофтукови дуздон аскарони савораи амирро, ки онҳоро «Қавказ» меномиданд, бароварда фиристод. Инҳо ҳам ба ҳар тараф асп давонданд. Як гурӯҳи инҳо дар тарафи шимоли шарқии шаҳр дар лаби Шӯркӯл халтаҳои пул андозии холии банкро ёфтанд, бо он нишона қувваи бузурги аскарон ба ҳамон тараф рафт. Аммо аз дуздон асаре наёфт.

Танҳо як гурӯҳи хурди он «даста» дар ҷануби шар-

қии Бухоро дар наздикии Мурғак ном истоғи роҳи оҳан ба се нафар одамони ношинос вохӯрданд ва хостанд, ки онҳоро дастгир кунанд. Аммо онҳо милтиқ ва таппонча бароварда ба тарафи аскарон тир парронданд...

Якчанд дақиқа дар миёни инҳо тирпарронӣ шуд, яке аз аскарони амир бо тири онҳо захмдор шуд ва дигаронашон аз дастгир кардани он одамони номаълум даст кашида пас гаштанд...

Оқибат дуздон ба даст наафтоданд ва маълум на-шуд, ки онҳо киро буданд?

Баъд аз ин ҳодиса дигаргунне, ки ба кори банкҳои дар Бухоро буда рӯй дод, ин буд ки дигар ҳеҷ кадоми онҳо дар контораи шаҳриашон баъд аз соати кор пул намонданд. Қассаи марказиашон дар Қогон меистод. Пули даркорни ҳаррӯзаро бо посбони мусаллаҳ ба шаҳр меоварданд ва баъд аз кор боз пулҳоро посбонон ба Қогон мебурданд.

Баъд аз ҳодисаи дуздӣ мардум Қоришкамбаро «акнун пулатон дар банк сӯхт» гуфта метарсонданд ва худӣ ӯ ҳам ба рӯйдани пулаш умеди зиёд надошт, бинобар ин дар авзоаш аломати девонагӣ намудор гардида истода буд.

Аммо ҳамин ки банк кушода шуд ва ӯ рафта пулашро талаб кард, банк бегуфтугӯ ва фаврӣ пули ӯро дод.

Бо ин кор эътимоди Қоришкамба ба банкҳо аз пештара ҳам зиёдтар шуд ва худӣ ҳамон рӯз боз пулашро ба худӣ ҳамон банк бурда супурд. Баъд аз он ҳам ҳар пули барзиёде, ки ба дасташ афтад, дарҳол бурда ба банк мемонд.

Аммо, вақте ки баъд аз баста шудани банк дар гашти рӯз ӯ шабона пул ба дасташ меафтид, ӯ дар ташвиш мемонд, аз як тараф пулаш то фардо бекор меҳобид, аз тарафи дигар бими дуздондани пул буд ва аз тарси дуздон пулро ҷое пинҳон кардан даркор буд, ки ҳеҷ кас надонад.

Ман рафта-рафта ба ӯ ҳолдон шудам, ки вай аз ҳама кас дар шубҳа будааст, ӯ мепиндоштааст, ки ҳама дар пай ӯ ҳастанд ва ҳар кас фурсат меҳаҳад, ки аз дасти ӯ пулашро зада гирад.

Дили ӯ танҳо ба саройбони сарои «Қавказ» пур буд, танҳо он саройбон медонист, ки Қоришкамба пулҳоро, ки баъд аз баста шудани банк ба дасташ меафтанд, дар кучо пинҳон мекунад.

Таърихи пур шудани дили ӯ ба он саройбон ҳам хеле ачиб аст, ки шуниданист:

Рӯзе дар вақти баромада рафта истодани Қоришкамба аз сарои «Қавказ» саройбон барои шӯхӣ як тангаи понздаҳтиниро аз кисааш бароварда ба роҳрави сарой мепартояд. Баъд аз он ўро пас ҷеғзада, он тангаро ба вай нишон дода:

— Қорӣ амак, магар ин пул аз кисаи шумо афтодааст? — гӯён мепурсад.

Қоришкамба ба вазъияти касе, ки як чизи муҳими гумшудаашро ёфта бошад:

— Кучост-кучост? — гӯён аз роҳаш пас мегардад ва бо нишон додани саройбон он тангаро аз замин гирифта, — ҳозир хабардор шудам, ки ин кисаам дарида пулам афтодааст, ҳарчи ба шарофати ту ёфт шуд, — мегӯяд ва аз саросемагӣ он тангаро ба ҳамон кисааш, ки ба саройбон даридагӣ вонамуда буд, меандозад ва илова карда мегӯяд:

— Илоҳӣ барака ёбӣ, додар! Агар дар ҷои ту каси дигар мебуд, албатта, ин пулро азони худ мекард. Ҳарчи дар ҳамин замон ҳам одаме ки аз ҳаққи кас тарсад, ёфт мешудааст.

Инак, ба сабаби ҳамин воқеа дили Қоришкамба ба саройбон пур мешавад, ба ӯ боварии кулӣ пайдо мекунад ва баъд аз ҳамин воқеа агар шабона аз ҷое пул гирифтани лозим ояд, ҳамроҳи худ ҳамон саройбонро мегирад.

Сабаб ҳамин буд, ки дар вақти гирифтани маблағи қарзиро аз бойбача, ҳамон саройбонро оварда пулро дар пеши ӯ гирифт ва он маблағро ба ҷое, ки ҳадаш ва он саройбон медонист, ҳамроҳи ӯ бурда монд.

Лекин эътимоди Қоришкамба ба он саройбон ҳам бисёр дер нақашид ва дар он миён ҳодисае рӯй дод, ки он саройбон дар қатори бадтарин хиёнатгарон даромад ва дар он вақт назар ба ақидаи Қоришкамба дар дунёе касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад (мо воқеаи барҳам хӯрдани боварии Қоришкамбаро аз он саройбон, дар поинтар бо тартиби таърихиаш дар ҷои ҳадаш нақл хоҳем кард).

XII

Қоришкамба дар даруни шаҳри Бухоро, ки судхӯрон бисёр буданд, ҳар сад тангаро дар моҳе зиёдатар аз дуним танга ба ғойда монда наметавонист, ҳатто

дар бойҳои калон, ки аз вай бо маблағҳои зиёд қарздор мешуданд, маҷбур мешуд дар ҳар сад танга дар моҳе ба ду танга ва ба камтар аз он розӣ шавад, чунки ҳамаи савдогарони калонро муомила бо банкҳои Россия буда, онҳо аз банк дар сола ба ҳашт фоиз, яъне ҳар сад тангари дар сола бо ҳашт танга фоида додан, қарз гирифта метавонистанд.

Онҳо дар вақте маҷбур мешуданд аз Қоришкамба барин судхӯрон қарз гиранд, ки банк мувофиқи дороии онҳо қарз додааст, дигар барзиёд қарз намедихад. Ва ҳол он ки дар мавсимҳои хариди пусти қароқӯлӣ ва пахта барин молҳои тиҷоратии қиматбаҳо қарзи банк ба онҳо кифоя намекард, дар ингуна мавридҳо онҳо ночор ба Қоришкамба барин пулдорон мурочиат мекарданд ва аз фоидаи банк ду баробар, ниҳоят дуним баробар зиёдтар фоида меоданд. Чунки дар шаҳри Бухоро як қисм судхӯрон буданд, ки онҳо худхӯшонро сарроф меномиданд ва монанди Қоришкамба ба баққолон ва савдогарони хурд қарз надиханд ҳам, ба бойҳои калон бо маблағҳои калон қарз меоданд. Қоришкамба бо будани ин рақибон, аз бойҳои калон фоидаи зиёд талаб кардан наметавонист.

Дар он вақтҳо дар деҳот судхӯрони заминдор ба деҳқонони камбағал ҳар сад тангари ҳар моҳе то ба даҳ танга ба фоида мемонданд. Қоришкамба ин фоидаи калонро шунида оби даҳонаш мерафт ва ба судхӯрони саҳро ҳасад бурда дар оташи рашк монанди мӯи оташдида ба худ мепечид. Лекин аз саҳро рафта ва аз бастани алоқа бо деҳқонон метарсид ва дар ҳақиқат ҳам ӯ, ки дар шаҳр, дар зерӣ ҳимояти ҳокимони марказӣ ва бойҳои калон истода, аз ҳар кас дар шубҳа буд, наметавонист, ки ба саҳро дар байни деҳқонони пойбараҳна ва дар зерӣ рақобати судхӯрони он чо равад. «Ман аҳмақ нестам, ки бо умеди фоидаи калон ба деҳот рафта, ҳам чони худро ва ҳам пули худро, ки аз ҷон ҳам ширинтар аст, дар зерӣ хавфи талаф шудан гузорам» мегуфт худ ба худ. Ночор ӯ ба фоидаи ҳар танга дар моҳе дуним тангаи баққолон ва савдогарони хурд ва ба фоидаи мавсимии на он қадар калони бойҳои калон қаноат мекард ва зиёдатии пулашро маҷбур буд, ки дар банк ба фоидаи дар сола панҷ фоиз гузорад.

Қоришкамба аз ҳамаи муомиладорони худ дида зиёдатар аз банк норозӣ буд: «Банк,— мегуфт ӯ,— бо вучуди аз ҳама бойтар буданаш, аз ҳама хасистар аст,

дар вақте ки баққолон ва дуқондорон ба ман дар ҳар сад танга ҳар моҳе дуним фоиз фоида медиҳанд, вай дар соле панҷ фоиз медиҳад». Дар ин вақт деҳқонони фақир ба ёдаш омада онҳоро, ки ба судхӯрон дар ҳар сад танга ҳам моҳе то даҳ танга фоида медодаанд, «Ҳотами даврон» мешумурд. «Баракат дар қишлоқ аст,— меғуфт ӯ худ ба худ,— худо муяссар мекард, ки бо деҳқонон алоқаманд мешудам, дар он вақт аз фоида сер мегардидам ва фоидаи ками ин банки ҳасисро даҳ-понздаҳ баробар карда аз деҳқонони қисаҳолии чашмсер мерӯенидам».

* * *

Дар ин миён тасодуфе рӯй дод, ки барои ба деҳқонон алоқа бастан ба Қоришқамба роҳи қишлоқ кушода шуд: рӯзе аз рӯзҳо ӯ бо одати муқаррариаш намози бомдодро дар масҷиди Мағоки Бухоро хонда ва маснавии баъд аз намози дар он ҷо хондашавандаро шунда ва баъд аз он намози ишроқро хонда, дар ҳолате, ки тасбеҳ дар даст буд, аз масҷид баромад ва бар як суфачаи дари масҷид нишаста ба вирду авродхонӣ ва тасбеҳгардонӣ машғул шуд.

Дар ҳамин вақт як деҳқон миёнақади на онқадар ҷавон, ки дар тан либосҳои деҳқонии бечоравор дошт, монанди он, ки бо Қорӣ шинос бошад, омада ба ӯ бо таъзим ҳурматкорона даст пешгирифта салом дод ва ба суфачаи дигари дари масҷид нишаста сар ҳам карда бо зери чашм ба Қорӣ назар дӯхт.

Қоришқамба ба гумони он ки «он деҳқон яке аз назрбастагони масҷиди Мағоқ буда, ҳудашро шайхи он масҷид пиндошта меҳаҳад назрашро ба ӯ диҳад, лекин аз вирду авродхонӣ озод шудани ӯро нигарон аст», барои ихлоси деҳқонро ба худ ҷалб кардан ва назрро зиёдатар ситондан дуоҳои хонда истодаашро баландтар, бурротар ва қоривор бо адои маҳраҷи ҳарфҳои арабӣ хондан гирифт ва донаҳои тасбеҳро ҳам монанди ҷӯти ҳисоби савдогарон шақаррос занонда мегардонид.

Баъд аз он, ки таъсири дуохонии ҳудро ба деҳқон басанда дид, дастонашро кушода фотиҳа хонда ба рӯяш молиш дод ва пас аз он ба саломи деҳқон ҷавоб гардонда:

— Додар! Агар назру ниёзе дошта бошед, бароред, аз ҷониби ҳазрати Хизр, ки дар панҷ вақт намоз

дар ин масҷид ҳозир мешаванд, қабул мекунам,— гуфт.

— Ман назру ниёзе надорам, лекин аз шумо қарз гирифтан меҳоҳам,— гуфт деҳқон дар ҷавоб.

— Бисъёр хуб, ин тавр бошад чанд танга қарз гирифта чӣ қадар фоида додан меҳоҳед ва заркафилатон¹ кист? — Қоришкамба пурсид....

Дар ин вақт аттороне, ки дӯконашон дар паҳлу ва дар рӯ ба рӯи масҷиди Мағок буд, ягон-ягон омадан гирифтанд ва онҳо пеш аз он ки дӯкони худҳошонро кушоянд, ба сӯҳбати Қоришкамба бо деҳқон гӯш доданд.

Қоришкамба, ки муомилан пулиро ва умуман дар бораи пул ҳарф заданро аз ҳар кас пинҳон медошт, аз ин аҳвол дар ташвиш афтода пеш аз он, ки деҳқон ба пурсиши ӯ ҷавоб диҳад, ба ӯ:

— Хезед, бародар, аз дунболи ман равон шавед! Ба ягон ҷои хилват равем! — гӯён аз ҷои худ бархоста рост ба тарафи шарқ, ба сӯи растан ҷойфурӯшӣ равон шуд ва баъд аз чанд қадам роҳ рафтан ба даст чап, ба пасткӯчаи шонатарошӣ баргашта, баъд аз ду-се қадами дигар мондан ба таҳоратхонае, ки ба тарафи шарқи он паскӯча воқеъ шуда буд, даромад ва деҳқон ҳам аз дунболи ӯ ба он ҷо дохил шуд.

Ҳарчанд дар он ҳангом вақти ягон намоз наздик набуда, барои таҳорат кардан дар он ҷо эҳтимоли ба таҳоратхона даромадани ягон кас набошад ҳам, Қоришкамбаи эҳтиёткор дарро аз дарун баста бар суфачае нишаст ва деҳқонро ҳам дар паҳлуи худ шинонда ба ӯ саволи дар боло гузаштаре дубора дод:

— Бисъёр хуб! Ин тавр бошад, чанд танга қарз гирифта чӣ қадар фоида додан меҳоҳед ва заркафилатон кист?

Деҳқон баъд аз он ки аз деҳаи Бӯлмаҳӯрон соҳиби панҷ таноб замин будани худашро ва заминҳояш дар байни заминҳои Арбобрӯзӣ ном сангсабзӣ воқеъ шуданашро, барои ба даст даровардани заминҳои ӯ Арбобрӯзӣ бо арбоби деҳаи худаш Арбобҳамид як шуда ба сари ӯ як даъвои тӯҳматӣ хезонда кори ӯро ба қозихона оид карданашонро ҳикоя кард, суханашро давом дода гуфт:

— Инак, дар ҳамин ҷанҷол панҷсад танга аз ман

¹ Заркафил касест кӣ дар байни қарздиҳанда ва қарзгиранда миёнаравӣ мекунад ва кафил мешавад, ки агар қарздор пули қарзхоро дар вақташ дода натавонад, худи ӯ он маблағро адо намояд.

харочот шуда даъво дирӯз маҷонан тамом гардид, маблағи харочотшударо аз самоворчии дари қозихона ба ваъдаи дар ҳар азон панҷ танга, яъне дар як шабона-рӯз бисту панҷ танга ғоида додан қарз гирифтам. Ҳамин рӯз дар вақти азони бомдод он панҷсад танга бо ғоидаиш панҷсаду бисту панҷ танга шуд. Агар ҳамин рӯз ба ман қарз диҳед, ҳоҷатам бо бисту панҷ танга раво мешавад ва агар фардо диҳед, панҷсаду панҷоҳ танга даркор мешавад, яъне маблағи ба ман даркорӣ ба кадом вақт пул қарз додани шумо нигоҳ мекунад. Чӣ қадар ғоида додани ман бошад, ба ихтиёр ва инсофи шумо вобаста аст. Шуморо ба ман судхӯри боинсоф гуфта нишон доданд.

Қоришкамба ин «ғӯсфанди фарбеҳи ба пой худ омада»-ро дида, оби даҳонаш рафта, гулӯяш хориш кардан гирифт. Аммо чӣ навъ шуда ин «ғӯсфанд» аз ҷанголи «гурғони саҳроӣ» халосӣ ёфта ба пеши «шағоли шаҳрӣ» омаданаширо мулоҳиза карда, дар шубҳа афтод, «мабодо дар зерин ин коса нимқосае бошаду мақсади ҳарифон ба даст афтондани ман бошад» гуфта дар дили худ андешид ва бо ҳамин мулоҳиза аз деҳқон пурсид:

— Дар деҳаатон магар ягон судхӯре, ки ростқавл бошад ва соҳиби мулку асбоб будани шуморо донанд ва ба шумо қарз диҳад, набуд, ки шумо ба шаҳр ба пеши ман омадед?

— Дар деҳаҳои мо судхӯрон ҳастанд. Арбобрӯзӣ ва Арбобҳамид, ки ба сари ман даъвои тўхматири оварданд, судхӯрони калони он ҷо мебошанд. Лекин онҳо қарз дода танҳо ба гирифтани ғоида қаноат намеkunанд, балки дар вақти қарз додан аввал заминҳои маро ба ғарав гирифта, баъд аз вазнинтар шудани қарзи ман, маро аз замин ҷудо мекунанд, яъне заминҳои маро аз дастам зада мегиранд.

— Ман ҳам агар ба шумо қарз диҳам, заминҳоятнро ба ғарав мегирам,— гуфт Қорӣ.

— Шумо заминҳоямро ба ғарав гиред ҳам, ба деҳа баромада деҳқонӣ намеkunед. Бинобар ин ба тамоман азхуд кардани он заминҳо намеkunед. Шуморо ба ман ҳамин тавр шиносонда маро ба пеши шумо фиристоданд.

— Хуб, ба ҳар сад танга ҳар моҳ чӣ қадар ғоида медиҳед?

— Ба ҳар сад танга ҳар моҳ панҷ танга ғоида медиҳам,— гуфт деҳқон.

— Не! — гуфт Қоришкамба, — агар ба ҳар сад танга ҳар моҳ даҳ танга диҳед, ман ин корро мекунам, вагарна аз ҳамон судхӯрҳо қарз кунед, ки ба замини шумо чашм дӯхтаанд.

— Судхӯрони деҳа, аз он чумла Арбобрӯзӣ ҳам ба ҳар сад танга дар ҳар моҳ даҳ танга талаб карданд. Ман дар натиҷаи ин ғоидаи вазнин заминҳоям аз даст меравад гуфта таклифи онҳоро рад кардам. Маро ба пеши шумо «судхӯри боинсоф, ба ҳар сад танга дар моҳе ба дуним танга ғоида қаноаткунанда» гуфта фиристоданд. Ман бо вучуди ин инсоф карда ду баробари қарздорони шаҳриатон ғоида доданро ба гардани худ гирифтам. Агар шумо ҳам даҳ танга талаб кунед, албатта ман ин ғоидаи вазнинро дода наметавонам ва барои адо кардани қарзи шумо охир маҷбур мешавам, ки заминҳоямро ба ҳамон судхӯрҳо фурушам. Шумо як кор кунед, ки «на сӣх сӯзад, на кабоб», на заминҳоям аз дасти ман раванд ва на шумо аз ду баробар ғоидаи муқаррариатон маҳрум монед. Агар шумо ба таклифи ман розӣ нашавед, беҳтар он аст, ки аз ҳамон судхӯрони деҳот қарз гирам, то ки душмани онҳо ба ман зиёд нашавад ва, чунон ки гуфтаанд, «то омадани табар кунда меосояд», то аз дастам рафтани заминҳоям дар деҳа осуда зиндагӣ кунам.

Деҳқон ба саволи дуоими Қоришкамба, ки «заркафилатон кист?» буд, ҷавоб додан хоста давом намурад:

— Модом ки ман заминҳоямро бо васиқаи қозӣ ба шумо гарав медиҳам, боз заркафил барои чӣ даркор аст? Агар ман пули шуморо дода натавонам, шумо заминҳоямро фурушонда қарзи худро мерӯёнед. Заркафил вақте даркор мешавад, ки қарздор чизи ба гаравдиҳанда надошта бошад ё чизе ба гарав надихад.

Деҳқон бо Қоришкамбаи хомтамаъ дуру дароз гапзада нишастанро нахоста:

— Қориамак таклифи ман ҳамин аст, ки агар ба ман дилатон пур шавад ва қарз додан хоҳед, ба ҳар сад танга моҳе панҷ танга ғоида доданро ба гардан мегирам. Ин «оши чуғротнок» аст, хоҳед меҳӯред, нахоҳед ба пеши сағони саҳроӣ (судхӯрони қишлоқ) мерезед, ихтиёр ба шумост — гӯён аз ҷояш хест. Аммо Қорӣ ўро дубора шинонда:

— Хуб! — гуфт бо оҳанги ризо, — «оши чуғротнок»-ро хӯрдан меҳоҳам, лекин аз шумо хоҳиш мекунам, ки ба рӯи ин ош як чумча раған ҳам резед, яъне ба бо-

лои панҷ танга як танга зам карда, ба ҳар сад танга ҳар моҳ шаш танга диҳед. Агар пулам ба ин қадар фоида наарзад, ба бадали ин як танга дар паси ҳар намоз дар ҳаққи шумо дуо мекунам.— Вай дасташро ба тарафи деҳқон дароз кард,— биёед розӣ шавед, ба-рака ёбед!

Деҳқон ҳам барои як танга ранҷондани хӯчаини ояндаи худро лозим надониста дасти ўро гирифта:

— Шумо ҳам барака ёбед! — гуфт ва илова кард, — ин тавр бошад, ман ба қозихона рафта заминҳоямро васиқа карда биёрам, пулро ҳамин рӯз диҳед, ки фоидаи самоворчӣ бисъёр вазнин нашавад.

— Шумо ё содда ё фиребгар! — гуфт Қоришкамба қадре шӯрида.— Ман заминҳои шуморо надида ва аҳволи худӣ шуморо аз касе напурсида чигуна бо як хати хушк ба шумо пул бароварда медиҳам. Охир пул ҷон нест, ки одам дар ҳар кучо ва ба ҳар чиз фидо кардан гирад.

— Ин тавр бошад, кай рафта заминҳоямро мебинед ва аҳолаамро кадом вақт пурсуков мекунед?

— Дар байни ҳамин ду-се рӯз.

— Ҷон, Қориамак! Зудтар равед ки фоидаи самоворчӣ бисъёр вазнин нашавад. Ба деҳаи Бӯлмаҳўрон рафта «заминҳои Ҳамроҳрафиқ кадом аст?» гуфта пурсед, аз ҳафтсола то ҳафтодсолаи аҳолии он ҷо ба шумо нишон медиҳанд ва мебинед, ки ман панҷ таноб заминро монанди гулзори пеши хона чӣ тавр обод кардам!

Барои зудтар рафтан кӯшиш мекунам, лекин бо худ пул намебарам, баъд аз баробар шудани қорамон пулро омада аз шаҳр мегиред,— гӯён Қоришкамба аз ҷояш хест ва ҳар ду бо ҳам аз таҳоратхона баромаданд. Ҳамроҳрафиқ зудтар ба саҳро рафтанро боз якбори дигар аз хӯчаини худ илтимос кард ва бо ҳамин ҳарду аз ҳам ҷудо шуда паси қорҳои худ рафтанд.

* * *

Қоришкамбаро аз як тараф ҳирси ба даст даровардани дар ҳар сад танга ҳар моҳ панҷ танга фоида, ки ду баробари болотарин даромад аз қарздорони шаҳриаш мебошад, ба сӯи саҳро қашида мебурда бошад, аз тарафи дигар дар деҳаи Галаосиё, ки Сангсабз ва Бӯлмаҳўрон ҳам тобеи вай буданд, ноиби қозикалон будани яке аз дӯстони наздиқаш ба ў дар ин «сафари пурхавфу хатар» ҷасорат меод. Ҳатто аз ин

сафар дер мондан барои ӯ хавфнок менамуд, зеро назар ба ақидаи ӯ ачаб набуд, ки гургони сахрой созиши ӯро бо Ҳамроҳ шунида ба ӯ таклифи аз талаби вай арзонтар намуда, «он гӯсфанди фарбехро аз ҷанголи ин шағоли шахрӣ» зада гиранд. Бинобар ин ӯ дар умри худ нахустин бор намози бомдоди масҷиди Мағок ва маснавихонии он чоро тарк намуда, сахари барвақт аз хона баромада ба раҳи сахро даромад.

Ӯ пиёда мерафт ва бо вучуди фарбеҳии аз одат берунаш дар роҳ қариб давида роҳ мерафт, ки пеш аз ба қишлоқ баромада рафтани ноиб, ба ноибхонаи Галаосиё рафта бирасад, то ки кори худро бо ӯ дӯстона дар хона пазонда, баъд аз он бо Ҳамроҳрафиқ кори худро дар ҳузури ӯ ба поён расонад.

Қоришкамба вақте ки ба Галаосиё расида ба ноибхона даромад, ноибро дар рӯи ҳавлӣ савори асп дид, ки ӯ муҳайёи ба деҳот баромада рафтан буд. Чун ҷашми ноиб ба Қоришкамба афтод, февран аз асп фууромада ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷӯшон кунад.

Лекин давидани ноиб аз давидани сангпушт ҳеҷ фарқ надошт, чунки ӯ ҳам монанди Қоришкамба шикамқалон ва фарбеҳ буда, гӯшти зерӣ зақан ва пушти сари ӯ дамида баромада, гарданаширо бо шикам ва тахтапушташ ҳамрӯй карда буд. Фарқе, ки ӯ аз Қоришкамба дошт, ҳамин буд ки сараш хурд, ришаш кам ва поҳояш аз поҳои ӯ кӯтоҳ буда, аз фарбеҳи ӯ аз варам, монанди зерсутун ғафс менамуданд.

Бо ин шаклу шамоил намуди зоҳирии ноиб ба ҳуволи пури гандум монанд буд, ки даҳони вайро як қабза карда бо даҳанбанде баста бошанд, ҳақиқатан ҳам сари хурди ӯ ба болои он танай ғафс, ки аз по то гардан ҳамрӯй буданд, мисли ҷои аз даҳанбанд болоистодаи ҳуволи пурғалла менамуд.

Вақте ки ин ду дӯст бо ҳам расида якдигарро ба оғӯш кашидан хостанд, мулозимон ва ходимони ноибхона аз ханда худдорӣ карда натавонистанд, чунки ҳамроҳушии онҳо ба ду хуми қалон монанд буд, ки дар паҳлӯи якдигар гузошта шуда бошанд ва дар вақти мулоқот танҳо нофҳашон ба якдигар мерасиданд, аммо барои ба оғӯш кашидани якдигар ҳарчанд кӯшиш мекарданд, дастҳашон ҳатто ба паҳлӯи ҳамдигар ҳам намерасиданд, зеро дастҳо барои печонда гирифтани баданҳои ғафси фарбеҳ ва шикамҳои қалон кӯтоҳӣ мекарданд.

Баъд аз ингуна мулоқоти хандаовар ноиб дӯсти худро ба меҳмонхона дароварда, ба маҳрами худ барои меҳмон дарҳол «аз нӯги хамир, фатир» гӯён дастархон, нон ва як табақ гӯшти яхнӣ оварданро ва аз паси вай бирьён карда овардани ду мурғи фарбеҳро фармуда, аз дӯсташ сабаби бархилофи одати худ ба саҳро баромаданаширо пурсид.

— Чой фармояд ки як-ду пиёла нӯшида кӯфти роҳро аз худ дур кунам, ҳам барои рӯфта хӯрдани дастархони шумо шикамамо омода гардонам ва баъд аз он сабаби ба саҳро баромаданамо накл хоҳам кард. Як фарсах роҳро пиёда тай кардан чунон маро аз кор баровард, ки ҳозир тоқати гуфтор надорам.

— Магар шумо дар ҳамин ҳавои гарм бадани думани худро бардошта роҳи якфарсахиро пиёда тай кардед? Чаро ягон савориرو киро карда савор шуда наомадед? Чаро дар хонаи худ ягон саворӣ нигоҳ намедоред, ки дар ингуна мавридҳо фоида баред?

— Шумо монанди одамони соддаи бедард гап мезанед, ноиб!— гуфт Қоришкамба.— Охир, кадом одами ақлнок пулери, ки ба сад машаққат ёфтааст, барои яксоата осоиш ба харкорон ва кирокашон медиҳад? Ман «дандон дорад» гуфта арраро дар хонаи худ роҳ намедихаму шумо бошед дар хонаи худ нигоҳ доштани асп ё харро ба ман маслиҳат медиҳед, ки онҳо торочкунандаи хонадон мебошанд...

Дар ин миён маҳрам нону чой ва яхниро оварда дар пеши Қоришкамба дастархон паҳн кард. Қорӣ бо дидани табақи пуряхнӣ ва нони гарм аз сухан бозистода монанди гови гуруснае, ки ба кунчора ҳарисона мечаспад, даст ва даҳони худро ба тарафи нону яхнӣ бурда сари худро аз дастархон барнамедошт, ӯ хатто чойро ҳам, ки бо кӯфти роҳ ба вай талаб изҳор карда буд, аз хотир баровард.

Ноиб ҳам гуфтугузorro бо меҳмони худ бас карда ба яхнихӯрӣ даромад ва чоҳи серравғани гӯштро бо корд бурида гирифта, ба нони гарм печонда, ба даҳони худ андохта ноҳида фуру бурдан гирифт.

Қоришкамба ин ҳоли соҳибхонаро дида табақро пештари худ кашида, бо даҳони пурнону гӯшт:

— Магар шумо ҳам то ҳол ношито накарда будед? — гӯён ғурунгос зад.

— Пагоҳонӣ дар пеши ман ду мурғи бирьён оварда буданд, аммо аз он ҷо, ки ҳамтабақам ин маҳрами чимхӯр ва бадиштиҳо буд, иштиҳои ман ҳам бас-

та шуд, базӯр як мурғро хӯрда, дигарашро ба хизмат-огрон додам. Барои кушода шудани иштиҳои ман монанди шумо ҳамтабақ даркор аст.

— Лекин барои кушода шудани иштиҳои ман ҳеҷ як ҳамтабақ лозим нест, хусусан монанди шумо ҳамтабақ лозим нест, ки таомро ба номи ман ғармуда, ба коми худ занад. Зотан иштиҳои ман ҳамеша кушодааст ва барои ман иштиҳокушо ҷои даркорӣ надорад.

Қоришкамба дид, ки дар вақти ҳарф заданӣ ӯ ҳамтабақаш дар табақи яхнӣ рахнаҳои калон кушодааст, табақро боз ҳам ба худ наздиктар кашида, бо тамоми сари калон ва гардани ғарфаш ба рӯи яхнӣ ҳам шуда, монанди калхоте, ки болҳои худро паҳн карда, кабӯтарро дар зери ҷанголи худ гирад, табақро тамоман дар зери ихотиаи худ даровард.

Соҳибхона, шояд аз пеши меҳмон ба пеши худ кашидани таомро муҳолифи назокати мизбони доништа бошад, ба табақ даст нарасонда, аммо як тарафи дастархонро ғундошта бо ду зону ба табақ наздик рафта, сари хурди худро дар зери сару гардани Қорӣ дароварда, ба рӯи яхнӣ аз вай ҳамтар ва наздиктар гардид.

Дар ин вақт ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамюғ ва ҳамкор монандӣ пайдо карданд, чунон ки барзаговон ба сабаби ҳамкорӣ бо ҳам унс ва улфат пайдо карда дар як охур хӯрок меҳӯранд ва дар вақти кунҷорахӯрӣ ҳарчанд якдигарро шохзанӣ накунанд ҳам, бо сари худ сари ҳарифи худро фишор дода, аз охур дуртар карда, худ бисёртар хӯрдан мецоҳанд, инҳо ҳам бо сару гардани худ ба табақ наздиктар рафта, ҳамтабақи худро танг карда наволаҳои калонтарро азони худ кардан мецостанд.

Ноиб дар пурхӯрӣ ва шикамбандагӣ аз Қоришкамба монданӣ надошт, фарқе, ки дар ин хусус инҳо доштанд, танҳо ҳамин буд, ки Қоришкамба шиками худро ҳамеша аз хонаи мардум, аз хонаҳои қарздоронаш, ҳучранишинонаш, аз тӯйхонаҳо ва худоихонаҳо ва аз таомҳои сари дӯкони муомиладоронаш пур мекард ва дар хонаи худ ҳеҷгоҳ бо харҷи худ таом тайёр кунонда намехӯрд, ноиб бошад, чунон ки шикамашро аз зиёфатҳои арбоб ва калоншаваднагонӣ қишлоқ сер мекард, инчунин бо маблағе, ки аз тороҷи деҳқонони фақир ба даст даровардааст, дар хонаи худ ҳам таомҳои сергӯшту рағған тартиб дода мехӯрд ва мувофиқи мазмуни «рах зану эҳсон кун» монанди Қори-

ишкамба дӯстон ва ҳамкорони худро ҳам бояду шояд зиёфат карда меҳӯронид.

Баъд аз он ки мизбон ва меҳмон мурғбирьёнхоро ҳам бо иштиҳои «чӯалбақарӣ» (груснагии говона) хӯрда ба поён расонданд, навбати чойнӯшӣ расид ва дар вақти чойнӯшӣ Қоришкамба сабабӣ ба саҳро баромадани худро дар зимни нақли созише, ки бо Ҳамроҳрафиқ карда буд, гуфта аз ноиб аҳволи деҳқони мазкурро пурсид.

Ноиб дар ҷавоб, баъд аз нақли деҳқони миёнаҳол, коркуни ғаёл, соҳиби панҷ таноб замин, як сар гови корӣ ва як сар модагов будани Ҳамроҳрафиқ гуфт:

— Ё одами ростқавл, соддаи зудбовар аст, бинобар ин аз қабилӣ «аз борон гурехта ба новадон афтодан», аз судхӯрони саҳро гурехта ба доми шумо афтодааст.

Қоришкамба баъд аз завқида хандидан аз сухани охири ноиб:

— Яъне як говмеши ҷавони сершири дарозшир ба дасти ту афтодааст гӯед! — гуфт ва илова намуд: — Лекин агар ингуна одами соддалавҳи зудбоварро ягон ҳариф аз роҳ бароварда нияташро вайрон кунонад, дар он вақт чӣ хоҳам кард?

— Дар он сурат, — гуфт ноиб, — васиқаи шаръие бо мӯҳри қозикалон мисли корди буррон шуда дар ихтиёри шумо меафтад ва ба қор дароварандани он қорд ҳам дар ин тарафҳо ман мебошам, бо вай пӯсти ўро канда калла-почаашро аз вай ҷудо карда ба шумо супурдан вазифаи ман аст.

— Ин тавр бошад, — гуфт Қоришкамба зудтар Ҳамроҳрафиқро қас монда оварда заминҳои ўро ба ман васиқа кунонда диҳед ва ман бозгашта ба шаҳр рафта ба ў пул диҳам. Агар дер монем, метарсам ки ягон судхӯри дигар ин луқмаи чарбу нарми ба даҳони ман наздикомадаро зада гирад.

— Ба он деҳа рафта дар назди арбобу калонони он ҷо васиқа қардан лозим аст, — гуфт ноиб, — «Арбобро бину деҳро тоз» гуфтаанд, қоре, ки дар деҳот беҳабардории арбоб ва калоншавандагон қарда шавад, натиҷаи хуб намедиҳад.

— Ин тавр бошад, зудтар ба ҳамон деҳа равам! — гуфт Қоришкамба.

— Меравам! — гуфт ноиб ва ба мулозимони худ тайёр қардани аспҳоро фармуд.

Ноиб бо гурӯҳи мулозимони худ ва Қоришкамба бо онҳо ба роҳи деҳаи Бӯлмаҳӯрон даромаданд. Қоришкамба дар умри худ асп савор нашуда буд, бо вучуди ин, ноиб ўро, шояд барои бозӣ бошад, ба як асп чавмасти шӯҳи чавон, ки ханӯз дастром нашуда буд, савор карда ба роҳ даровард. Асп шӯҳию бозӣ мекард ва аспони дигарро лагадкӯбӣ кардан меҳост, гоҳо бо поҳои пасаш истода, поҳои пешашро ба ҳаво мебардошт, гоҳо поҳои пешашро ба замин устувор дошта, поҳои пасашро ҷуфтаканон ба ҳар тараф ҳавола мекард ва бо ин ҳаракаташ, гӯё аз ҳучуми аспони аз пасоянда худро мудофия менамуд.

Дар ин аҳвол Қоришкамба дудасти ба қоши зинмаҳкам часпида «вой мурдам!» гӯён фаръед мекард ва ў ноибро, деҳаи Бӯлмаҳӯронро, Ҳамроҳрафикро ва дар охир ҳудашро, ки аҳмақӣ карда ба деҳот баромадааст, бо алфозҳои қабеҳ дашном меод, «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавҷудаам мурдаҷудо мешавам» гуфта ҳасрат меҳӯрд. Одамони ноиб ба ин аҳволи ў хандида ўро масҳара медоштанд.

Дар ҳақиқат ҳам агар як мулозими аспдон ва аспбози ноиб ҳамеша дар ҷилави аспи Қоришкамба савора рафта, тасмаи лачом ва ресмони гулавсори (гулафсори) аспи ўро бо дастони қавиаш маҳкам дошта, вайро моҳирона идора намекард, аспи норои беором дар аввали бозии худ ўро бардошта бурда дар як канои роҳ ё киштзор ба замин зада куштанааш муайян буд.

Дар вақте, ки дастаи ноиб ба деҳаи Бӯлмаҳӯрон расид, масҳарабозӣ боз ҳам болотар гирифт: ноиб бо аспи худ ба паси аспи Қоришкамба гузашта вайро қамчинкорӣ мекард ва ба аспи худ сағирии аспи ўро газонда он аспи нооромро боз ҳам беоромтар мегардонид.

Саллаи калони Қоришкамба вайрон шуда, каловавор ба гарданааш афтода, ҳалқаҳои вай камандвор ба тамоми баданааш печида ва барҳои чомаҳои тағурӯй пӯшидааш ба ҳар тараф паҳну парешон шуда рафта буданд.

Аҳолии деҳаи Бӯлмаҳӯрон, ки омад-омади ноибро шунида барои пешвозгирии ин балои ногаҳонӣ ҳамагӣ ба сари роҳ баромада буданд, дар умри худ нахустин бор дастаи ўро, зоҳиран ҳам бошад, бо хандаи қаҳқаҳаи шодиёна пешвоз гирифтанд, хандаҳои онҳо ва шӯру ғавғои бачагони деҳа, бо ханда ва ҳаёҳуи

одамони ноиб ҳамроҳ шуда, аспи Қоришқамбаро боз зиёдтар бармеангезониданд ва шӯр медоданд.

Чун даста ба ҳалви арбоби деҳ — Арбобҳамид даромада, ноиб ва одамонаш аз асп фуромаданд, чанд кас даври аспи Қоришқамбаро гирифта, вайро ором нигоҳ дошта, Қориро аз болои зин бар рӯи дастҳо бардошта бар болои шаҳсуфои сарҳавз гузоштанд. Дар вақти аз асп фуроварда бар рӯи суфа гузоштан, фаръеду фиғони Қоришқамба боз ҳам ҷонкоҳтар шуд, зеро либоси зерини ӯ, ки ба зери рони фарбеҳу нарми ҳеҷ саворӣ надида ва дар ин бардорозани асп шалҳида хуншор шудааш ҳасида буд, дар ҳар ҷунбидан ва ҷунбондан бо як қабат пӯст аз баданаш канда ӯро азоби тоқатнопазир медод.

XIII

Ноиб ва одамони ӯ бар рӯи шаҳсуфа саф кашида нишастанд, барои Қоришқамба, ки ба сабаби озори зери ронаш дуруст нишаста наметавонист, дар пешгоҳи суфа ҷои алоҳида муҳайё карданд: дар он ҷо чор қабат кӯрпачаи серпахта паҳн карда дар ду тарафи он ду даста болиш ниҳоданд, Қоришқамба ба болои он кӯрпачаҳо, гоҳ ба ин паҳлу ва гоҳ ба он паҳлу ёзида, ба болишҳо такья карда менишаст.

Қалонтарони деҳа ҳам ба шаҳсуфа баромада дар қатори меҳмонон ҷой гирифтанд. Соҳибхона Арбобҳамид баъд аз он ки «меҳмонон хуш омаданд» гӯён дар поёнтари суфа нишаст, одамони ӯ як барраи ширбози фарбеҳро ба наздики суфа оварда дар ҷое, ки чашми ноиб меафтод, сар буриданд. Ин, эҳтироми ҷудогонаи арбоби деҳ буд ба ноиби қозикалон.

Баъд аз он одамони арбоб дар пеши меҳмонон дастархон густурда бар рӯи вай нонҳои ширдор, кулчаҳои рағгини ва меваҳои гуногун гузоштанд ва ҷойникҳои ҷой ҳам бо пиёлаҳо дар пеши меҳмонон гузошта шуданд.

Дар вақти нонхӯрӣ ва ҷойнӯшӣ ноиб оммаи деҳқонони ҷомадаридаро, ки дар поёни суфа ба дарахтҳо ва деворҳо такья карда сари дупо нишаста буданд, аз назар гузаронид ва дар байни онҳо Ҳамроҳрафиқро надида аз Арбобҳамид:

— Ҳамроҳрафиқ дар кучост, дар байни мардум наменамояд? — гуфта пурсид.

— Ӯ деҳқони пуркораст, вақташро бекора намегузаронад, бояд дар саҳро гандум даравида истода бошад,— Арбоб ҷавоб дод ва илова кард,— агар ба ӯ кор дошта бошед, ҷеғ зада биёрам.

— Ҷеғ занед, хуб мешавад.

Арбоб касеро аз қатори дар пойни суфа нишастагон барои овардани Ҳамроҳрафиқ фармуда «ноиб ба ӯ чӣ кор дошта бошад» гуфта андешид ва дар охир аз ноиб пурсид:

— Ба Ҳамроҳрафиқ чӣ кор баромад? Магар аз тарафи ӯ кушта шудани Тӯрамурод муайян гардид?

— Нее,— гуфт ноиб дар ҷавоби саволи охири Арбоб ва давом намуд,— дар байни ӯ ва ҷаноби Қорӣ (ба Қоришкамба ишора карда) дар бораи ба ӯ қарз дода заминҳояшро ба гарав гирифтани созиши хомакӣ шудааст, инак ҳамин рӯз дар ҳузури шумоён ҳамон созишро пухта карда хату чак мекунем.

Бо шунидани ин ҷавоб Арбоб ба тарафи Қоришкамба даст пеш гирифта гарданашро қадре ҳам карда як эҳтиром изҳор карда бошад ҳам, дар чехрааш дигаргунӣ пайдо шуд, ки ин аз қори Қоришкамба норозӣ шудани ӯро нишон меод ва дар ҳамин вазъият ба ноиб нигоҳ карда:

— Бисёр хуб! — гуфт бо дили нохоҳам,— лекин дар деҳа ягон замин, боғ ё ҳавлие фуруш шудани бошад, аввал ба касе таклиф кардан даркор аст, ки мулки ӯ ба мулки фурухташудани ҳамсоя бошад ва агар он мулкдори ҳамсоя харидани он мулкро рад кунад, фурушгор ихтиёр дорад ки ба ҳар кас фурушад. Ҳамин тавр будани ҳукми шариятро шумо аз ман хубтар медонед. Аммо, модом ки ҷаноби Қорӣ харидор шуда омадаанд, дар байни харидор ва фурушгор вазифаи арбобиро шумо ба ҷо оварда қори моро сабук кардаед, мо ба ин қор муқобил намеистем.

— Ман дар ин миёна арбобӣ накардаам,— гуфт ноиб аз худ ранҷондани арбоби деҳаро, ки дар торҷа кардани деҳқонони фақир воситаи хушбахто мешавад, муносиб надида,— худи Ҳамроҳрафиқ ба афтодани заминҳояш дар дастӣ ҳамсоягонаш тоқат карда натавонистанашро пай бурда, намедонам бо маслиҳати қадом кас, ба шаҳр рафта бо ҷаноби Қорӣ созиш карда омадааст,— ноиб барои хотирҷамъ кардани Арбоб илова намуд,— Шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шаҳрии дигар, ба деҳаи шумо ки аз шаҳр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда

Ба деҳқонӣ машғулӣ карда наметавонанд. Ҳар вақт ба маблағи ба қарздодаи ин кас (Қоришқамба) ғоида ба болон ғоида зам шуда қарздор адо карда натавонад, албатта заминро ғурушонда пули худро меруёнанд. Дар он вақт ихтиёр ба дасти шумоён мешавад, ки ҳар касеро аз аҳолии деҳа муносиб бинетон, он заминҳоро ба ҳамон кас медиҳетон. Дар ҳар ҳол аз расидани қадами ҷаноби Қорӣ ба деҳаатон на шумо ва на дигар калоншавадагони ин ҷо зарар намебинетон, ин кас одами дароздасти бобаракат мебошанд.— Ноиб дар охири суханаш пурсид: — Ҳамсоязамини Ҳамроҳрафиқ кист?

— Арбоби деҳаи Сангсабз — Арбобрузӣ,— гуфт дар ҷавоб Арбобҳамид ва Арбобрузиро, ки дар ҳамон вақт аз дарвоза даромада омада истода буд, нишон дода илова намуд:

— Ана, худашон ҳам омаданд!

* * *

Дар вақти ба пеши шаҳсуфа расида омадани Арбобрузӣ, барои эҳтироми ӯ суфанишинон ҳамагӣ аз ҷо бархостанд. Ӯ ба рӯи суфа баромада бо ноиб ва Қоришқамба ва бо одамони ноиб ягон-ягон вохӯрдӣ карда ва дар охир бо соҳибхона мулоқот намуда, ба ҷое, ки ӯ аз худ болотар нишон дода буд, нишаст ва бо дигар калонони деҳа вохӯрдӣ накарда фақат ба сарчунбонии сабуке иктифо намуд.

Одамони Арбобҳамид аз пешкашҳои ба ноиб овардаи Арбобрузӣ як ҳувол харбузаро дар лаби ҳавз ҷида монда як дастархон ғатири рағғанизардиро, ки бар рӯяш чор дона мурғи бирён буд, бар рӯи суфа бароварда ба пеши ноиб бурда кушода гузоштанд.

Ноиб ду мурғи бирёнро дар пеши худ ва Қоришқамба нигоҳ дошта он дуи дигарро ба дигарон дод, ки дар байни худ пора карда бихӯранд.

Ин кори ноиб, шояд ба Қоришқамба маъқул наафтада бошад, ки бо дасташ гӯшти дар пешаш истодаро порча-порча канда ба даҳонаш андохта истода чашмонашро аз ду мурғе, ки ба пеши ҳамаи аҳли маҷлис тақсим ёфта буд, намеканд, аз хӯрдани гӯшти он мурғон умедашро канда бошад ҳам, хӯрдани ҳасрати онҳоро давом меод.

Баъд аз хӯрда шудани мурғбирёнҳо бар рӯи дас-

тархон барабиръён омад, ки думба ва гӯшти паҳлуи вай ҳам насиби Қоришкамба ва ноиб гардид...

Дар охир дастархон ғундошта шуд ва устухонҳои хондашуда ба пеши сағ партофта шуда, нонрезаҳо ба пеши мурғон афшонда шуданд, нонбурдаҳо ва устухонҳои гӯшташон тамом канда гирифтанашударо ба деҳқонони фақир доданд, ки онҳо дар зери дарахтҳо ва деворҳо, гӯё, ба ин зиёфат тамошобин шуда сари ду по нишаста буданд, ҳатто Ҳамроҳрафиқ ҳам, ки ин зиёфат ба шарафи тороч кардани ӯ ташкил ёфта аз тарафи ноиб махсусан ҷеғ зада шуда буд, ба сари дастархон даъват нашуд.

* * *

Баъд аз таоми гарм дар вақти харбузаҳуҷрай созиши байни Қоришкамба ва Ҳамроҳрафиқро ноиб ба Арбобрузӣ, ки ба заминҳои Ҳамроҳрафиқ чашм дӯхта буд, нақл кард ва пас аз ғундошта гирифта шудани пӯчокҳои харбуза, ноиб ба рӯи суфа баровардани Ҳамроҳрафиқро амр намуд.

Ҳамроҳрафиқ ба рӯи суфа баромада дар гӯшае сар ҳам карда нишаст. Арбобҳамид ба ноиб нигоҳ карда:

— Бар болои созише, ки дар байни ҷаноби Қорӣ ва Ҳамроҳрафиқ шудааст, мо набудем. Марҳамат намуда бар пеши Арбобрузӣ он созиширо ҳикоя кунед, то ки калону хурди деҳа шунида, аз воқеа хабардор шуда, шохиди зиндаи ин кор гарданд.

Ноиб баъд аз як бори дигар нақл кардани он созиш аз Ҳамроҳрафиқ пурсид:

— Ту аз ҷаноби Қорӣ чанд танга қарз гирифтани ме-хоҳӣ?

— Намедонам, ман ҳаминро медонам, ки аз самоворчӣ панҷсад танга қарз доштам, он маблағ бо дурӯза ғайдааш ба панҷсаду панҷоҳ танга расид.

— Яъне панҷсаду панҷоҳ танга қарз гирифтани ме-хоҳӣ? — ноиб боз пурсид.

— Ҳамин тавр!

— Барои дигар харҷҳо пул дорӣ?

— Ман як пули сиёҳ ҳам надорам! — Ҳамроҳрафиқ ҷавоб дод ва илова карда пурсид: — Боз чигуна харҷҳо ҳастанд?

— Ту хеле одами содда менамояӣ! — гуфт ноиб бо оҳанги таъна ба Ҳамроҳро нигоҳ карда, — аввал ин ки то хатро ба ҷаноби Қозикалон мӯҳр кунонда аз Қорӣ пул гирифтани боз як рӯз гузашта қарзи ту аз само-

ворчӣ ба панҷсаду ҳафтоду панҷ танга мерасад. Ҳамин тавр не?

— Ҳамин тавр! — Ҳамроҳрафиқ ҷавоб дод.

— Охир ба Арбобрӯзӣ, ки ба сари кори ту лаълию дастархон карда бо пешкашҳои калон қадам ранча намуда омадаанд, магар «ҳаққи қадам»-гӯён бисту панҷ танга намедихӣ?

— Додан лозим аст! — Аз тарафи Ҳамроҳрафиқ Арбобҳамид ҷавоб дод.

— Бо ин, маблағи даркориат ба шашсад тангаи расо расид. Магар ба Арбобҳамид, ки барои баробар кардани кори ту зиёфати калоне тартиб додаанд ва арбоби деҳаи худат буда соҳиби зиндаю мурдаат мебошанд, чил танга намедихӣ?

— Доданаш лозим аст! — Аз чониби Ҳамроҳрафиқ Арбобрӯзӣ ҷавоб дод.

Бо ин маблағи даркориат ба шашсаду чил танга расид. Магар ба панҷ нафар калонони деҳаат, ки дар ин маҷлиси хайр ҳозир буда, шӯҳиди холиси ин додугирифт мебошанд, ба ҳар кадом дутангагӣ даҳ танга намедихӣ?

— Медихад! — Арбобҳамид ҷавоб дод.

— Акнун маблағи даркориат ба шашсаду панҷоҳ танга расид, — гуфт ноиб ва давом кард: — барои мӯҳронаи ҷаноби Қозикалон, котибонаи ман ва хизматонаи мулозимонам — ҳамагӣ дар як ҷо панҷоҳ танга намедихӣ?

— Барои мӯҳрона ва хароҷоти ноибхона ин кам аст! — гуфт Арбобҳамид сухани ноибро бурида, — барои ин хароҷот ҳеҷ набошад сад танга доданааш лозим аст.

— Сад танга доданааш лозим аст! Лекин ман деҳқони меҳнатдӯст ва одами рост будани Ҳамроҳрафиқро ба назар гирифта панҷоҳ тангаашро гузаштам ва умедворам, ки ӯ ин некии маро аз ёд набароварда, дар ҳаққи ҷаноби Қозикалон ва ман дуо мекунад, — гуфт ноиб ва ба Ҳамроҳрафиқ нигоҳ карда сухани худро давом дод: — бо ин панҷоҳ танга маблағи даркориат ба ҳафтсад танга расид. Мувофиқи созиши ту, ки бо ҷаноби Қорӣ кардӣ, ба ҳисоби ҳар сад танга дар моҳе шаш танга фоида, фоидаи ҳафтсад танга дар моҳе чилу ду танга ва дар соле панҷсаду чор танга мешавад. Агар ин маблағро ба тани пул, ки ҳафтсад танга буд, зам кунем як ҳазору дусаду чор танга мешавад. — Ноиб баъд аз ин ҳисоб ба шартҳои васиқа гузашта ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда давом намуд:

— Инак ту аз ҷаноби Қорӣ ҳафтсад танга нақд гирифта ғойдаи яксолаашро, ки панҷсаду чор танга мешавад, ба вай зам карда ба маблағи як ҳазору ду-саду чор танга панҷ таноб заминатро бо байъи шаръӣ ба ин кас мефурушӣ. Агар дар охири сол ин маблағро тамоман адо намоӣ, хататро баргашта мегири ва заминат мулки холис шуда ба дасти худат мемонад. Агар дар охири сол танҳо ғойдаи пулро диҳӣ, ҳукми ин хат дар соли дуввум ҳам чорӣ мешавад ва дар соли саввум ва чорум ҳам шарт ҳамин аст. Ҳар вақт, ки аз додани ғойдаи пул ё тани пул саркашӣ кунӣ, ҷаноби Қорӣ ҳақдоранд, ки заминро тамом аз дасти ту гиранд.

Ноиб баъд аз шарҳ додани ин шартҳо аз Ҳамроҳрафиқ пурсид:

— Дуруст аст?

— Дуруст будагист,— гуфт Ҳамроҳрафиқ дар ҳолате ки аломати шубҳа ва норизой аз чехрааш ҳувайдо буд.

Баъд аз он ноиб аз Қориншкамба пурсид:

— Шумо чӣ мегуед?

— Ман ин ҳисоби шуморо нодуруст медонам! — гуфт Қориншкамба бо қатъияти тамом.

— Чаро? — ноиб бо оҳанги таачҷуб пурсид.

— Чунки ман аз қарздорони шаҳриам ғойдаи ҳармоҳаро дар охири ҳамаи моҳ гирифта он маблағро боз ба касе ба ғойда мемонам. Назар ба ҳисоби шумо чилу ду танга ғойдаи моҳи якум ба Ҳамроҳрафиқ ёздаҳ моҳ беғойда мемонад, ғойдаи моҳи дуввум даҳ моҳ беғойда мемонад ва ҳоказо, ки ин ба ман зарари калон аст.

Ноиб ин суҳанҳоро шунида аз таачҷуб баромада:

— Акнун фаҳмидам — гуфт ва илова намуд: — Аз рӯи ҳисоби шумо ғойдаи ғойдаи пулатон дар як сол чӣ қадар мешавад?

— Ғойдаи-ғойдаи ин маблағ ки назар ба ақидаи худам наберааш мебошад, агар касрҳоро ба назар нагирифта, ҳисобро деҳқонфаҳм карда, гӯям дар як сол яксаду шасту панҷ танга мешавад.

— Яъне Ҳамроҳрафиқ аз шумо ҳафтсад танга нақд гирифта ба як ҳазору сесаду шасту нӯҳ танга хати қозӣ диҳад,— гуфт ноиб ва боз пурсид,— ҳамин тавр аст?

— Қариб ҳамин тавр аст,— гуфт Қорӣ,— лекин як ҳисоби нозуки дигар ҳаст, ки мувофиқи он, ба маблағи як ҳазору чорсад танга қарз додани Ҳамроҳрафиқ лозим меояд.

Ҳамроҳрафиқ то ҳол ҳомӯш нишаста буд ва оқибати кори худро дар натиҷаи ин ҳисобҳо, ки ҳеҷ интизорӣ надошт, меандешид. Вақте ки ӯ сухани охиринаи Қоришқамбаро шунид, ки натиҷаи охиринаи ҳисоби қарздориаш будааст, якбора шӯрид, гӯё, ӯ ҳезуме буд, ки то ҳол кӯрдуд месӯхт ва бо вазидани боди тунде якбора шӯълавар шуд, аз ҷояш ҷаста барҳоста ба аҳли маҷлис хитоб карда гуфт:

— Агар хонаи маро нияти сӯхтан дошта бошeton, якбора оташ зада сӯзeton, заминҳоямро фурухта байни худ тақсим карда гирeton, худамро аз деҳа ронда барорeton! Агар бо инҳо ҳам дилхотон ором нагирад, худамро бурда дар зиндони амир ҳабс кунeton, ё ба дораш овезeton! Аммо ман ба ихтиёри худ ба ин навъ ҳисоб ва савдо розӣ шуда наметавонам!..

Ӯ, намедонам, боз чиҳо гуфтан меҳост, аммо аз ғояти ҳаяҷон нафасаш гулӯгир шуд ва кафкҳои дар даҳонаш ҷамъшударо «туф-туф» карда ҳомӯш монд.

Аҳли маҷлис ба ин ҳолати ӯ қаҳқосзанон хандиданд ва баъд аз пасанда шудани хандаи умум Арбобҳамид ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда сухан сар кард:

— Додарам, Ҳамроҳ! — гуфт ӯ нармона — розӣ нашавӣ, розӣ нашудангир! Ҳеҷ кас туро розӣ шав гуфта зӯр накардааст, лекин хунатро вайрон накарда, дар ҷоят нишаста, суханони маро гӯш кун!

Ҳамроҳрафиқ «уф!» гӯён дар ҷои худ нишаста ба замин ҷашм дӯхт ва Арбобҳамид давом кард:

— Ба сари ту ин балоҳоро магар ман овардаам ё ин ки Арбобрӯзӣ ё эшони ноиб ё ҷаноби Қорӣ оварданд?

Ҳамроҳрафиқ ба ин саволҳо ҷавоб надод ё ин ки ҷавобе надошт ё ҷавоб дошта бошад ҳам, баъд аз паст шудани оташиниаш ба ҷавоб додан ҷасорат накард, дар ҳар ҳол ба замин ҷашм дӯхта ҳомӯш истод.

Арбобҳамид давом кард:

— Ба ман ҳамин қадар маълум аст, ки ту дар сайри гули сурх, вақте ки ба мазори Баҳоваддини Нақшбанд рафтагор шудӣ, яtimi Арбобрӯзӣ Тӯрамурад ҳам ҳамроҳи ту рафт. Ту дар рӯзи дигар баргашта омадӣ, Тӯрамурад ҳамроҳи ту набуд. Чун аз ту ҷӣ шудан ва ба кучо рафтани Тӯрамудродро пурсиданд, «намедонам, дар роҳ аз ман ҷудо шуда ба як тарафи дигар рафт» гуфтӣ. Аммо дар байни мардум овоза шуд ки, гӯё, ту дар роҳ Тӯрамудродро кушта партофта, пули нақди дар дасти ӯ бударо гирифтаи. Бо вучуди ин, на ман

ва на Арбобрӯзӣ «гумон аз имон чудо мекунад», гӯён туро ба қозихона нақашидем. Эшонӣ ноиб ҳам фуқародорӣ карда болои ин корро пӯшондан хостанд. Лекин вақте ки ин хабар ба гӯши қозикалон ва миршаби Бухоро расид, онҳо ба дастгир кардани ту амр фармуданд. Ночор эшонӣ ноиб туро дастгир карда ба шаҳр фиристоданд, бо тӯҳмати одамқушӣ дар зиндон афтодӣ. Гуноҳи ман ва Арбобрӯзӣ ҳамин шуд, ки чандин рӯз аз паси ту давида бо панҷсад танга хароҷот туро аз зиндон халос кардем, вагарна ту ё қушта мешудӣ ё даҳ ҳазор танга пули хун меодӣ ё ин ки якумрӣ дар зиндон монда мурда мерафтӣ...

— Гуноҳи дигари мо ин аст ки,— гуфт Арбобрӯзӣ сухани Арбобҳамидро бурида,— дар миён шуда аз самоворчии қозихона панҷсад танга хароҷоти аз зиндон халос кардани туро қарз бардошта додем.

— То ин ҷо маълум шуд, ки на ман ва на Арбобрӯзӣ ба ту бадӣ накарда будаем. Магар ба пеши ҷаноби Қорӣ туро мо фиристодем? — гуфта Арбобҳамид аз Ҳамроҳрафиқ пурсид.

Ҳамроҳрафиқ, гӯё, ки ин суханонро нашунида бошад, чизе нагуфт ва ҷашмашро аз замин нақанд.

— Магар туро ман ба пеши ҷаноби Қорӣ фиристодам? — гуфта пурсид ноиб ба сухан Ҳамроҳ шуда.

Ҳамроҳрафиқ боз ҷавобе надод.

— Ба ман нигоҳ карда ҷавоб деҳ, аз ту мепурсам ки туро ба пеши ҷаноби Қорӣ магар ман фиристодам? — гӯён ноиб аз ҷояш нимҳез шуда пӯписа кард.

— Не,— гуфт Ҳамроҳрафиқ, бе он ки ҷашмашро аз замин қанад.

— Ба пеши ҷаноби Қорӣ туро кӣ фиристод? Бурро-бурро ҷавоб деҳ!

— Худам рафтам,— гуфт Ҳамроҳрафиқ.

— Дурӯғ гуфти! Ту ҷаноби Қорино қай боз мешинохти?

— Имоми деҳан мо, ки бо ҷаноби Қорӣ ошно будааст, «бо ғойдаи қам қарз мегири ва аз гузаштани заминат ба дастӣ аҳли деҳа халос мешавӣ» гуфта ӯ фиристод,— гуфт Арбобҳамид.

— Имомро ҷеғ занед! Ӯ ҷаро ба қори ин тӯҳмати Ҳамроҳ шудааст? — гуфт ноиб.

— Мо барои ин қораш ӯро қоҳиш карда будем, на-медонам, ранҷида ё шарм дошта масҷидро партофта рафтааст? — гуфт Арбобҳамид дар ҷавоби ноиб.

— Эҳтимол ба ғойда ғойда қам кардани ман ба ту

нафорида бошад,— гуфт Қоришкамба ба Ҳамроҳрафиқ хитоб карда,— агар ин тавр бошад ту ҳармоҳа Ҷондаро дар охири ҳамон моҳ чилу ду танга бурда ба ман деҳ, дар як сол аз яксаду шасту панҷ танга Ҷондан барзиёд додан ҳалос мешавӣ.

— Дехқони хокпош дар ҳар моҳ пули нақдро аз кучо меёбад? — гуфт Ҳамроҳрафиқ,— дар дасти ман пули нақд сола як бор дар вақти гандум ва ҳарбузапазӣ меафтад.

— Ин тавр бошад, чаро шӯрида оташин мешавӣ? дар хотир дор ки маро аз қораи монанди зорӣ карда ту ин ҷо овардӣ. Аз дасти ҳама ва аз ин ҷумла аз дасти ман ҳам дод мегӯӣ. Агар аз қавлат гашта бошӣ, ман ҳозир баргашта ба шаҳр меравам. Дар он вақт ту медонию самоворчӣ.

Қоришкамба ин суҳанҳоро гуфта ба баргаштан муҳайё шудан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафиқ аз қавлаш гаштан наметавонист, чунки қарзи самоворчӣ то як ҳафта — даҳ рӯзи дигар ба маблағе мерасид, ки ғайр аз заминро ба Арбобрӯзӣ фурухта қарзи ўро адо кардан ҷораи дигаре намеёфт, бинобар ин бо забони хуш ба Қоришкамба хитоб карда гуфт:

— Ҳамаи ҳисоби шуморо ман фаҳмидам, ғайр аз қабул кардани онҳо ҷорас надорам. Аммо сию як танга, ки бе сабаби маълум ба болои як ҳазору сесаду шасту нӯҳ танга зам карда маблағи қарзи маро ба як ҳазору чорсад танга расондед, ба ман бисёр алам кард.

— Ин маблағ ҳам бе сабаб нест,— гуфт Қоришкамба,— ман дар шаҳр аз хонаи қарздорони худам ҳар рӯз ё рӯздармиён зиёфат меҳӯрдам. Албатта ман аз шаҳр ба саҳро омада аз ту зиёфат талаб намекунам. Ана, ба бадали ҳамон зиёфат ман сию як танга зиёд кардам. Агар ту маро ҳар рӯз ё рӯздармиён, чунон ки қарздорони шаҳриам мекунам, зиёфат мекардӣ ҳарчи барзиёди ту сола аз ҳазор танга бештар мешуд. Ман ба ту раҳм карда ҳамаи ҳароҷоти вазинро ба бадали сию як танга аз гардани ту бардоштам.

— Биёед, аз ин даъво гузаред,— гуфт Арбобҳамид ба Қоришкамба нигоҳ карда,— зиёфати марди дехқон ҳарбуза, тарбуз ва сабзию пиёз аст. Ҳамроҳрафиқ ба шаҳр барои фурухтани ҳамаи чизҳо равад, аз ҳамаи онҳо як қисмашро бепул, ба ҷои зиёфат, бурда ба шумо диҳад.

Қоришкамба розӣ шуд, ноиб васиқаро навишт ва

ваъда кард, ки фардо ба қозикалон мӯҳр кунонда меорад. Ҳамроҳрафиқ фардо рафта васиқаро аз ноиб гирифта ба Қорӣ бурда дода пулро гирад, баъд аз додани қарзи самоворчӣ бақияшро ба Арбобҳамид диҳад, ки ӯ мувофиқи қарордод ба касони дахлдор тақсим намояд.

* * *

Ноиб, одамони ӯ ва Қоришқамба барои рафтан бархоста ба аспҳо савор шуданд. Аҳли маҷлис барои аз дарвоза гусел кардани онҳо дар канори роҳ қатор истоданд. Чун дастаи ноиб аз дарвоза баромад, як ҷавон ба пеши ноиб давида омада:

— Тӯрамурод, ки ғоиб шудани ӯ сабаби ҳамин қадар хонавайрон гардидани Ҳамроҳрафиқ шудааст, ҳозир омад,— гуфт.

Ноиб ба ин хабар он қадар аҳамият надода, ҳатто худро ба нофаҳмӣ зада бошад ҳам, оммаи деҳқонон ҳаёҳуӣ бардоштанд ва аз ҳар тараф садо дардоданд, ки «бо омадани Тӯрамурод тӯҳмати беасл будани аз тарафи Ҳамроҳрафиқ кушта шудани ӯ маълум шуд. Акнун харочоти дар ҳабси Ҳамроҳрафиқ шударо аз ҳокимон гашта гирифтанд лозим аст, то ки Ҳамроҳрафиқи бечора аз хонавайронӣ халос шавад...»

Аз миёна бисёр фурсат нагузашта Тӯрамурод расида омада бо аҳолии деҳа аз як сар вохӯрдӣ кардан гирифт. Аммо Ҳамроҳрафиқ ба пеши ӯ давида рафта:

— Вохӯрдиро сонӣ мекунӣ, ҳозир бо ман омада худро ба ноиб нишон дода, гӯӣ ки «ман туро накуштаам».

Тӯрамурод зуд омада ба ноиб салом дод ва Ҳамроҳрафиқ ба ноиб гуфт:

— Акнун худатон аз ин гап пурсед ки «ман ӯро кушта будаам ё ин ки аз кучо рафтани ӯ ман хабардор будаам, ё не?»

Ноиб хоҳам-нохоҳам аз Тӯрамурод пурсид:

— Ту ғоиб шуда кучо рафта будӣ?

— Ман,— гуфт Тӯрамурод,— панҷ сол дар хонаи Арбобрӯзӣ хизмат кардам. Ҷомаам нав ва шикамам сер нашуд. Дар ин миёна бемор шудани хоҳарамро, ки дар Азизобод афтада буд, шунидам ва аз Арбоб пурсидам, ки ба ман панҷ танга диҳад, то ки рафта хоҳарамро дида оям, надод. Ин кори Арбоб ба ман бисёр саҳт расид. Аз хизмати ӯ гурехтанро дар дили худ муқаррар кардам. Ҳарчанд дар роҳ ҳамроҳи Ҳам-

роҳрафиқ баромада бошам ҳам, кучо рафтанамо ро ба
ӯ нагуфта, аз вай чудо шудам, то ки Арбооб шунида
аз дунболи ман кас фиристода маро ба даст надаро-
рад. Вақте ки шунидам Ҳамроҳрафиқ бо тӯҳмати
«кушандаи ман будан» ба зиндон афтодааст «ҳарчи бо-
до, бод!»-гӯён барои халос кардани вай омадам.

— Тақсир арз дорам,— гуфта Арбообрӯзӣ ба ноиб
наздик шуд.

— Чӣ арз доред? — ноиб пурсид.

— Мурдаҳои падар ва модари ин бачаро дусад тан-
га харч карда ман гӯронидам. Худи ин бачаро хӯрон-
да, пӯшонда, тарбия карда калон кардам, ки дар ин
ҳам тахминан дусад танга харч шуд. Вақте ки ин бача
калонтар шуд ба ҷои он, ки ба ман дастӣ карда бо
хизмати ночизонаи худ қарзҳои маро адо кунад, гу-
рехта рафт. Илтимос дорам, ки ин бачаро ба ҳаёс
гирифта танбеҳ кунед, ки ба бачагони сарсаригарди
дигар ибрат шавад. Ҳаргоҳ, ки сараш ба девор расида
аз карда пушаймон шавад, ба ман оварда супоредаш,
ки ба бадали қарзи мурдаҳои падар ва модараш ва
қарзи ҳудаш дар хонадонам хизмат кунад.

— Бисёр хуб! — гуфт ноиб ба Арбообрӯзӣ ва ба
одамони худ нигоҳ карда фармон дод:

— Дастони ин бачаро ба пушташ баста, дар ҷи-
лави асп пиёда давонда бурда, дар зиндонхонаи но-
ибхона ҳаёс кунед!

Ин фармон дарҳол ба амал омад. Дар вақти ба
амал оварда шудани фармони ноиб оммаи деҳқонон,
ки аз омадани Тӯрамурад ба умеди фонда расидан
ба Ҳамроҳрафиқ шодмон шуда буданд, дар маҳбус
шудани ӯ аз ҳад зиёд ғамгин гардида, «эвоҳ ки беҳ
нашуд, батар шуд» гуфтанд. Аммо худи Тӯрамурад
дар вақти баста шудани дастонаш меҳандид.

— Қасоне, ки дар сина дил доранд, аз маҳбус шу-
дани ту хун мегирианд, ту чаро дар ин аҳвол меҳандӣ?
— гӯён Ҳамроҳрафиқ аз Тӯрамурад пурсид.

— Ман ҳамин сол одами сисола шудаам, дар вақ-
ти ба хизмати Арбооб даромаданам ҷавони биступанҷ-
сола будам. Ғоятан ин аст, ки тақдир маро беришу
мӯйлаб, яъне кӯса офаридааст. Ман дар ин меҳан-
дам, ки бойҳои пештара меҳнат ва дастранҷи хизмат-
горони худро дузданд, хӯҷаини ман умри маро дузди-
да, маро «бача» меғӯяд. Аҷобати дигар ин аст, ки
эшони ноиб ҳам ба сухани хӯҷаин даромада маро «ба-
ча» гуфтанд.

— Ханӯз аз даҳонат бӯи шир меояд, аммо ту худро сисола мегӯӣ? — гуфт — Қоришкамба. Аммо ноиб ин «забондарозии Тӯрамудро» хомӯшона нагузаронида ба одамони худ фармуд, ки ўро қамчинкорӣ карда, пеш андохта, аз байни мардум зудтар дур кунанд.

Ин фармони ноиб ҳам ба амал оварда шуд ва дастаи ноиб ҳам аз деҳа дур гардид. Аҳолии деҳаи Бӯлмаҳӯрон, ки ба сабаби аспсавории масхарабозонаи Қоришкамба дастаи ноибро бо ҳаёхуй ва ханда пешвоз гирифта буданд, ба сабаби хароб шудани хонаи Ҳамроҳрафиқ ва ҳабс шудани ногаҳонии Тӯрамурад ба ғазаб омада дастаи ўро бо нафрату нафрин гусел карданд.

XIV

Дар саҳро роҳ ёфтани Қоришкамба ба судхӯрони деҳот нафорид, хусусан Арбобрӯзиро, ки калонтарини судхӯрони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмаҳӯрон буд, ба ғазаб овард. Ў наметавонист, ки аз Қоришкамба арзонтар карда пул ғоида монда, деҳқонони ба қарз мӯхтоҷро аз дасти вай зада гирад, дар ин кор ўро аз як тараф хирси аз ҳад зиёди ў ба ғоида, ки ба деҳқонон ҳар сад тангари дар ҳар моҳ аз ҳашт то даҳ танга ғоида гирифта ба қарз меод, роҳ надихад, аз тарафи дигар сармояи нақданӣ ў ҳам барои рақобат кардан бо Қоришкамба барин одами серпул кифоя намекард. Ба болои ин, мақсади асосии ў аз судхӯрӣ заминҳои деҳқононро ба даст дароварда худӣ онҳоро ғулом кардан буд, ки бо ғоидаи кам ин мақсадро ба даст даровардан бисёр душвор буд ва дер ҳам мекашид. Ва ҳол он ки агар ў ғоидаи пули худро аз Қоришкамба арзонтар кунад ҳам, ачаб набуд ки деҳқонон боз ба дари Қоришкамба раванд, зеро деҳқонон медонистанд, ки Қоришкамба ба саҳро омада деҳқонӣ кардан наметавонад, бинобар ин ба замини онҳо чашм намедӯзад. Арбобрӯзӣ бошад, имрӯз ё фардо заминашонро аз дасташон зада мегирад.

Арбобрӯзӣ бо қувваи ҳукумати маҳаллӣ ё бо сӯиқасд ҳам Қоришкамбаро аз саҳро дур кардан наметавонист, чунки ноиб Қозикалон дӯсти наздики Қорӣ буда, ў метавонист дар ҳар ҳодиса дӯсти худро мудофиа ва муҳофиза кунад.

Арбобрӯзӣ як асп дошт, баъд аз чанд гоҳ боз аспи дигаре харид, ин аспони ў дар як собот баста мешу-

данд. Аввалҳо ин ду асп дар вақти ҷав ва алафхӯрӣ бо ҳам ҷанг карда, бо лагадкӯбии якдигар машғул шуда, ҳеҷ кадомашон аз хӯрок дуруст баҳра намебурданд. Рафта-рафта ин ду асп бо ҳам ром ва омӯхта шуданд, дар он вақт алаф ва ҷавро ёрона ва дӯстона меҳӯрданд, ҳатто яке аз онҳо сер шавад ва дигаре машғули хӯрокхӯрӣ бошад, аспи сер гардан ва сағрии асперо, ки ба хӯрокхӯрӣ машғул буд, бо дандонаш дӯстдорона хорумол мекард.

Арбобрӯзӣ ду сағ ҳам дошт, онҳо бо вучуди ин, ки аз хурдсолӣ дар як хонадон калон шуда бо ҳам ром буданд, ҳамин ки устухоне дар миёнаи онҳо партофта мешуд, бо ҳам ҷангу ҷидолро сар мекарданд ва ҳеҷ гоҳ осуда хӯрок хӯрда наметавонистанд, ҳатто баъзан ҷунон бо ҳам ҷангида сару рӯи якдигарро саҳт маҷрӯҳ мекарданд, ки ҳарду ҳам аз устухонхой маҳрум мемонданд.

Арбоб ана аз ҳамин хусусияти ҳайвонот дар муносибати худаш бо Қоришкамба ибрат гирифт: ӯ дар дили худ мегуфт: «Агар ман бо Қоришкамба дар байни худ муомилаи сағона кунем, ҳардуи мо ҳам аз дастранҷи деҳқонон дуруст ғоида бурда наметавонем, агар мо муомилаи аспона кунем, ҳардуямон ҳам ба қадри иштиҳо баҳраманд мешавем».

Ӯ бо ҳамин муҳокима ба пеши Қоришкамба рафта бо ӯ созиш кард ва аз ӯ ба қарори ҳар сад танга дар моҳе се танга пул бардошта, ба деҳот бурда, ба деҳқонони мӯхтоҷ, заминашонро бо байъи шаръӣ хат карда гирифта, ба қарори ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз ҳашт то даҳ танга ғоида гирифтани қарз додан гирифт. Аммо агар пулаш ба ягон деҳқон сӯзад ҳам, ин борро ба гардани Қорӣ напартофта худ бардоштан хост.

Бо ҳамаи ин, гоҳе ҳирси сағонаи Қоришкамба ҷӯш зада ба Арбобрӯзӣ: «Ман соҳиби пул шуда истода дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга се танга ғоида мегирам, аммо шумо аз болои пули ман дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга аз панҷ то ҳафт танга ба муфт ғоида мебаред. Ин аз инсоф нест» гуфта изҳори норизой мекард.

Арбобрӯзӣ дар ҷавоб зиндагонии байнихудии аспон ва сағони худро нақл карда, «ҷаноби Қорӣ, дар муомила асп шавед, сағ нашавед!» гуфта ўро соқит мекард.

Дар ҳақиқат, Қоришкамба аз созише, ки бо Арбобрӯзӣ кард, шод буд, чунки ба воситаи ӯ бе ҳеҷ таъвиш ва бими сӯхтани пул як қисми маблағояшро,

ки дар банк бо фоидаи дар ҳар сол саде ба панҷ фоиз меҳобиданд, ба дувоздаҳ баробари фоидаи аз банк рӯянда ба деҳот паҳн карда тавонист, ин бошад орзуи якумрии ӯ буд.

Арбобрӯзӣ ҳам аз ин созиш хурсанд буд, чунки маблағҳои ғайри маҳдуди Қоришкамбаро ба деҳот паҳн карда бисёр заминҳоро бо байъи шаръӣ ба даст медавард ва дар фурсати муносиб он заминҳоро тамоман аз худ карданаш мумкин буд, зеро ӯ бо машварати ноиб васиқаҳои аз деҳқонон гирифтагиашро бо муддати муайян яксола ё дусола не, балки «индатталаб» (дар вақти талаб ситонданааш мумкин) менависонд ва дар асоси он васиқаҳо метавонист, ки аз деҳқони фақир дар вақти тангии сол пули худро талабад ва дар сурати пулро адо карда натавонистани деҳқон замини ӯро азони худ мекард.

Аввалин қурбонии ин ду саги аспшуда Ҳамроҳрафиқ гардид, чунки бо илтимоси Арбобрӯзӣ Қоришкамба дар як вақти тангии сол пули худро аз Ҳамроҳрафиқ талаб кард, ӯ дода натавонист. Бинобар ин ӯ панҷ таноб замини ба даҳ ҳазор танга арзандаи Ҳамроҳрафиқро ба Арбобрӯзӣ ба чор ҳазор танга фурӯшонда пули худро рӯёнид.

Азбаски дар ҳар сари чандгоҳ рағи ҳирси сағонаи Қоришкамба ҷунбида, ба фоидаҳои меёфтагии Арбобрӯзӣ изҳори рашк ва ҳасад мекард, Арбоб хост ба болои як мурофияи бо деҳқонон, ки дар хонаи ҳудаш ташкил меёфт, Қоришкамбаро ба сифати тамошобин иштирок кунонад, то ки вай бо ҷашмони худ дида бовар кунад, ки муомила бо деҳқонон чӣ қадар душвор буда, ба болои ин чӣ миқдор харчи барзиёдро талаб мекардааст. Бинобар ин ӯ Қоришкамбаро дар рӯзи мурофия ба хонаи худ бурда меҳмон кард.

Ҳасли тирамоҳ буд, ҳамаи ҳосилоти заминҳо расида бошанд ҳам, деҳқонон ҷамъ карда нагирифта буданд, ғӯза ва пахтаҳо шукуфта, сарҳои ҷувориҳо ба тағалакҳои худ овезон истода, хӯшаҳои арзану қўноқ ранги тиллоӣ гирифта, баргу буттаҳои сабзӣ, пиёз барин сабзавоти бехмева ба ранги зумуррадин тофта ҷаҷми бинандаро ба тамошои худ ҷалб мекарданд; харбузаҳои тирамоҳӣ ранг оварда, аз байни палакҳои расидаи ҳанӯз пажмурданашудаи худ бисёр назаррабо менамуданд.

Дар ҳамин вақти сол деҳқонони деҳаи Сангсабз ба ҷои он, ки дар киштзор буда ба кори ҳосилгундо-

рӣ машғул бошанд, дар пеши ҳавлии Арбобрӯзӣ гирд омада буданд. Онҳо, монанди он ки дар пеши мурдахона нишаста бошанд, дар ду паҳлуи дарвозаи калон қатор ба девор такъя карда ғамгинона менишастанд, аммо аз даруни ҳавлӣ монанди мурдахонаҳо овози навҳа ва ғирья шунида намешуданд, билакс, аз он ҳавлӣ, гӯё ки дар он ҷо тӯй шуда истода бошад, садои шӯхӣ, бозӣ ва хурсандӣ мебаромад.

Дар ҳақиқат ҳам он рӯз дар ҳавлии Арбобрӯзӣ тӯй набошад ҳам, як зиёфати тӯймонанде ташкил ёфта буд, гули сарисабади ин зиёфат Қоришкамба ва ноиби дар деҳаи Галаосиё бошандаи қозикалон Мирзохӯҷаи шикамбанда буданд. Дигар ҷои ин меҳмонхонаи васеъро одамони ноиб ва туфайлихӯрон, яъне калонони деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмахӯрон пур карда менишастанд.

Баъд аз хӯрда шудани таомҳо ва нӯшида шудани чойҳо ноиб ба Арбобрӯзӣ:

— Акнун сар кунем мешавад, рӯз ҳам рафт! — гуфт.

— Бисъёр хуб! — гӯён арбоб аз ҷояш бархоста аз тоқчаи меҳмонхона як ландуқчаро гирифта аз даруни вай як бастаро бароварда оварда ба ноиб дод. Ноиб он бастаро кушод, даруни вай пур аз васиқаҳои таҳ ба таҳ гузошташуда буд.

Ноиб он васиқаҳоро аз назар гузаронида аз Арбоб пурсид:

— Магар ҳамаи инҳоро ҳамин рӯз мебинем?

— Ҳамаашро ҳамин рӯз дида баромадан даркор аст, — гуфт Арбоб, — зеро агар баъзеаш дер монад аҷаб нест, ки баъзе касон он қарздоронро аз роҳ бароранд, охир «одамро одам, вайрон мекунад, заминро об» гуфтаанд.

Ноиб яке аз васиқаҳоро ба даст гирифта:

— Ин ба номи Мӯҳсин будааст, — гуфт, — аввали кор ҳаминро дидан мумкин аст?

— Не! — гуфт Арбоб ва эзоҳ кард, — Мӯҳсин дар ҳар ҷо «ман пули арбобро расондам, то ўро қасам надихам, дигар пул намедихам» гуфта гаштааст. Ў албатта дар вақти муурофия гапҳои пасту баланд хоҳад зад, аҷаб нест, ки аз вай сабақ гирифта думчаи дигаронашон ҳам об гирад. Бинобар ин аз ҳама охиртар дидани кори ӯ маслиҳат аст.

Ноиб васиқаи дигареро ба даст гирифта:

— Ин, ба номи Шодмон будааст, ҳаминро аввал бинем мешавад? — аз арбоб пурсид.

— Мешавад,— гуфт Арбоб,— пулери, ки аввалин бор аз чаноби Қорӣ гирифтаам, ба ҳамин кас қарз дода будам, бинобар ин аввал ҳамин корро дидан муносиб аст, ки меваи пешпазаки дарахти пайвандии мо, яъне ба ҳам созиш кардани мо бо Қорӣ мебошад.

Ноиб ба одамони худ барои мурофия даровардани Шодмонро фармуд.

Яке аз мулозимони ноиб як бўрьёча оварда дар беруни даре, ки ноиб дар даруни меҳмонхона дар пеши он дар нишаста буд, паҳн кард ва Шодмонро аз байни одамоне, ки дар беруни дарвозаи арбоб қатор нишаста буданд, ҷеғ зада оварда, бар рӯи он бўрьёча шинонд. Аммо деҳқонони дигар ҳам даромада ба бо-лои сари Шодмон рост истоданд.

— Шумо ҳам баромада бар рӯи бўрьёи шарият дар паҳлӯи муданалайхатон нишинед!— гуфт ноиб ба Арбоб.

— Магар баромада бар рӯи бўрьёе нишастани ман ҳам лозим аст? — гуфт Арбоб дудилона.

— Албатта лозим аст! — гуфт ноиб.— Аз рӯи шарият ҳар кас, ки бошад, дар вақти мурофия дар паҳлуи ҳам нишастани тарафайн зарур аст.

Арбоб, гӯе, ки ҳукми шариятро ва иҷроқунандаи ӯ ноибро масҳара медошта бошад, бо лабханди истехзоомез, паси сар хорон-хорон, бо дили нохоҳам, аз ҷояш хесту аз хона баромада рафта дар паҳлуи қарздори худ Шодмон нишаст.

Ноиб васиқаеро, ки дар даст дошт, аз назар гузаронида ба мурофиячиён нигоҳ карда пурсид:

— Шодмон валади Юсуф кист?

— Ман тақсир!— Шодмон ҷавоб дод.

— Ту се сол аз ин пеш аз Арбобрузӣ як ҳазор танга қарз гирифта будӣ, рост аст?

— Рост аст, тақсир!

— Ба бадали ҳамин як ҳазор танга бо байъи шаръӣ чор таноб заминатро фурухта, ҳамон заминҳоро аз Арбоб ҳар моҳ ба ҳаштод танга иҷора гирифта будӣ, рост аст?

— Рост аст, тақсир!

— Чунон ки дар ҳамин васиқа навишта шудааст, ту ваъда карда будӣ, гуфта будӣ, ки «ҳар вақт Арбоб пули худро талаб кунанд, медиҳам. Агар дар вақти талаби Арбоб иҷораи замин ё ин ки тани пулро надихам, ё дода натавонам, ба супурдани ҳамин заминҳо ба Арбоб маҷбурам». Ин рост аст?

— Рост аст, тақсир?

— Ҳозир Арбоб пули худро бо яксола ичораи замин аз ту талаб доранд: «Агар Шодмон тани пул ё ичораи заминро надихад, заминҳоро ба ман гирифта диҳед!» гуфта арз карданд. Ана, ҳозир бояд ту тани пулро бо ичораи яксолаи замин ба Арбоб диҳӣ, агар пул дода натавонӣ, бояд заминро супорӣ! Чӣ мегӯӣ?

— Тақсир! — гуфт Шодмон, — ман дар муддати ҳа-мин се сол фоидаи пули Арбобро...

— «Фоида» нагӯӣ, «бадали ичораи замин» гӯӣ! чун-ки аз рӯи шарият қозӣ ва ноиби он даъвои фоидаи пулро, ки «рибо» буда шарият додугирифти онро манъ кардааст, намерсад. Бинобар ин дар васиқа бадали ичораи замин навишта шудааст, — гуфта ноиб сухани Шодмонро тасҳеҳ кард.

— Хуб! — гуфт Шодмон, — бадали ичораи заминро дар вақт-вақташ дода омадам. Аз ғайри ин бо гови ко-рии худ, бо хари худ, бо каланд ва доси худ ба корҳои деҳқонии Арбоб ёрӣ расондам. Ана ҳамин хизматҳои беминнати худро шафеъ оварда, аз Арбоб мерсам, ки ба ман понздаҳ рӯз мӯҳлат диҳанд, то ки ман ҳосило-ти заминҳоямро ғундошта қарзи он касро адо намоям.

— Чӣ мегӯед Арбоб, понздаҳ рӯз мӯҳлат медиҳед? — ноиб аз арбоб пурсид.

— Не! — гуфт Арбоб, — як рӯз ҳам мӯҳлат намеди-ҳам, ё пули маро ҳозир дар ҳузури шумо ба ман супо-рад ё заминашро!

— Муддаӣ мӯҳлат намедиҳад, бояд ҳозир ё пул ди-ҳӣ ё замин, дигар чорае нест! — гуфт ноиб ба Шодмон.

— Ҳозир пули нақд надорам!

— Баъд аз понздаҳ рӯз аз кучо пули нақд меёбӣ? — ноиб аз Шодмон пурсид.

— Як таноб рӯяни сесола дорам, ки ҳосили вай қа-риб ба қарзи Арбоб мерасад; ба болои ин як таноб ғӯза дорам, ки чаман барин шукуфтааст, ҳосили вай ҳам ба нимаи қарзи Арбоб мерасад. Лекин фурсат даркор аст, ки ман ин ҳосилҳоро ғундошта гирифта фу-рӯхта пул тайёр кунам.

— Биёед, понздаҳ рӯз набошад, даҳ рӯз мӯҳлат ди-ҳед! — гуфт ноиб ба Арбоб, — то ки қарздор ҳосилоти худро ғундошта пул кунад.

— Не! — гуфт, — Худо як аст, сухани ман ҳам як аст, як соат ҳам мӯҳлат намедиҳам.

— Чора нест, — гуфт ноиб ба Шодмон, — мувофиқи васиқа бояд ҳозир пул диҳӣ ё замин!

— Ба он заминҳоро додан ҳам ҳосили онҳоро ғундошта гирифтanam даркор аст,— гуфт Шодмон.

— Таксир арз дорам,— гуфт Арбоб ба ноиб.

— Чӣ арз? Шумо марҳамат карда як бори дигар васиқаро хонда бинед! Агар дар вай навишта шуда бошад, ки «дар вақти заминро супурдан қарздор бояд ҳосилро ғундошта гирифта баъд аз он заминро супорад», дар он вақт ман рухсат медиҳам, ки Шодмон заминро ҳолӣ карда диҳад, аммо агар дар васиқа ин шарт навишта нашуда бошад, талаб мекунам, ки чор таноб заминро бо киштҳояш ҳозир ба дасти ман гирифта диҳед!

Ноиб, баъд аз он, ки васиқаро боз якбори дигар аз назараш гузаронид, ба Арбоб нигоҳ карда:

— Дар васиқа ингуна шарт набудааст,— гуфт ва ба Шодмон нигоҳ карда сухани худро давом дод:— Агар дар замин чизҳои манкул, яъне монанди каланд, табар, поза ва сипор чизҳои аз ҷое ба ҷое бурдашаванда дошта бошӣ, мегири, аммо киштҳои заминро, ки ҳанӯз аз замин ҷудо карда гирифта нашудаанд, ба гирифтани ҳақ надорӣ. Бояд заминро бо ҳосилоти ғундоштанишудааш ба Арбоб супорӣ!

— Не, намесупорам! — гуфт Шодмон бо қатъият, — ман ба ингуна ҳукми ноҳаққонаи ноинсофona ва торочгарона итоат намекунам ва гарданамо аз сад ҷо буранд ҳам, гардан намедиҳам!

— Чӣ гуфти? — гуфт ноиб ҳашмигона аз ҷояш нимҳез шуда ва бозгашта нишаста,— ту ҳукми маро ё ҳукми шариатро ва ё ин ки талаби Арбобро «ноҳаққона, беинсофona ва торочгарона» гуфти ё ин ки ягон чизи дигарро?

— Ҳукми кадом кас ва талаби кадом шахс, ки бошад, ин ҳукм ноҳаққона, беинсофona ва торочгарона аст? — гуфта Шодмон суханони пештараашро таъкид кард.

— Ин ҳукм албатта ноҳаққона, беинсофona ва торочгарона аст! — гӯён деҳқононе, ки аз кӯча омада ба болои мурофияи Шодмон рост истода буданд, суханони ӯро тасдиқ карданд.

— Инҳо чӣ касонанд? — гуфта пурсид ноиб аз одамони худ, деҳқонони ба Шодмон тарафдорӣ кардаистодаро нишон дода:

— Инҳо ҳам аз Арбоб қарздор мебошанд ва навбати мурофияи худро нигаронанд,— яке аз одамони ноиб ба ӯ ҷавоб дод.

— Инҳоро зада аз суфа фуруварда, аз дарвоза бароварда пеш кунетон. Ҳар гоҳ, ки навбати мурофияашон расад, ягон-ягон чег зада мешаванд. Ҳеч кас инҳоро «ба Шодмон вакили даъво шавед!» гуфта даъват карда ба ин ҷо наовардааст! — гӯён ноиб ба мулозимони худ фармони қатъӣ дод.

Аммо одамони ноиб аз хучуми деҳқонон тарсида, онҳоро назаданд, лекин бо забони хуш ва бо хушомадгӯӣ аз суфа фурумада, аз дарвоза бароварда фирис-тоданд ва баъд аз он, ки деҳқонон аз болон мурофия дур карда шуданд, ноиб ба Шодмон нигоҳ карда:

— Ҳукми шариат ба итоат кардан ва накардани ту нигоҳ накарда иҷро мешавад: чор таноб замин бо ҳамаи киштҳои ғундоштанашудааш азони Арбобрӯзӣ шуд. Аммо ту ба сабаби он, ки шариатро, ноиби қозикалонро ва одами мӯътабарӣ мамлакат, яъне Арбобрӯзиро таҳқир кардӣ, гунаҳгор шумурда шуда ба ҳабс гирифта мешавӣ! — гуфт ва ба мулозимони худ нигоҳ карда фармон дод. — Ҳозир ин гунаҳгорро дар аспхонаи Арбоб ҳабс карда монед, бегоҳӣ ба ноибхона бурда, фардо хат навишта ӯро ба ихтиёри ҷаноби шариатпаноҳ эшонӣ қозикалон мефиристонем!

Баъд аз ба ҳабс гирифта шудани Шодмон қарздорони дигарро ягон-ягон оварда мурофия карданд. Қарздорони дигар, ки аз ғочии ба сари Шодмон омада тарсида буданд, аз ҳукми ноиб гардантобӣ накарда заминхошонро бо ҳосилоташон ба Арбоб супурданд.

* * *

Навбати мурофияи Мӯҳсин расид, ноиб васиқаи дарбораи қарздории Мӯҳсин навишташударо аз назар гузаронида аз ӯ:

— Ту ду сол пеш аз ин кас, аз Арбобрӯзӣ як ҳазору панҷсад танга қарз гирифта ба бадали он маблағаш таноб заминатро ба Арбоби мазкур бо байъи ҷои шаръӣ фурухта будӣ! Ҳамин тавр аст? — гуфта пурсид.

— Дуруст аст ки ман шаш таноб заминамро ба Арбоб ба бадали як ҳазору панҷсад танга бо байъи ҷои шаръӣ фурухта, ҷунон ки дар васиқа навишта шудааст, он заминҳоро аз Арбоб худ ба иҷора гирифта будам ва то ҳамин сол пули иҷораро дар вақташ дода омадам. Аммо як моҳ аз ин пеш тани пули Арбоб як ҳазору панҷсад тангаро ҳам ба ин кас нақд

супурда заминҳоямро аз дасташон тамоман халос карда гирифтаам,— ҷавоб дод Мӯҳсин.

— Тани пули Арбобро, ки бо пули иҷораи замин пурра адо карда будӣ, чаро васиқаи он заминҳоро аз дасти ин қас нагирифтӣ? — ноиб боз пурсид.

— Ман пулро ба Арбоб шабона дода будам ва дар ҳамон вақт васиқаамро ҳам талаб карда будам, аммо ин қас «шабона васиқаи туро аз байни васиқаҳо ёфта додан душвор аст, фардо дар рӯзи равшан ёфта медиҳам» гуён маро бовар кунонда буданд. Фардои ҳамон шаб, ки ман васиқаамро аз ин қас талаб кардам, пули шабона гирифтаашонро инкор карданд ва ба болои ин «акнун дилам аз ту бад бурд, дарҳол пули маро ёфта деҳ ё заминҳоро ба ман супор!» гуфта маро танг кардан гирифтанд.

— Дар бораи додани пул шохид дорӣ? — ноиб боз пурсид.

— Пулро дар шаби торик дода будам, ба ғайр аз худо гувоҳ надорам,— гуён Мӯҳсин аз кисабағали худ як қоғазро бароварда ба тарафи ноиб дароз кард. Мулозиме, ки ба болои сари мурофиакунандагон рост истода буд, он қоғазро аз дасти Мӯҳсин гирифта ба ноиб дод:

Ноиб баъд аз он, ки он қоғазро сар то по бодикқат аз назар гузаронид, ба Арбобрӯзӣ:

— Ин маҳзари дафъ аст. Мӯҳсин бо ин маҳзар даъво кардааст, ки пулро ба шумо додааст, аммо васиқааш ба дасти шумо мондааст ва аз қозии ислом талаб мекунад, ки васиқаи ўро аз дасти шумо гирифта ба ў супорад. Дар бораи мувофиқи шарият будани ин даъвои Мӯҳсин дар ҳошияи маҳзар ривояти уламо навишта шуда, якчанд муфтиёни Бухоро он ривоятро «дуруст аст» гуён бо мӯҳри худ тасдиқ кардаанд.

Ноиб баъд аз ин тафсилот аз Арбобрӯзӣ пурсид:

— Дар ҳақиқат шумо пули худро тамоман аз Мӯҳсин гирифта васиқаро дар дасти худ нигоҳ доштаед ё не? Чӣ мегӯед?

— Ман аз мурдани худ хабар дорам, аммо аз инкор хабар надорам, яъне ман аз Мӯҳсин пули худро нагирифтаам,— Арбоб ҷавоб дод.

Баъд аз он ноиб ба Мӯҳсин рӯ оварда пурсид:

— Ту даъвои худро бо гувоҳ исбот мекунӣ ё Арбобро қасам медиҳӣ?

— Ман аз исботи даъвои худ очиз мебошам, Арбобро қасам медиҳам, агар Арбоб қасам хӯранд, ки

аз ман пулашонро нагирифтаанд, ман дар ҳузури шумо пули ин касро дубора дода васиқаи худро меситонам.—Мӯҳсин ҷавоб дод.

Ноиб қарор дод, ки ин даъво то ҳафтаи оянда мавқуф гузошта шавад, агар то он вақт тарафайн бо ҳам созиш накунад, Арбобро савганд дода, пас аз он пули он касро аз Мӯҳсин хоҳад рӯёнид...

* * *

— Ба шумо ҳам, ба шариати шумо ҳам боварии кас намонд! — гуфт Арбоб дар вақте, ки баъд аз муурофия карданаш бо Мӯҳсин аз бўрьёи шариат бархоста ба меҳмонхона даромад.

— Ҷаро-ҷаро? — ноиб бо оҳанги изтироб ва бо як нав хичолатмандӣ аз Арбоб пурсид.

— Охир, шумо ҳамеша мегуфтед, ки «шариат дар дасти мо аст, мо метавонем онро ҳар вақт ба манфиати шумо кор фармоем», имрӯз чӣ шуд ки шариатро ба фоидаи Мӯҳсин кор фармудед?

— Дуруст аст ки, — гуфт ноиб — ман «шариат дар дасти мо аст» гуфтаам, аммо ҳеҷ гоҳ нагуфтаам ки «шариат дар дасти ман аст». Охир, ғайр аз ман ҳам соҳибони шариат ҳастанд, онҳо муфтиҳо мебошанд. Ана ҳамин муфтиён ба Мӯҳсин як роҳ ёфта додаанд. Албатта онҳо ин роҳро ба ӯ арзон нафурӯхтаанд, охир, барои онҳо ҳам аз болои шариат нон хӯрдан лозим аст. Агар ман ривоят — маҳзареро, ки муфтиҳо навишта мӯҳр карда ба дасти Мӯҳсин додаанд, напурсам, онҳо маро зинда нахоҳанд гузошт.

— Маълум мешавад ки, — гуфт Арбоб дар ҳафтаи оянда ҳам дар бурдани даъвои Мӯҳсин барои ман роҳе нест!

— Роҳ ҳаст, — гуфт ноиб, — ягона роҳе, ки барои шумо мондааст, қасам хӯрда пулатонро рӯёндан аст.

— Ман савганд нахоҳам хӯрд, — гуфт Арбоб.

— Ҷаро? Ва ҳол он ки бе ҳеҷ даркорӣ соате сад бор қасам меҳӯред!

— Қасамҳое, ки аз ғайри қасд ва монанди суҳанҳои оддӣ аз даҳони кас мебароянд, ҳеҷ аҳамият надоранд. Аммо вақте ки одам дар бўрьёи шариат нишаста дар пеши қозӣ қасам хӯрад, мардум аз вай «қасамзада» гуфта мегурезанд ва аз вай нафрат мекунанд.

— Ман як роҳу равишро медонам, ки — гуфт Қоришкамба на ба вай ривояту маҳзари муфтиён муқобил истода метавонад ва на ба пулдор қасам меояд.

— Ҳамон роҳро ба ман нишон диҳед! — гуфт Арбобрузӣ ба Қоришкамба. — Агар ман бо ҳамон роҳ рафта даъвои Мӯҳсинро бурда аз вай ниқори худро гирам, аз шумо то қиёмат миннатдор мешавам.

— Акнун дар даъвои Мӯҳсин бой додед, дар ин кор ғалабаро умед накунад, — гуфт Қорӣ, — аммо дар оянда дар муомила бо деҳқонон бо ҳамон роҳ рафтан лозим аст.

— Вай роҳ кадом аст? — Арбоб пурсид.

— Агар ҳар ғоидаеро, ки аз он роҳ ёбед, бо ман баробар тақсим карданро ваъда диҳед, ман он роҳро ба шумо нишон медиҳам, — гуфт Қоришкамба.

— Бисёр хуб, ман ҳазор бор ва дар ҳузури ноиби ҷаноби Қозикалон ба шумо ваъда медиҳам, ки ҳар ғоидаи аз он роҳ ояндаро бо шумо баробар тақсим кунам.

— Ин роҳ, роҳи вексель аст, баъд аз ин дар додугирифт бо қарздорон ба ҷои васиқаи қозӣ вексели русиро ба кор бурдан даркор аст, — гуфт Қоришкамба ва барои баргаштан ба шаҳр омода шудан гирифт...

XV

Баъд аз мувофиқа Қоришкамба бо Арбобрузӣ дубора созиши нав карданд, ин созиш дар бораи бо вексель муомила кардан буд. Мувофиқи ин созиши нав ҳар ғоидае, ки аз роҳи вексельбозӣ ба дасти Арбоб дарояд, бояд нимаи он ғоида ба Қорӣ дода мешуд. Вазифаи Қорӣ дар ин кор — дар муомилиаи вексели ба Арбоб раҳбарӣ кардан ва роҳи додугирифт бо вексельро ба ӯ нишон додан буд.

Ба сифати самарани аввалини ин созиш бояд Қоришкамба Мӯҳсинро ҳам ба доми вексель мекашид ва дар натиҷаи он заминҳои Мӯҳсинро ба Арбоб гирифта мебуд. Бинобар ин Қоришкамба дар вақти аз саҳро баргаштан ба Мӯҳсин воҳӯрда худро ба ӯ аз Арбоб норозӣ вонамуд:

— Арбоби ноинсоф як ҳазору панҷсад тангари аз ман ҳар сад танга дар моҳе бо се танга ғоида қарз гирифта, ҳамон маблағро ба ту ҳар сад танга дар моҳе бо нӯҳ танга ба қарз додааст.

Магар аз ин ҳам зиёдатар ноинсофӣ мешавад, ки ман дар ҳар сад танга дар моҳе ба се танга қаноат карда гардаму ӯ аз болои пули ман дар ҳар сад танга шаш танга меҳӯрад. Беинсофии Арбоб ба дараҷае расидааст, ки аз ҳар сад танга дар моҳе ба нӯҳ танга ғоида қаноат накарда, меҳоҳад ки заминҳоятро ҳам аз дастат зада гирад.

Қоришкамба, баъд аз он, ки ранчиши худро аз Арбобрӯзӣ ва ноинсофии ӯро дар пеши Мӯҳсин исбот кард, ба ӯ тавсия кард, ки ҳар гоҳ ба пул мӯҳтоҷ шавад, рост пеши ӯ равад...

Мӯҳсин, баъд аз ғалабаи пуррааш ба Арбобрӯзӣ шаҳр рафта ба Қоришкамба вохӯрд. Қорӣ ӯро хуш қабул намуда чӣ шудани натиҷаи кори охирини ӯро бо Арбоб пурсид.

— Чӣ мешуд?— гуфт Мӯҳсин дар ҷавоб — ба Арбоб қасам омад, вай аз савганд хӯрдан саркашӣ кард, бинобар ин ноиб ба ғоидаи ман ҳукм карда даъвои ӯро беасос шумурд ва васиқаи маро аз вай гирифта ба ман дод.

— Соз кардӣ!— гуфт Қорӣ бо оҳанги таҳсин ва аз вай пурсид,— дар ин кор чанд танга харҷ кардӣ?

— Ба ҳар муфти дусадтангагӣ — ба чор муфти ҳаштсад танга сарф кардам.

— Бояд ба ноиб ҳам ягон чиз дода бошӣ?

— Албатта,— гуфт Мӯҳсин,— «аробаи равшан карданаи ҳаракат намекунад» гуфтаанд, бо дусад танга гулӯи ноибро ҳам равшан кардам. Дар асл мурофиаро то як ҳафта дер мондани ноиб ҳам барои «хориши гулӯяш» буд.

— Маълум мешавад, ки як ҳазор танга харҷ карда аз як ҳазору панҷсад танга ба Арбоб додан ҳалос шудӣ.

— Агар ба кор рӯякӣ нигоҳ кунем, ҳамин тавр аст,— гуфт Мӯҳсин,— лекин ғалабаи ман дар ин аст, ки заминҳоямро аз дасти Арбоб ҳалос карда гирифтаам, ӯро дар миёнаи дӯсту душман сарпаст кардам ва одамон фаҳмиданд, ки «сангзанро сангшикан» ҳам будааст. Вагарна он як ҳазор тангае, ки ман ба ин кор қарз карда харҷ намудам, бо ғоидааш кайҳо аз як ҳазору сесад танга зиёдтар шуд.

— Ин маблағро аз кӣ ва бо чӣ қадар ғоида қарз гирифтӣ?

— Аз як касе, ки дар ривоятфурӯшӣ дар байни муфтиён ва ривоятталабон миёнаравӣ мекунад, ба қа-

рори дар ҳар рӯз даҳ танга фоида додан, қарз гирифта-
там.

— Ӯх, ӯх,— гуфт Қоришкамба афсӯсхӯрон — ба
ин фоидаи вазнин чӣ тавр тоб овардӣ ва чаро аз ав-
вал ба пеши ман наёмадӣ?

Афсӯсхӯрии Қоришкамба зоҳиран барои ба гар-
дани Мӯҳсин афтидани ингуна бори вазнин бошад ҳам,
дар ҳақиқат ӯ дар оташи ҳирсу ҳасад месӯхт ва барои
дар даҳони ҳудаш надаромадани ин луқмаи рава-
нини афсӯс меҳӯрд. Ин ҳолати рӯҳияи ӯ аз ҳамин маъ-
лум мешуд, ки дар вақти гуфтани он суҳанони аф-
сӯсхӯрона ангуштонашро ҳаму рост мекард, магар ӯ
дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга чанд танга афтодани он
фоидаи саринро ҳисоб карда медид.

— Ман чӣ донам? Ман шуморо бо Арбобрӯзӣ дӯс-
ти наздик медонистам, бинобар ин шумо маблағеро,
ки бар зидди ӯ харҷ мешавад, бояд қарз надихед гуф-
та меандешидам.

— Аввал он ки судхӯр бо судхӯр дӯст намеша-
вад, инҳо монанди сағу гурба ҳамеша ба якдигар
душман мебошанд ва ба болон устухон мечанганд,
дуввум он ки ба ман ба ҳар сад танга ҳар моҳ се
танга фоида дода аз деҳқонон аз ҳашт то даҳ танга
фоида гирифтанашро намеписандидам, чунки ин кори
ӯ, ҳам дар ҳаққи ман ва ҳам дар ҳаққи деҳқонони
фақир ноинсофӣ буд.

— Агар шумо ба ман некӣ кардан хоҳед, холо
ҳам вақт нагузаштааст,— гуфт Мӯҳсин,— агар шумо
ба ман бо фоидаи сабук қарзи дарозмуддаттар диҳед
аз фоидаи он ривоятфурӯш ҳалос мешавам.

— Барои аз қарзи он ривоятфурӯш ҳалос шуданат
чанд танга даркор аст?

— Ҳамин рӯз қарзи ман аз вай ба як ҳазору се-
саду даҳ танга расид, фардо боз даҳ танга зиёд ме-
шавад. Шумо инак ба ҳамин эҳтиёҷи ман нигоҳ карда
ба ман қарз диҳед!

— Ин тавр бошад якбора як ҳазору чорсад танга
гир! Агар ин маблағ аз қарзат зиёдатӣ кунад ба ягон
масрифи дигарат сарф мекунӣ.

— Фоидаашро чӣ қадар талаб мекунед?

— Аз фоидае, ки ба Арбобрӯзӣ додӣ чор танга
камтар, яъне дар ҳар моҳ ба ҳар сад танга панҷ тан-
га фоида медиҳӣ. Лекин муддаташро ҳамин вақт му-
айян карданат зарур аст.

— Ман умедворам, ки соли оянда дар вақти хо-

силғундорӣ қарзи шуморо бо ғоидааш адо намоям.
— Яъне баъди як соли комил.— Қоришкамба аз
рӯи сухани Мӯҳсин мӯхлати адои қарзи худро муайян
кард.

— Оре, баъд аз як сол,— Мӯҳсин тасдиқ намуд ва
пурсид,— акнун чанд таноб заминаро ба номи шумо
бо байъи шаръӣ васиқа карда биёрам?

— Барои ман васиқаи қозихона ҳам лозим нест,
заминат ҳам, ба ман ғоидаи яксоларо ба тани пул зам
карда мувофиқи он маблағ вексель диҳӣ басандааст.

Мӯҳсин аз ин суханони Қоришкамба ҳам хурсанд
шуд, ҳам дар тааҷҷуб афтод ва ҳам тарсид; хур-
санд шуд, зеро дар вақте ки судхӯрони деҳот ва аз ин
ҷумла Арбобрӯзӣ ба заминҳои вай ҷашм дӯхта бу-
данд, Қоришкамба «ба ман заминат даркор нест»
мегӯяд; дар тааҷҷуб афтод, чунки Қоришкамба ба
ӯ боварӣ карда бе васиқаи қозихона қарз додан ме-
ҳада; тарсид, чунки имрӯз ба Қоришкамба ҳуҷҷати
дар умри худ нашунидаашро (вексельро) шунид.
«Векселаи ҷӣ бало бошад, мабодо дар зерини ин коса
нимкосае бошад, мабодо қори маро ин вексель бадтар
кунад» гӯён дар дили худ меандешид ва гоҳо дар ди-
ли худ худро тасалли меод: «На ин ки як Қоришкур-
рои панҷ вақт намозхон дар ҳақиқи як деҳқони меҳнат-
дӯсти дар роҳ монда бадандешӣ кунад, хусусан дар
вақте ки ӯ Арбобрӯзӣ ва судхӯри ривоятфурӯшро «Но-
инсоф!» гӯён дашном медахад, на ин ки худ аз онҳо
ҳам бадтар ноинсофӣ кунад...»

Қоришкамба аз ғарқ шудани Мӯҳсин ба фикру
андеша, пай бурд ки ӯ дар шубҳа афтодааст, барои
хотирҷамъ кардани вай гуфт:

— Ман ба бечорагии ту раҳм карда васиқаи қо-
зихонагӣ, ки харчи бисёр дорад, аз ту талаб намеку-
нам, дили ман ба ту ҷунон пур аст, ки меҳостам ба
ту бе ҳеҷгуна ҳуҷҷат қарз диҳам, аммо аз он ҷо, ки
вексель дар муомилаи ман бо банк ба ман даркор
мешавад, аз ту вексель гирифтани хостам. Ту аз ин
қори ман бадғумон нашав!

Бо ҳамаи ин шубҳаи Мӯҳсин ҳанӯз бартараф на-
шуда буд, бинобар ин аз Қоришкамба пурсид:

— Вексель барои муомилаи шумо бо банк ҷӣ дар-
корӣ дорад?

— Чунки масалан ман аз ту ба ду ҳазор танга
вексель гирам ва агар он вексельро ба банк бурда

гарав монам, аз болои вай банк ба ман як ҳазор танга қарз медиҳад, ман метавонам, ки он маблағро ба як дарди худ даво кунам. Аммо банк як ҷувол васиқаро ба як пул ҳам ба гарав намегирад.

Мӯҳсин бо ин эзоҳи Қоришкамба як дараҷа аз шубҳа баромада ба вексель додан розӣ шуд, ва:

— Барои вексель дода пул гирифтани кадом вақт оянд? — гуфта пурсид.

— Фардо пагоҳонӣ биё! — гуфт Қоришкамба ва аз вай пурсид, — барои ба вексель даст мондан хату савод дорӣ?

— Не, хату савод надорам!

— Хуб, зарар надорад, дар пеши нотариус аз ҷониби ту ягон кас даст мемонад...

* * *

Қоришкамба Мӯҳсинро бо худ гирифта ба Қогон бурд ва дар он ҷо пули вексель хароҷоти нотариус, музди дасти бо илтимоси Мӯҳсин дар вексель имзокунанда ва ғайраи яқсолаи як ҳазору чорсад тангае, ки ба Мӯҳсин қарз мебуд, — ҳамаро ҳисоб карда маблағи қарздорини ӯро ба ду ҳазору чорсад танга расонид ва ин маблағро ба сӯми русӣ гардонда ба маблағи сесаду шаст сӯм аз Мӯҳсин вексель гирифтаниро муқаррар кард ва ба банк даромада мувофиқи маблағи мазкур вексель харида баровард. Баъд аз он як шахси хату саводнокро ёфт, ки ӯ аз ҷониби Мӯҳсин дар вексель имзо кард.

Қоришкамба, Мӯҳсин ва одами имзокунанда — ҳар се бо ҳам ба пеши нотариус даромаданд. Дар он ҷо дар ҳузури нотариус он шахс бо илтимоси Мӯҳсин, бинобар хату савод надоштани ӯ, вексели сафеди бетаърихи сесаду шастсӯмиро имзо кард ва нотариус он имзоро бо мӯҳру имзои худ тасдиқ намуд.

Қоришкамба баъд аз додани харҷи нотариус ва музди дасти имзокунанда аз нотариусхона баромада вексели сесаду шастсӯмиро гирифта ба ӯ як ҳазору чорсад танга, яъне дусаду даҳ сӯм пули нақд дода гуфт:

— Дидӣ, ки вексель ҷӣ тавр хуччати беташвиш будааст, барои вексель дода пул гирифтани ба қозғалон мӯҳрона, ба мирзони ӯ котибона, ба мулозимаш хизматона, ба ноиб ноибона ва ба Арбоб ва калонтарини деҳа ширинкома — кӯтоҳ карда

гӯем ҳеҷ як харҷи барзиёд кардан лозим намеояд ва инчунин барои вексель додан заминро ба гарав мондан ҳам дарқор намешавад...

Қоришкамба баъд аз он ки «хубиҳои вексель»-ро шарҳ дод, сухани худро давом кунонда гуфт:

— Ман бо ин ҳуҷҷати беташвиш метавонам, ки ба ҳар кадоми деҳқонони ба пул мӯҳтоҷи деҳот қарз дода онҳоро аз ҷанголи Арбобрӯзӣ барин судхӯрон, ки ба заминашон ҷашм дӯхтаанд, ҳалос кунам. Ин ҳолро ба ҳамсоиягон ва дӯстони худ хабар деҳ!

— Хуб, хабар медиҳам,— гӯён Мӯҳсин аз Қоришкамба ҷудо шуда рафт.

* * *

Баъд аз ду моҳи аз Мӯҳсин вексель гирифта ба ӯ қарз додани Қоришкамба дар деҳаи Сангсабз дар ҳавли Арбобрӯзӣ як зиёфати на он қадар калон ташкил ёфта буд. Дар ин зиёфат аз омаду рафткунандагони пештараи ин ҳавлӣ танҳо Қоришкамба, Мирзохӯҷаи ноиб ва одамони ӯ буда, аз калонтарони деҳа ягон кас ҳам иштирок надошт.

Ғайр аз меҳмонони ба мо маълум ду каси дигар дар он зиёфат иштирок доштанд, ки пештар дар он ҷоҳо дида нашуда буданд: яке аз он ду кас як одами тахминан чилсолаи миёнақадӣ сабзиначехра буд, ки ришаш бар хилофи расми мардуми Бухоро як қадар кӯтоҳ карда шуда буд ва мӯйлабаш ҳам аз мӯйлабҳои одамони Бухоро дарозтар ва ғулитар буда лабонашро пӯшонда меистод.

Ҷомаи рӯйпӯшии ин одам сипоҳиёна нақшқалону зеҳқалон буда саллааш монанди амалдорони Бухоро сафеду шалғамӣ баста шуда буд, аммо либоси тахпӯшиаш монанди костюми европагӣ буда, ба пояш мӯзаи хироми бухоридӯхт дошт.

Дигаре аз ин ду одам зардҷаранг, ришу мӯйлабаш тамоман тарошида, мӯйсараш дароз гузошташуда буда, пӯшокаш тағу рӯй европагӣ буд. Қомати ин одам баланд бошад ҳам баданаш камгӯшт ва миёнаш борик менамуд.

Тартиби зиёфати онрӯза ҳам аз зиёфатҳои пештара фарқнок буд, дар миёнҳои хона як чорпояи баландиаш ниморшинӣ гузошта шуда буд ва бар рӯи ин чорпоя як дастархони сафед паҳн карда, бар рӯи вай хӯрданиҳоро батартиб ниҳода буданд.

Таоми ин зиёфат аз зиёфати пештара кам фарқ

дошт: дар пеши Қоришкамба, ноиб ва одамони ӯ монанди пештара гӯштбирьён, мурғбирьён, баррабирьён, палави сергӯшту равған ва монанди инҳо хӯрданиҳои маҳаллӣ бошанд, дар пеши он ду меҳмони нав монанди котлета, жаркое ва дигар таомҳои гуногуни европавӣ буданд. Ин меҳмонон монанди одамони маҳаллӣ таомро бо даст нахӯрда, бо корд бурида бо чангча гирифта мехӯрданд, инчунин дар пеши ин ду меҳмон ду қадаҳи булӯрин бо ду шиша шароб меистод. Ба шиками ин шишаҳои шароб коғазҳои зарҳалдори часпондашуда буда, бар он коғазҳо нақши панҷситораи заррин ва дар зерин он ситораҳо бо ҷарфҳои заррин навиштае менамуд, ки ба ҷарфҳои арабӣ монандӣ надошт.

Қоришкамба бо вучуди он, ки аз ҳама пештар ба таом даст бурда кӯшиш дошт, ки аз дигарон бештар хӯрад, чашмонашро аз он шишаҳо намеканд. Вақте ки меҳмони нимвропагинӯш яке аз он шишаҳоро ба даст гирифта навиштаи вайро аз назар мегузаронид, Қоришкамба аз ӯ:

— Вай чист?— гуфта пурсид.

— Ин коньяк аст,— гуфт он меҳмон.

— Коньяк чист?— Қоришкамба боз пурсид.

— Ин дору аст, ин доруест, ки ба одамони пир қувват медиҳад ва иштиҳои монанди шумо қасонеро, ки ба хӯрдан ҳавас доранд, мекушояд,— гуфт ӯ ва даҳони шишаро кушода, дар ду қадаҳ барои худ ва шарикаш шароб кашида аз Қорӣ пурсид. — агар хоҳед, барои шумо ҳам як пиёла аз ин дору кашида диҳам?

— Барои кушода шудани иштиҳои ман дору даркорӣ надорад ва агар руҳсат диҳед, ба таоми повурӣ шумо шарик мешавам!— гуфт Қоришкамба. Аммо ба ҷавоби он меҳмон мунтазир нашуда нимаи таомҳои ба пеши онҳо истодаро ба рӯи табақи палав бо дасти ошолуди худ гардонида дигар ба касе ҷарф назада хӯрдан гирифт...

* * *

Баъд аз ба поён расидани хӯро-хӯр ва нӯшо-нӯш, ноиб ба меҳмони нави европагилибос:

— Акнун корро сар кардан даркор аст!— гуфт.

— Сар кардан даркор аст, вақт ҳам рафт!— Он меҳмон сухани ноибро таъкид карда ҷавоб дод.

ёфта оварда ба асп гарданбанд карда як арғамчинро ба чои тиркишу таҳкаш кор фармуда аспро ба аро-ба баст ва вазифаи аробакаширо ба ўхдаи худ гирифта бар зини асп нишаст, панҷ нафари дигарамон ба ароба савор шуда роҳи саҳроро пеш гирифтем.

Дар вақти рондани ароба маълум шуд, ки аробакаши мо ба ин кор ҳеҷ таҷриба надоштааст, бо ҳамаи ин ў дар кўчаҳои танги қачу килеби шаҳри Бухоро аробаро гоҳ ба дарҳо ва гоҳ ба деворҳо зада аз шаҳр баровард, чун дар он кўчаҳои пурпечу тоб ў ба идора кардани асп қадаре таҷрибаи пайдо кард, баъд аз баромадан аз шаҳр дар роҳи васеи рост аробаро як дараҷа ба хубӣ рондан гирифт.

Чун аз тарафи шарқи майдони Машқи Сарбоз, ки дар беруни дарвозаи Самарқанд воқеъ буд, ба роҳи Шўркўл даромадем, аробакашамон боз ҳам озодона-тар аробарони карду аз «тахассус» пайдо карданаш ба аробакашӣ ба шавқ омада, монанди аробакашони сер-таҷриба бар зин як паҳлу нишаста ба мо нигоҳ карда ширинкориҳо мекард ва гоҳо аспро тозиёна зада бо суръат ба ҳаракат дароварда худ сурудхонӣ менамуд,

Тарафи ғарбии роҳи мо майдони Машқи Сарбоз буда дар байни роҳ ва майдон заҳкаши пуробе буд, ки якуним метр бар ва ҳамин қадар ҳам чуқурӣ дошт, тарафи шарқии роҳ Дилкушо ном чорбоғи подшоҳӣ буд.

Дар даруни он чорбоғ бар болои дарахти олу боғ-бондухтаре олу мечидааст, ки бо шунидани садои су-рудӣ аробакаши мо ба шавқ омада ё ин ки худ ба худ, байтҳои зерини халқиро суруд:

Олу, олу, олу,
Олу, олу, олу,
Олу сиёҳ шуд, биё, дар боғи ман!
Рӯзам сиёҳ шуд, биё!

Аробакаши мо суруди духтаракро бе ҷавоб нагу-зошт: саллаи худро якшоҳа карда, лаҷоми аспро ба гарданаш гузошта, худ бар болои зин нимҳез шуда, чашмонашро ба тарафи шохҳои дарахти олу, ки боғ-бондухтар дар байни онҳо буд, дўхта ба сурудгўии ҷавобӣ даромад:

Чашми сиёҳи зоғи ту!
Модар набинад доғи ту!
Рӯзат чаро сиёҳ шавад?
Ман омадам ба боғи ту!

Ба боғбондухтар шояд ин суруди чавобӣ бисёро форида бошад ки бо ишваву ғамзаи нозанинона олуеро аз шохи дарахт канда ба тарафи аробакаши сурудхони мо ҳаво дод, аммо олу аз нишон хато хӯрда, бар рӯи ростӣ асп, ба наздикии чашмаш расид. Аз ин ҳол асп рамид ва азбаски лаҷомаш ба гарданаш гузошта шуда буд, аробаро бардошта ба тарафи чап ҳам хӯрд ва дар частухези аввалини асп чархи чапи ароба ба даруни заҳкаш фурумада, ароба бо асп якпахлу шуда ба заҳкаш ғелид.

Ман, ки дар мавридҳои хавфнок ҳамеша хушёрона ҳаракат карданро одат намуда будам, бо аспии ноозмуд ва аробакаши бетачриба аробасавориро яке аз он мавридҳои хавфнок мешумурдам, бо расидани чархи ароба ба лаби заҳкаш, бо ҳавли ҷон худро ба он тарафи заҳкаш ҳаво додам ва пеш аз якчарха шудани ароба худро ба он сӯи заҳкаш ба хушкӣ гирифтам, аммо шарикони дигар бо аспу ароба ва аробакаш дар заҳкаш афтоданд.

Асп якпахлу шуда дар даруни заҳкаш хобида бо поҳои пешу қафои худ канори заҳкашро лағадкорӣ мекард, аммо ин кӯшиши он ҷонвар барои раҳоняш ҳеҷ ёрӣ намедод, билакс, ин тапиши аз ҳад зиёди вай гарданбанд, таҳкаш ва тиркишро ба гардан ва шикамаш саҳттар печонда бими ҳалокро ба назараш наздиктар мекард.

Шарикон аз об баромада либосҳояшонро аз тан кашида тоб дода дар фикри хушконидаи онҳо бошанд ҳам, касе дар паи ҳалос кардани асп набуд ва роҳи ҳалос кардани ӯро ҳам касе намедонист. Танҳо он шарикамон, ки аспро аз касе талабида оварда буд, «агар асп ҳалок шавад, товонашро аз кучо ёфта меदिҳам» гӯён ғам мехӯрд.

Дар ҳамин вақт сарбозбачае аз тарафи шаҳр расида омад ва бо дидани ин ҳол либосҳои низомнашро аз тан бароварда дар канори роҳ гузошту аз мо:

— Корд доретон?— гуфта пурсид.

Аробакаши мо, ки ба нияти дар саҳро харбуза бурида хӯрдан кордеро бо худ гирифта дар вақти аробакаширо ба ӯҳдааш гирифтан он кордро бо банду ғилоф монанди аробакашон аз рӯй ба миёнаш овехта буд:

— Ман корд дорам!— гӯён вайро аз ғилофаш кашида ба сарбозбача дод.

Сарбозбача он кордро ба даст гирифта ба заҳкаш

даромад ва бо вай гарданбанд, таҳкаш ва тиркиши аробаро бурида ариши аробаро ба ҳаво бардошт. Асп, ки аз банду баст раҳой ёфта буд, озодона ҳаракат карда дар даруни заҳкаш рост бархост ва бо як частан худро аз даруни заҳкаш ба канори роҳ гирифт ва худро саҳт чунбонда қатраҳои оби ба даруни гӯшаш даромада ва ба ёлу думаш часпидаро аз худ дур карда сокиту ором истод.

Сарбозбача ҷоҳои буридашудаи гарданбанд ва арғамчинро ба ҳам пайванд дода аспро дубора ба ароба баста ба савории мо тайёр кард. Мо дар идораи аробакаши худ раҳсипор шудем, сарбозбача ҳам либосҳои низомиашро пӯшида аз дунболи ароба ба роҳ даромад.

— Додар, биё, ба ароба савор шав!— гуфтам ман ба сарбозбача.

Ӯ бо табассуми истехзоомезе ба ман нигоҳ карда бо як частан худро ба болои ароба гирифт. Аммо ман аз истехзои ӯ дар шубҳа монда, «ҷаро ин ҷавон ба ман меҳандида бошад» гуфта андешидам, лекин сабаби хандашавандае дар худ наёфтам ва хомӯшии андешамандона ҳам ба дилам зада аз он ҷавон пурсидам:

— Додар, кучо рафтан меҳохӣ?

Сарбозбача ба ин саволи ман боз хандае карда ҷавоб дод:

— Ба деҳаи Шанбеи Қозикалон меравам!

Ман аз ин хандаи бемавқеъ ва бесабаб боз зиёдатар дар шубҳа афтада, охир бо оҳанги таачҷуб аз вай пурсидам:

— Ҷаро ба ман меҳандӣ?

Сарбозбача боз табассуме карда ҷавоб дод:

— Ман бояд дар синну соли ба шумо додар будан набошам, чунки ман шуморо бисту панҷ-бисту шашсола тахмин мекунам, аммо ман чилсолагии худро пур карда ба чилу яксолагӣ қадам мондаам. Ғоятан ин аст, ки тақдир маро бе ришу бе мӯйлаб, хурдҷусса ва пастқомат офаридааст.

— Ман ҷӣ медонистам, ки шумо чилсола будаед (акнун дар хитоб ба ҷои «ту» «шумо» кор фармудам) ба намуди зоҳираатон нигоҳ карда шуморо ҳафдаҳ-ҳаждаҳсола гумон карда будам.

— Албатта ба намуди зоҳирии ман нигоҳ карда маро хурдсол гумон кардани шумо ҷои таачҷуб нест,— гуфт сарбоз бо оҳанги узрхоҳона,— аммо аз «додар»

гуфтани шумо як воқеае, ки аз ин даҳ сол пеш дар бобати синну соли ман рӯй дода буд, ба ёдам омада хандаам гирифт.

— Он воқеа чигуна буд?— ман пурсидам.

— Дар вақти сисола буданам, ки қуввату ғайратам аз ҳозира хеле зиёд буд, хӯчаинам барои ба ман ҳаққи хизмати панҷсолаамро надодан, дидаю доништа истода маро ба ноиби қозикалон «ин бачаи хурдсол аст, аз дасташ чӣ хизмат меояд» гуфта буд. Вақте ки ман сисола будани худро ба ноиб арз карда будам, Қоришкамба ном як шахрӣ, дар он ҷо ҳозир буд, гуфтаи хӯчаини маро қувват дода ба ман «аз даҳони ту ҳанӯз бӯи шир меояду ту худро сисола мегӯӣ?» гуфта маро масхара дошта буд.

Ман ки ҳамеша дар пай дониستاني тамоми аҳволи Қоришкамба мегаштам, номи ӯро аз сарбоз шунда ба пурсуков даромадам. Сарбоз дар ҷавоб, он воқеахоеро, ки дар боло дар бораи алоқаи Қоришкамба ба деҳот гузашт, бо тафсил гуфта дод ва инчунин аз гуфтаҳои сарбоз маълум шуд, ки ин ҳамон Тӯрамурад будааст, ки Арбобрӯзӣ барои ӯро ба хизмати худ маҷбур кардан ба воситаи ноиби қозикалон ҳабс кунанда буд. Аммо ӯ ба ҳамаи азоб ва уқубатҳои ҳабсхонаи қозикалон ва шиканҷаи миршаб тоб оварда хизмати Арбобрӯзиро ба гардан нагирифта будааст.

Азбаски Тӯрамурад барои аз дасти миршаб ҳалос шудан ба ӯ пул ёфта дода натавонистааст, одамони миршаб ӯро ба хеши як сарбози гуреза, ки ба одам харида додан маҷбур шуда будааст, ба сарбозӣ фурухта пули аз ин фуруш ба даст даромадаро байни худ тақсим карда гирифта ӯро сарбоз карда буданд.

— Ҳоло ҳам Қоришкамба бо хӯчаини пештараи шумо Арбобрӯзӣ рафтуой дорад?— ман аз сарбоз пурсидам.

— Не!— гуфт ӯ дар ҷавоб,— дар ҳамон вақтҳо ходисае рӯй дода Арбобрӯзӣ талаф шуд ва Қоришкамба на танҳо аз омаду рафт ба деҳаҳои Сангсабз ва Бӯлмаҳӯрон, балки умуман аз саҳро баромадан тарсида монд. Чун ман аз сарбоз чӣ будани он ходисаро пурсидам, ӯ маълумоти зеринро ба ман дод:

— Дар зимистони ҳамон тирамоҳе, ки Арбобрӯзӣ бо Қоришкамба забон як карда бо вексельбозӣ заминҳои деҳқонро бо зӯру зулм аз дасташон зада гирифта буд, деҳқонони ба ҷонрасида дар як шаби торик ҳавлии ӯро зер карданд. Арбобро куштанд, чиз-

ҳои қиматбаҳояшро тороч карданд, ва ҳавлиашро оташ зада, қасоси худро гирифтанд...

Дар ин вақт аробаи мо аз роҳи калон ба дасти чап баргашта бо роҳҳои хурди киштзоре ба тарафи Шӯр-кӯл раҳсипор шуд ва Тӯрамуроди сарбоз аз ароба фуромада бо мо хушбошӣ карда бо роҳи калон ба тарафи деҳаи Шанбеи Қозикалон рафт.

XVI

Дар Сесӯи шаҳри Бухоро, дар долоне, ки ба тарафи растаи чинифурӯшӣ бармегашт, ба тарафи дас-ти рост саройчае бино ёфта буд. Рӯзе дар пеши дар-возаи он саройча мардуми бисёр гирд омада ҳар кадоми онҳо меҳостанд, ки ба даруни саройча даро-янд. Аммо саройбони қавиҳайкале, ки ҷӯбдасти ғаф-су дарозеро ба даст дошт, пушт ба паҳлударии дар-воза дода як нӯги он ҷӯбдастро ба тарзи ғав ба паҳ-лударии дигар тир карда касеро барои даромадан ба он ҷо намегузошт.

Дар рӯи ҳавлии саройча, ки аз дарвоза тамоман намоён буд, одамони миршаб, шогирдпешагони куш-бегӣ, мулозимони қозикалон ва маъмурони раиси шаҳр менамуданд ва онҳо дар байни худ бо гармӣ дар гуфтугузор буданд. Дар миёнаи давраи одамони ҳокимони шаҳр Қоришкамба дар ҳолате ки саллаи калонаш каловавор ба гарданаш фуромадагӣ буд мо-нанди навҳагарон ба ҳар тараф ҳам хӯрда торҳои риши худро бо ангуштонаш канда «вой хонаам сӯхт, вой ҷонам ба лаб омад, вой ҷонаки азизам аз даст рафт!» гӯён фаръёд мекашид; гоҳо бо нохунҳои худ рӯяшро хорошида хуншор мекард; гоҳо гирья гулӯги-раш гардида бе он, ки ҷӣ гуфтанаш маълум шавад, монанди саге, ки дар обмӯрии боғ дармонда, ба па-си худ аз боғбон зарбаҳои ҷонкоҳ меҳӯрда бошад, нӯла мекашид...

Аз гуфтугузори одамони кӯча маълум шуд, ки он шаб боми хучраи Қоришкамбаро, ки дар он саройча будааст, сӯроҳ карда сандуқашро шикаста пулҳои дар вай пинҳонӣ гузошташро бурдаанд. Назар ба қавли ҳудаи ӯ он шаб дар он ҷо «дах ҳазор тангаи нуқра-сараи ҳар даҳтоаш ҳафт мисқол вазндоштаи зарби Бухорои шарифро ниҳода будааст, агар он маблағ-ро бо ҳисоби тиллои императорӣ, ки дар Петербург

зарб шудааст хисоб кунанд, як ҳазору панҷсад сӯм мешудааст».

Одамони миршаб дар бом нақши пой се касро ёфтаанд, ки онҳо аз боми сарои «Кавказ» аз сари зина омада, аз болои боми долони раста ба боми ин саройча гузашта то боми хучраи Қоришкамба расидаанд ва онҳо аз он ҷо бозгашта бо роҳи омадаи худ ба боми сарои «Кавказ» гузашта то ба сари зина расидаанд. Он зина зинае буд, ки аз даруни сарои «Кавказ» ба бом барояндагон бо вай мебароманд ва дари вай ҳамеша қуфл буда калидаш дар дасти саройбони сарои «Кавказ» меистодааст.

Бо ин далел одамони ҳокимон ва тамошобинон ҳукм мекарданд, ки «аз ин кор саройбони сарои «Кавказ» хабардор аст, ҳатто ӯ бояд сардори он дастае бошад, ки ин дуздиро ба амал овардааст. Қоришкамба ба болои ин далел як далели дигар зам карда мегуфт:

— Дар ин хучра ва дар хамин сандуқ пул гузоштани маро ғайр аз саройбони сарои «Кавказ» дигар касе наметавонист ва хусусан дишаб, ки ман он маблағи ба ҷон баробарам, балки аз ҷон азизтарамро оварда дар ин ҷо пинҳон кардам, ин саройбон ҳамроҳи ман буд ва пулро ҳам ӯ бардошта оварда буд.

Қоришкамба бо ин далелҳо дузди худро муайян карда рӯйканону мӯйканон пеши кушбегӣ ва қозикалон рафта воқеаро ба онҳо арз карда, аз онҳо шогирдпеша ва мулозими махсус гирифта барои ба маҳкама кашидан ба сари саройбони сарои «Кавказ» расид.

Саройбон бе он, ки хунашро вайрон карда оташин шавад, ё ин ки саросема гардад, фиристодагони ҳокимонро бо табассуми истехзоомез пешвоз гирифта:

— Ман тайёрам ки ба пеши ҳокимон рафта тӯҳмат будани даъвои ин судхӯри хуни мардумхӯрро ишбот намоям. Аммо аз он ҷо, ки ин сарой бо ҳамаи борҳояш аз тарафи ширкати нақлиёти «Кавказ—Меркурий» ба дасти ман супурда шудааст, бе иҷозати мудири ширкат ва бе супурданам саройро ба касе, ки хӯчаин нишон медиҳад, ба ҷое рафта наметавонам,— гуфт ва онҳоро гирифта пеши мудири ширкат бурда воқеаро баён намуд.

Мудири ширкат ба одамони ҳокимони Бухоро хитоб карда гуфт:

— Аввал он ки саройбони ман дузд нест, бинобар ин ман ба ӯ бовар карда ин саройро бо ҳамаи мол-

ҳои тичоратӣ, ки дар ин ҷо ҳастанд, ба дасти ӯ супурдаам ва чандин сол аст, ки ӯ дар ин ҷо хизмат мекунад, чизе гум нашудааст ва ягон ҳас ҳам аз ҷои худ бечо нашудааст, дуввум он ки саройбони ман раияи давлати Россия аст ва дар дасти худ паспорти императорӣ дорад, шумо ҳақ надоред, ки вайро ба маҳкамаи ҳокимони Бухоро кашед. Шумо ба пеши чанобони қушбегӣ ва қозикалон рафта ба онҳо саломӣ дӯстонаи маро расонда, аз забони ман ин маъниро ҳикоя кунед!

Саройбони сарои «Қавказ» аз мардуми аслии шаҳри Бухоро буда дар ҳамон шаҳр зоида шуда буд, аммо он рӯз маълум шуд, ки ӯ ҳам монанди баъзе мардуми Бухоро, барои дар ингуна мавридҳо такъягоҳ ёфтан раияи давлати Россия шуда будааст. Чунки ҳокимони Бухоро раияи Россияро (ҳарчанд ӯ яке аз раияҳои Бухоро гашта бошад ҳам) ҳақ надоштанд, ки ба маҳкама кашанд, даъвои Қоришкамба ба саройбони сарои «Қавказ» худ ба худ маҷонан (бе ҳеҷ тоvon ва ҷазо) тамом шуд.

Қоришкамба баъд аз ин воқеа дер вақт дар кӯчаҳо девонавор мегашт ва ба ҳар кас, ки мерасид, он ҳодисаи ба сари ҳудаш омадаро нақл намуда саройбон, мудири ширкат, қозикалон, қушбегӣ ва одамони онҳоро дуон бад мекард ва дар охир худро дашном мебуд, ки чаро ба он саройбон бовар карда ӯро ба худ сирдон, ҳамрозу дамсоз кардааст.

Сабаб ҳамин буд, ки эътимоди Қоришкамба аз саройбони сарои «Қавказ» ҳам, ки назар ба ақидаи ӯ ягона одами мӯътамад ва худотарс буд, барҳам хӯрд ва он вақт, назар ба қавли ӯ, «дар дунёе касе намонд, ки аз ҳаққи кас тарсад ва ба пули ӯ чашм надӯхта бошад...»

* * *

Заҳме, ки саройбони «Қавказ» ба синаи Қоришкамба зада буд, ҳанӯз беҳ нашуда ва ба ҳам наёмада замона заҳми ҷонкоҳе ба ҷигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу ҳуш дар сараш намонд. Ин заҳро бо ӯ мирзони сари сандуқи (ҳазинадори) бое зад, ки ӯ аз он бой ва аз он мирзо ҳеҷгоҳ ин гумонро надошт. Инчунин ин заҳм ба ӯ ба воситаи вексель зада шуд ки, назар ба ақидаи ӯ, ин ягона

хуччати бо амният ва барои пӯст кандани қарздорони бесавод дар дасташ корди буррои қассобӣ буд.

Мирзоабдулло ном мирзои сари сандуқи як бои миллионери Бухоро, ки дар харгуна додугирифт аз хӯчаини худ ваколат дошт, рӯзе аз рӯзҳои гармии бозори хариди пӯсти қароқӯлӣ аз номи хӯчаини худ аз Қоришкамба сад ҳазор тангани бухоро (понздаҳ ҳазор сӯми русӣ) қарз пурсид ва ба маблағи мазкурмоҳе ду ҳазор танга ғоида доданро ваъда намуд ва шарт кард, ки ғоидаи думоҳаро ба тани пул зам карда ба ӯ вексели мӯҳлатии думоҳа диҳад ва бо гузаштани ду моҳ тани пулро бо ғоидааш адо намуда, вексельро гардонда гирад.

Қоришкамба бо шунидани ин пешниҳод чунон шодӣ кард, ки аз хурсандӣ дар пӯсташ намеғунҷид, сари синааш бо шикамаш дамида баромада аз пештарааш ду баробар калонтар шуд ва барои овардани пул шитобкорона ба тарафи банк нигоҳ карда давид, ӯ дар роҳ чунон метохт, ки ба одамони раста нигоҳ намекард, ба саломи касе ҷавоб намедод, ҳатто ба нону ҷои сари дӯкони одамони раста ҳам, ки пештар ба хӯрдани онҳо шарик шуданро ҳеҷ фуруғузошт намекард, назар намеандохт, чашми ӯ аз ҳаяҷон чунон сиёҳ рафта буд, ки ояндаю равандагонро намедид ва дар роҳ рафтан ба онҳо пешпо хӯрда, паҳлу ва бозу зада, сабаби дашном додан ва нафрин кардани онҳо мегардид. Аммо, аз он ҷо, ки ҳамаи ҳушу ҳавосаш ба як нуқта — ба нуқтаи ба банк тезтар расида рафта, зудтар пул гирифта овардан банд буд, он дашном ва нафринҳоро намешунавид.

Қоришкамба бо шунидани пешниҳоди Мирзоабдулло ба он ҳама шодӣ кардан ҳақ дошт, зеро он ғоидае, ки аз он муомила ба он маблағ дар ду моҳ мегирифт, аз банк қариб дар як сол ба дасташ медромад...

Қоришкамба аз банк пулро гирифта бо ҳамон суръати аввалиаш ба пеши Мирзоабдулло баргашта пулро ба рӯи кори ӯ ниҳода:

— Эй, эй, ана ин пу, пу, пулро шу, шу, шумурда ги, ги, гиред, ве, век, вексельро ди, ди, диҳед! — гуфт забонаш аз ҳаяҷон гирифта ва лакнат хӯрда.

Мирзоабдулло пулро шумурда дида:

— Ин кам аст, ин наваду шаш ҳазор танга аст! — гуфт.

— Чаро кам? Наваду шаш ҳазор танга бо ғоидаи

думоҳааш сад ҳазор танга мешавад. Шумо ба сад ҳазор танга вексели думоҳа медиҳед, «нома тамом вассалом»,— гуфт Қорӣ.

— Не!..— гуфт Мирзоабдулло мад кашида,— шумо ин коратонро ба деҳқонони бесавод кунед! Аммо маро фиреб дода наметавонед!

— Дар кучои ин муомила фиреб ҳаст?— Қорӣ худро ба нодонӣ ва соддагӣ зада пурсид.

— Охир, ман ба шумо ба сад ҳазор тангаатон моҳе ду ҳазор тангагӣ фоида доданро таклиф кардам, ки дар ду моҳ чор ҳазор танга мешавад,— гӯён Мирзоабдулло аз сандуқ вексели яксаду чор ҳазорсӯмии думоҳаро бароварда ба Қоришкамба нишон дода давом кард.— Мувофиқи ваъдаам ана ҳамин вексельро тайёр карда мондам. Аммо шумо мехоҳед, ки аз ман ба наваду шаш ҳазор танга ҳар моҳ ду ҳазор танга фоида гиред. Ин бозиатон ба ман намегузарад. Агар ба ҳамин муомила толиб бошед, боз чор ҳазор танга биёред ва вексели яксаду чорҳазориро гиред, агар толиб набошед, ин пулатонро бардошта баред ва маро беҳуда аз қорам намонед.

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоб бо суръати аз аввала ҳам баландтар ба тарафи банк давид ва чор ҳазор тангаи дигар гирифта ба пеши мирзо омада:

— Ана, ин маблағро ҳам гиред, вексели тайёр кардаатонро ба ман диҳед,— гуфт.

— Ин чӣ пул, кадом вексель? Ман намефаҳмам — гуфт мирзо тааҷҷубкунон.

— Ҳазл накумед,— гуфт Қоришкамба,— ҳозир вақти масхарабозӣ нест. Зудтар пулро гирифта вексельро диҳед, аз давидан чонам баромад, як чой ҳам фармоям, ки як пиёла нӯшида нафасамро рост гирам.

— Ҳозир қорам бисёр аст, ба чойфармой ва чойнӯшӣ фурсат надорам. Дар ягон вақти камқориам биёед, ман шуморо бо қандчой зиёфат хоҳам кард. Ҳозир аз пеши ман равед, ки ҳисобхоро гум накунам.

— Охир вексельро диҳед, ки ман биравам!— гуфт Қорӣ бо ҷиддият.

— Чигуна вексель? Ин пулатонро бардошта баред, ки ба ман даркор нест. Ман на пул қарз мегирам ва на вексель медиҳам.

— Хуб, қарз ки намегирифта бошед, наваду шаш ҳазор тангаи дафъан аввал додаамро диҳед, ки ман биравам.

— Шӯхӣ накунад, Қориамак! Вакт надорам, равед, ки ман корамро кунам.

— Шумо шӯхӣ карда истодаед! Лекин шӯхӣ ҳам бошад, дилам қариб ба кафидан расид. Ё зудтар пуламро диҳед ё вексельро!

— Девонагӣ бас аст, Қорӣ! Зуд бароед, ки кори зарурам бисёр аст!— гӯён мирзо аз чояш бархост ва Қорио ба тарафи дар тела дода,— чои девонагон хонаи эшони хӯчаубонӣ¹ аст, на тичоратхона!— гуфт.

Қорӣ «вой хонаам сӯхт» гӯён фаръёд мекашид ва монанди бачае, ки бозичаашро аз дасташ ба зӯрӣ гирифта бошанд, хунгосзанон гирия кардан гирифт.

Мирзо ходимони худро чег зада ба онҳо фармуд, ки он «девона»-ро аз он чо бароранд. Хизматгорон ўро аз пеши мирзо баровардани шуданд, аммо ў рафта намехост. Кашола карданд, ў худро ба замин партофта:

— Чони ман ин чо монд, ман чигуна меравам, магар танаи бечон роҳ рафта метавонад?— гӯён фаръёд мекашид.

Хизматгорҳо ҳам яқин карданд, ки ў девона шудааст ва аз дасту пой ў гирифта мурдавор кашола карда, на танҳо аз пеши мирзо, ҳатто аз дари сарой ҳам берунаш карданд ва ба саройбон фармуданд, ки дигар ўро дар он чо роҳ надихад.

Қоришкамба, монанди саге, ки аз дари соҳибаш берун карда бошанд, фаръёдкунон баргашта ба сарой даромадан мехост, аммо саройбони шертавон ўро гурбасон бардошта ба тарафи кӯча ҳаво меод.

Чун Қоришкамба аз даромадан ба сарой маҳрум монд, саллаашро аз сараш кушода ба гарданаш андохта:

— Ин чӣ бедодист?! Мусулмонӣ тамом барҳам хӯрдааст, вой дод, эй!..— гӯён ба тарафи арки амир давид. Акнун ўро ҳар касе, ки ба ин ҳол дар роҳ меид, дар девона шудани ў шубҳа намекард...

Он вақт амир ба Россия рафта буд, дар дарвозаи арк қозикалон ва қушбегӣ бо ҳам нишаста шахрум мамлакаторо идора мекарданд.

Қоришкамба рост ба пеши онҳо рафта худро ба замин партофт, фаръёдкашон воқеаро ҳикоят карда аз онҳо талаб кард, ки ҳаққи онро аз он Мирзоабдуллои молимардумхӯр ситонда диҳанд ва илова кард ки:

¹ Дар Бухоро эшонони хӯчаубонӣ буданд, ки девонагонро бо умеди шифо ёфтан ба хонаи онҳо бурда мебастанд.

— Ман фарзанд надорам ва меросхӯри дигар ҳам надорам, танҳо ду зан дорам, ки агар онҳо то мурдани ман зинда бошанд, аз ман чорьяки моламро мерос мегиранд, бақияи молам баъд аз сарам азони подшоҳист. Ҳатто агар шумоҳо лозим донетон, занҳоямро ҳам талоқ медиҳам, ки дар он сурат баъд аз мурданиам ҳамаи молам подшоҳӣ мешавад. Бинобар ин шумо ҳокимони шаръи шариф ва ноибони ҷаноби олий пули маро пули ҷаноби олий доништа аз он худобехабар рӯёнда дихетон ва дуои маро гиретон!

Аммо ҳокимҳо ба ин суҳанони Қоришкамба танҳо меҳандиданд. Азбаски обрӯи хӯҷанини он мирзо ба пеши ҳукумати амир аз обрӯи Қоришкамба зиёдтар буд, илтимоси ӯро рад карданд ва ҳамин қадар гуфтанд, ки:

— Даъвои шумо даъвои муқаррарӣ нест, ки мо пурсем. Шумоҳо қорвонбошӣ доред, қалону хурд доред ва ҳамаи муомилаи байни худро дар ҳузури онҳо бо вексель мекунад. Мо чаро бегувоҳии қорвонбошӣ ва қалонтарини савдогарон ва бе нишон додани вексель ба як одами баобрӯӣ дарди сар диҳем.

Қоришкамба боз фаръёд қашида девонагӣ мекард, аммо ӯро ясовулон зада-зада аз арк фуруварда пеш карданд.

Қоришкамба тамоман девонаи шаққа шуда аз арк баргашт ва ба ҳар қас, ки вомерхӯрд, хоҳ шинос бошад, хоҳ ношинос, ӯро нигоҳ дошта воқеаро нақл мекард ва аз ӯ маслиҳат меиҷорид:

Шунавандагон ӯро «тасаллӣ» меоданд, ки:

— Хайр, Қоришмак, зарар надорад, дар асл пули шумо мурдор буд. Чунон ки «оби ғанда ба хандақ» гуфтаанд, ҷояшро ёфта рафтааст...

Бо шунидани ингуна «тасаллӣ» алами ӯ дучандон мешуд, ва «ба болои сӯхта намақоб» рехтагӣ барин фаръёд мекашид ва шунавандагонро дашном дода барои ёфтани шунавандагони дигар ба роҳаш давом мекард. Мардум меҳандиданд.

Дар ҳамон вақтҳо Қоришкамба як рӯз дар роҳ ба ман вохӯрд ва сари роҳи маро гирифта ҳикояи худро гуфт ва аз ман маслиҳат ҷуст. Ман, ҳарчанд тамоми ҳикояти ӯро пештар шунида бошам ҳам, худро чунон вонамудам, ки гӯё акнун шунида истода бошам. Афсӯс хӯрдам ва дар боби маслиҳат гуфтам ки:

— Дар ин «қори бузург» ва «мусибати сахт» мо

хурдон чӣ машварат дода метавонем, шумо рафта аз ҳокимон, аз калонони шаҳр маслиҳат пурсед.

— Эй, бар падари калонон лаънат, хонаи калонон сӯзад, бачаи калонон мурад, ки арзи маро ҳеҷ нашуниданд,— гӯён дашном ва дуои бади калононро саркард.

Аз ин ҳолати Қоришкамба беихтиёр ба хотири ман ҳикояти Бибидахбошӣ омад, ки дар ин ҷо менависам:

Дар Бухоро дар гузари Говкушон, дар пеши масҷиди Хоҷа, дар лаби рӯд, ки он тарафи он роҳи калон буд, гадоён ва сарсариён менишастанд.

Дар қатори онҳо чанд гоҳ дар он ҷо Бибидахбошӣ ном як занакӣ девона пайдо шуд.

Бачагон, чунон ки одати онҳост, ҳамеша ба девонагон мечаспанд, ба Бибидахбошӣ ҳам бисёр мечакқиданд: ба сару рӯяш хок мепошиданд, кафшу фаранҷиашро гирифта мегурехтанд, сарандозашро аз сараш бардошта ба оби рӯд мепартофтанд ва монанди инҳо шӯҳихои шӯрапуштона мекарданд.

Бибидахбошӣ ҳам ба муқобили ингуна ҳучуми бачагон ором наменишаст, онҳоро бо санг зада пеш мекард, дуои бад менамуд ва дашном меод.

Якрӯз ман дар сари пули Пушаймон, дар пеши масҷиди Хоҷа дар офтобрӯя нишаста будам, ки боз бачагон ба сари Бибидахбошӣ гун шуданд ва ўро азоб додан гирифтанд.

Ў сарлучу пойлуч дар миёнаи гурӯҳи бачагони сарсарӣ монда буд. Доманашро пури сангу кулӯх карда якчанд бачаро ба як тараф пеш мекард, лекин чанд бачаи дигар аз пушташ расида омада аз либосаш кашида ўро пуштнокӣ меғалтониданд. Ў аз ҷояш бархоста, ин бачагонро пеш мекард, боз аз пушташ бачагони дигар мерасиданду ўро меғалтонданд...

Оқибат Бибидахбошии бечора монда шуд ва доманашро пури санг карда ба девори масҷид такъя карда нишаст, бачагонро дуои бад мекард ва наздик омадагонашонро бо сангу кулӯх мезад.

Дар хамин вақт якчанд бойҳои калони Бухоро бо чанд нафар муллоҳои калон гузарони роҳ шуда аз тарафи гузари Поччокулҳочӣ — аз тарафи Ғарб намудор шуданд. Бояд онҳо аз ягон тӯй омада истода бошанд, ки либосҳои бисёр олишон дар танашон буд. Ҳар кадомашон аз таҳ ҷомаҳои сатини гулкалон, аз

рӯй чомаҳои шохии қаршигӣ ва ҳисории зеҳкалон ва остаршоҳӣ пӯшида буданд, бар сарашон саллаҳои мисқоли ва кулоҳҳои заррин, кимҳобу кундал, дар пояшон кафшу масҳҳои лоқӣ буд.

Онҳо бояд барои ба мардум нишон додани ҳамаҷои либосҳои пуршаъну шавкаташон бошад, ки бари чомаҳои онро қадре чаппа карда роҳ мерафтанд. Оянда ва равандагон шохӣ будани остари чомаҳои онро ҳам меиданд.

Онҳо бо дандонхилолҳои тилло ва нуқра дандонҳои онро — кофта-кофта бо камоли виқору тамкин — оҳиста-оҳиста бо ҳам сӯхбаткунон қадам мебартофтанд.

Бибидаҳбошӣ, ки ҳучуми бачагон ба ҷонаш расонда буд, аз дасти онҳо ба калонон ба арзу ниёз даромад ва бо зорӣ илтиҷо кард:

— Аз сарҳатон гардам, калонҳо, балои бачаҳои онро гирам, калонҳо, тӯйҳои фарзандҳои онро бинетон, калонҳо, ин чомаву саллаҳои он ба худҳои насиб кунанд, калонҳо, пулу молҳои он ба рӯзи некотон сарф шаванд, калонҳо! Маро аз дасти ин бачагони шум ҳалос кунетон, калонҳо!..

Ба сухани як девона, ҳусусан ки ӯ зан бошад, гӯш додан, ҳатто ба тарафи вай нигоҳ кардан ба шаъну шавкат ва савлату ҳашамати калонон, албатта, рост намеомад. Бинобар ин онҳо фаръёду фиғони ўро ношунида ангошта, бо ҳамон виқору тамкини аввалиашон ба роҳашон давом карданд.

Бибидаҳбошӣ дид, ки аз калонон ҳеҷ муроди ҳосил нашуд, ҳатто онҳо ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накарданд, ба ҷои бачагон калонҳои онҳо монда ба дашном додан ва дуои бад кардан даромад:

— Ба фаровези чомаҳои фалон кунам, калонҳо! Илоҳӣ ин чомаҳои онро мурдашӯй барад, калонҳо! Илоҳӣ пулу молҳои насоби дуздону роҳзанон шаванд, калонҳо!..

Калонон, ки ба он ҳама дуо ва илтимосҳои Бибидаҳбошӣ гӯшаҳои онро ба қарӣ зада буданд, наметавонистанд, ки ба ин ҳама дашному дуҳои бадаш ҳам худҳои онро ба нодонӣ зананд ва ҳамин тарз нишон диҳанд, ки гӯё онҳоро нашунидаанд. Зеро агар онҳо худҳои онро ношунида нишон диҳанд ҳам, дигарон мешуниданд, ки як занакӣ девона калонони шаҳро ҷиғуна масҳара карда истодааст.

Лекин бо ҳамаи ин калонон дар ҳақиқӣ як занакӣ

девона чӣ кор карда метавонистанд. Қоре, ки аз дасташон омад, танҳо ҳамин шуд, ки азамат ва виқорро ба як сӯ гузошта, бо он ҷомаҳои фохир, монанди бачагоне, ки онҳоро девонагон пеш карда бошанд, ба гурехтан даромаданд ва шитобкорона медавиданд, ки ҳарчӣ зудтар аз назарҳо пинҳон гарданд, то ки камтар касон донанд, ки Бибидахбошӣ онҳоро бо сарулибоси пуршаъну шавкаташон аз хасрӯбадон гирифта ба лойдон зада истодааст.

Аммо чандин рӯзҳо вирди забони Бибидахбошӣ дашному нафрини калонон буд, бачагон ўро озору азият диҳанд ҳам, ў калононро ҳақорат мекард ва то вақте ки Бибидахбошӣ зинда буд, калонон аз он кӯча намегузаштанд.

Аҳволи Қоришкамба ҳам, ки барои рӯёндани пули ба дасти Мирзоабдулло рафтааш аз калонони шаҳр ёрмандӣ надида буд, ба аҳволи Бибидахбошӣ монандии қавӣ дошт, ў ҳам монанди он занаки девона шабу рӯз онҳоро даном меод ва дуои бад мекард.

Баъд аз ин ҳодиса на танҳо ба аҳволи рӯҳияи Қоришкамба дигаргунӣ рӯй дода аз эътидол баромад, балки вазъияти ҷисмониаш ҳам дигар шудан гирифт: ў рӯз то рӯз аз гӯшт мефаромад, лоғар мешуд, пӯсти баданаш ба халтаи холӣ монандӣ пайдо мекард.

XVII

Қоришкамба баъд аз ду-се моҳи воқеаи Мирзоабдулло кам-кам ҳолати девонагиро аз сар гузаронида мизочаш ба эътидол наздик шудан гирифт. Акнун ў дар кӯчаҳо ба ҳар кас, ки вомерхӯрд, баъд аз ҳикояи дарду аламҳои худ, дашном додани Мирзоабдулло ва дуои бад кардани калонон мегуфт:

— Ҳар чӣ буд гузашт, чист, ки нагузарад? «Бар сари фарзанди одам ҳар чӣ ояд бигзарад».

Аммо ў ҳолати девонагиро гузаронида бошад ҳам, гӯшту рағани баданаш ба ҳолати аввалиаш наёмада буд, пӯсти баданаш монанди ишкамбаи аз мурдориҳо холӣ кардашуда чинҳои дағали баҳампечида пайдо карда буд, рангаш ҳам монанди ишкамбаи ҳайвоноти кушташуда сафедчатоби моил ба хокистарӣ менамуд...

Чанги якуми ҷаҳонӣ сар шуд, дар қатори савдогарон, ханнотон ва судхӯрони дигар кори Қоришкамба ҳам боло гирифтани гирифт: савдогарон ва ханнотон имрӯз як чизро харанд фардо он чизро ба дучанди

тани харидашон мефурӯхтанд. Дар ин шароит ба ғоиди сармояи худ қаноат накарда ба дари судхӯрон медавйданд ва ба ҳаргуна ғоири барзиёд бошад ҳам, пул қарз меғирифтанд ва чизҳои зарурии кам ёфташавандаро харида амбор мекарданд. Дар ингуна мавридҳо судхӯри серпуле, ки қисаи ҳаннотонро пур қарда тавонад, Қоришқамба буд. Табиист, ки аз ингуна муомилаҳо қисаи худӣ Қоришқамба ҳам ба ҳубӣ пур мешуд ва аз оши серғӯшту рағфани ҳаннотон шиками худро ҳам то ба дараҷаи ба қифидан расидан пур мекард.

Дар соли дуввуми ҷанг пӯсти бадани Қоришқамба таранг, ғӯшти зери занаҳаш овезон ва шикамаш ҳам аз пештарааш қалонтар шуд; маблағҳояш ҳам аз ду миллион зиёдтар шуда, монанди мағасони ғӯштхӯр, бачағони бешумор (ғоиди аз ҳад зиёд) мезонданд.

Қоришқамба бо вучуди он ҳама ғоидаҳо қори Мирзоабдулло ро фаромӯш намекард ва дар сари ҳар оше, ки рӯзе ҷанд бор ба вай рост меомад, ўро дашном меод ва дуои бад менамуд. Дар соли саввуми ҷанг — соли 1916 меҳнатқашон ва ғақирон ҷунон хонавайрон шуданд, ки барои «қути лоямут»¹-ашон нои хушқ намеёфтанд. Ба муқобили ин ҳол, ҳаннотон ҷунон серпул ва сермол гардиданд, ки барои гузоштани моу пулашон ҷой ва барои харидан чиз қам меёфтанд. Савдогарони Москварав бошанд, бо тилло ва брильянт бозӣ мекарданд. Дар ин вазъият савдогарон ва ҳаннотон ба судхӯрон мӯхтоҷ намешуданд. Бинобар ин дар соли саввуми ҷанги ҷаҳон ба қори Қоришқамба сустӣ омад. Ў маҷбур шуд, ки ҳамаи пулҳояшро ба банк монад ва ба ғоири қами он қаноат кунад.

Дуруст аст, ки аз он маблағи қалон, ки аз ду миллион сӯм зиёд буд, ба ҳисоби банк ҳам хеле ғоида мерӯид. Лекин ин, ҳумори ҳирси ўро шикаста ва даҳони ба тарафи ғоиди қалон қушодашудаашро баста наметавонист. Ҳар қадар ки пулаш бисёр гардад, ҳамои қадар ҳам, ба ғоидахӯрӣ ҳирсаш зиёда мегардид.

Ў меҳост, ки аз он маблағи қалон монанди пештара соле бисту панҷ-сӣ ғоири ғоида гирад. Аммо ин

¹ Қути лоямут — ҳӯрдани қаме, ки одамро аз ғуруснағи қашиди аз мурдан нигоҳ меодард.

муяссараш намешуд, ба қавли ӯ: «он рӯзхоро об бурда буд», «он сабӯ шикаста ва он паймона рехта буд».

Бар болои ин, дар соли 1916 хӯрданиҳои ӯ ҳам аз пештара камтар гардида буд. Зеро бойҳо, ки дигар аз вай қарз намегирифтанд, ӯро ба сари табаки худ роҳ ҳам намедоданд. Банкхое, ки ӯ дар он ҷо ҳисоби ҷорӣ дошт, танҳо ҳар рӯз соати даҳ ба ӯ қандҷой медоданд. Бинобар ин ӯ маҷбур буд, ки ба оши муқаррарии ҳуҷранишинонаш, ба ошҳои тӯй ва худӣ, ки гоҳо рост меомаданд ва ба чалпакҳои сари мазор қаноат кунад.

Ба ин сабабҳо аз соли 1916 сар карда Қоришкамба дубора аз гӯшт фурумадан гирифт, рангаш захиршуд ва шикамаш хурдтар гардид.

Дар он вақтҳо рӯзе ӯро дар ҷое дидам ва сабаби лоғар шуданашро пурсидам. Ӯ гуфт:

— Ман пештар дар ҳар шабонарӯз чандин бор казию палав, мантую чалав, тушбераю мурғбирьён, барракабобу боимҷон меҳӯрдам, акнун аз он хонадонхое, ки ман пештар ин чизхоро аз он ҷоҳо меҳӯрдам, ҳарчанд бойтар шуда бошанд ҳам, барака паридааст. Дерест, ки ман аз он ҷойҳо лаб тар накардам, «гову гӯсфанд ҳам бо хӯрдан фарбеҳ мешавад» гуфтаанд. Ман, ки чизи хӯрдани дуруст намеёбам, чигуна лоғар наштам.

Ӯ қадре хомӯш истода бо оҳанги миннатдорӣ илова кард:

— Худо хайрашро диҳад, банк будааст. Ҳамин ки ба вақти ҷояш расида меравам, ба пеши ман қандонро пури қанд карда бо истакони пурҷой оварда мемонанд. То пур шудани истакон қанд меандозам, ба ҳадде, ки ҷояш рехта меравад, баъд аз об шудани қанд ба болояш ҷои гарм рехта нӯши ҷон мекунам. Агар рӯзе се истакон ҳам нӯшам, ба мудирӣ банк малол намеояд, балки вақташ хуш мешавад.

— Акнун пули худатон ҳам аз ҳад афзун шудааст,— гуфтам ман,— худатон пир ҳам шудаед, ҷӣ мешавад ки ҳар шаб аз пули худатон яке аз таомҳои дилхотанро пазонда хӯред ва нафси ба пурхӯрӣ одаткардаатонро ором диҳед?

Ӯ дар ҷавоби ин сухани ман байтеро, ки яке аз шоирони он замон дар ҳаққи судхӯрон гуфта буд хонд:

Судхӯр аз пули худ нон шиканад, гар ба масал —
Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.

Дар охирҳои соли 1916 воқеае рӯй дод, ки он Қоришкамбаро тамоман аз қор бароварда саросема кард, ин шӯҳҳои «бемавриди» ширинкорони Бухоро буд.

Ин ширинкорон агар мешуниданд, ки Қоришкамба, масалан, пулҳояшро дар «Соединённый банк» мондааст, яке аз онҳо бо вазъияти дилсӯзӣ пеши Қоришкамба меомаду гӯшакӣ карда ба ӯ мегуфт:

— Оё шунидед, Қориамак? Қори «Соединённый банк» бад шудааст, як маблағи калонаш дар дасти аскарони душман афтодааст. «Имрӯз-фардо мешиканад» меғӯянд. Ҳар чӣ бошад, эҳтиёт кунед!

Қоришкамба бо шунидани ин хабар дартоз ба банки мазкур мерафту аз он ҷо пули худро дарҳол, масалан, ба «Русско-Китайский (Азиатский) банк» мегузаронид.

Албатта, ин воқеаи ба банки дигар гузаронида шудани пули Қоришкамба аз ширинкорон пинҳон на мемонд. Боз яке аз онҳо пеши ӯ меомад, чизеро ки рафикаш дирӯз дар ҳақиқи «Соединённый банк» гуфта буд, вай имрӯз дар ҳақиқи ин банк мегуфт. Боз Қоришкамбаи сарсаҳт маҷбур мешуд, ки пули худро ба банки дигар, ё боз ба ҳамон «Соединённый банк» гузаронад.

Ҳарчанд дӯстонаш ба ӯ маслиҳат медоданд, ки пули худро ба банки подшоҳӣ гузаронад ва банки подшоҳӣ то вақте ки давлати императорӣ барқарор аст, пайдор хоҳад буд, ӯ қабул намекард, зеро банки подшоҳӣ аз банкҳои дигар камтар фоида медод...

Оқибат банкҳо ба ҷон омада пули ӯро қабул намекардагӣ шуданд. Ӯ маҷбур шуд, ки ҳамаи пулҳояшро ба банки подшоҳӣ гузаронад.

Дере нагузашт, ки дар ҳақиқи банки подшоҳӣ ҳам хабарҳои шикастро баровардан ғирифтанд. Ҳар гоҳ, ки дар газетаҳо хабари шикасти аскарӣ подшоҳӣ навишта мешуд, ширинкорон ва ҳангоматалабон ҳар ҳабарро дучанд калонтар карда ба Қоришкамба мегуфтанд ва ба ӯ маслиҳат медоданд, ки аз банк дар эҳтиёт бошад, аҷаб нест, ки он шикаста монад ва пулҳояш, ки «бо ҳазорон хуни ҷигар ғундоштааст» сӯзанд.

Аммо ӯ чигуна эҳтиёт карда метавонист? Агар банк шиканад ҳам, чорааш чӣ буд? Пулро аз бими дуздон дар хона ва сарой монда нашавад, пас чора чист?..

Қоришкамба кам-кам пай бурд, ки ширинкорон

кадре муболиға карда хабархоро аз будаш зиёдтар намуда ба ӯ мерасонанд. Бо вучуди ин ки пештар ба ҷое, ки газета хонда истода бошанд, ҳеҷ наздик на-мешуд, аз газетахонхо хабарҳои ҷангро мепурсидагӣ шуд. Лекин хабарҳои забонӣ гуфтаи онхоро бовар на-мекард. Бинобар ин онхоро газета меҳононд ва ҳудаш бевосита шунида муҳокима мекард.

Қам-қам дар газетаҳо хабарҳои шикаст чунон бисъ-ёр шуданд, ки бе шӯҳии ширинкорҳо ҳам аз онҳо дар воҳима афтодан гирифт. Ин ҳолро рафта ба мудирӣ банки подшоҳӣ гуфта аз вай маслиҳат пурсид:

— Агар худо нахоста давлати императорӣ тамои шиканад, мову шумо чӣ кор мекунем?— гуфт.

Мудир ӯро тасалли дода:

— Давлати императорӣ аз санг ҳам сахттар ва аз кӯҳ ҳам устувортар аст, чунки ин давлатро вази-рони ҳазрати оӣ, ки донишмандтарин одамони дунё мебошанд, идора мекунанд, бинобар ин, иншоолло, ба давлати оӣ ҳеҷ офат нест. Газетаҳои туркию тоторӣ ба ҳазрати император душман мебошанд ва ҳаргуна хабарҳои дурӯғро сохтаю бофта паҳн мекунанд. Ха-бари ростро аз газетаҳои русӣ ёфтан мумкин аст,— гуфт ва қалро хомӯш монда, илова намуд:

— Ба ҳар кадоми газетаҳои русӣ ҳам бовар кар-дан дуруст нест, дар байни онҳо ҳам душманони зо-ти муқаддаси император қам нестанд, бинобар ин шу-мо хабарҳои кӯчагиро ва хабарҳои ҳаргуна газетаҳоро бовар накумед! Ва ҳар рӯз ба пеши ман оед! Ман ба шумо аз газетаҳои мӯътабари русӣ хабарҳои ростро хонда тарҷима карда медиҳам.

Баъд аз ин мусоҳиба Қоришқамба ҳар рӯз пештар аз ҷои ҷоштгоҳии банк ба пеши мудирӣ он мерафт. Мудир барои ӯ кадом газетаи русӣ, ки рост ояд, ба овози баланд меҳонд ва ба ҷои тарҷимаи хабарҳои он газета ҷизҳоеро, ки худ сохтааст, ба ӯ мегуфт, ки ба гӯши вай бисъёр мефориданд. Бо шунидани он «ха-барҳо» Қоришқамба:

— Худо хоҳад ба давлати императори муаззам, ки пушту паноҳи ин банк ва ба воситаи ин пушту паноҳи ман ҳам мебошанд, ҳеҷ офат нест! Чашми душманонашон кӯр ва забони касоне, ки хабарҳои дурӯғ паҳн мекунанд, бурида бод!— гӯён аз пушти мудир мебаромад ва ба ҷойхонаи банк рафта иста-конро пури қанд карда ба болояш ҷои ҷушон рехта, осудадилона нӯшида, ба кӯча мебаромад ва ба сари

дӯконҳои газетаҳои нишаста ба муқобили хабархое, ки онҳо аз газетаҳо нақл мекарданд, «хабарҳои» аз мудирӣ банк шунидаашро яке бар даҳ муқобили карда гуфта, хабарҳои онҳоро рад мекард. Аммо газетаҳои барои тарсондани ӯ мегуфтанд:

— Аҷаб нест, ки инқилоб шуда мамлакат зеру забар шавад, дар он вақт ба фармони подшоҳ ва вазирони ӯ касе ғуш нахоҳад дод ва бенавоён сар бардошта хонаи бӯйхоро тороч хоҳанд кард. Дар он вақт вай ба ҳоли шумо!

Қоришқамба аз калимаи «инқилоб», ки дар натиҷаи он хонаи бӯйхоро тороч мешудааст, дар дили худ саҳт тарсад ҳам, бо оҳанги худтасаллидихӣ ба газетаҳои ӯ ҷавоб меод:

— Инқилоб шавад шудан ғирад, ба ман чӣ дахл дорад? Ман, ки дар хонаам чизе надорам, аз тороч шудани вай чӣ метарсам...

* * *

Дар соли 1917 инқилоби февраль ба вуҷуд омад, подшоҳи Россия аз тахт фуруварда шуд. Он чизе, ки Қоришқамба дар дили худ аз вай метарсид, ба сараш омад. Ӯ донист, ки дуоҳои ӯ дар ҳақи «императори муаззам» беасар рафтаанд. Аз тахт фуруварда шудани подшоҳро акнун мудирӣ банки подшоҳӣ ҳам инкор намекард, лекин ӯ аз тасалли додани Қоришқамба ҳанӯз ҳам бознамеистод.

— Императори муаззам аз тахт фуруварда шуда бошанд ҳам, зарар надорад,— мегуфт ӯ,— дар сари ҳукумат касоне нишастаанд, ки ҳамашон одамони банкҳои мо, савдогарон ва заминдорони калон мебошанд. Онҳо роҳ намедиҳанд, ки банки мо шиканад, ва пули шумо барин хайрҳои давлатмандон сӯзад. Ҳатто аҷаб нест, ки ба ҷои ҳазрати император амакшон Великий князьро подшоҳ бардоранд...

Аммо Қоришқамба акнун бо ингуна суханҳо тасаллиёб намешуд, зеро ӯ шунида истода буд, ки ин қорхоро инқилоб, ки аз вай табиатан метарсид, карда истодааст: ӯ шунида буд, ки дар Россия мужикони қишлоқ сар бардошта ҳавлӣ, замин, молу асбоби деҳқонии заминдорони калонро пахш карда ғирифта истодаанд. Аҷаб набуд, ки ин ҳол дар шаҳрҳо ҳам роҳ ёбад ва пойбараҳнагони Петроград ва Москва барин шаҳрҳои марказӣ ба по хеста банки подшоҳиро пахш

карда гиранд, дар он вақт албатта банки подшоҳӣ, ки дар Бухоро ҳаст, низ мешикаст ва дар натиҷа пули ӯ ҳам, ки аз чонаш азизтар аст, месӯхт. Ӯ бо ин андешаҳои пурдаҳшат ба фаръед омада нолакашон мегуфт: «Омад ба сарам ҳар он, чи метарсидам!»

Қоришкамба ҳарчанд фикр мекард, аз ин «қазон осмонӣ» роҳи ҳалосӣ намеёфт ва ғайр аз хун хӯрдан, алам кашидан, аз гӯшт фуромадан ва ишкамбаи худро то рафт хурд кардан чораи дигаре надошт.

Ӯ чӣ қор ҳам карда метавонист? Ӯ аз тарси дуздон пулро бурда дар хонаи худ ё дар ягон сарой монда натавонад, бойҳо ба қарз нагиранд, агар ба ҳукумати амир супорад, ӯ рӯирист пулҳои ӯро меҳӯрад, пас ба ғайр аз он ки «то омадани табар кунда меосояд» гӯён пулҳояшро ба банки подшоҳӣ мондан гирад, чораи дигаре надошт...

Қоришкамба дар он рӯзҳо ба кӯча камтар мебаромад ва дар вақти ба кӯча баромадан ҳам, бо тангкӯчаҳо ва пасткӯчаҳо роҳ мерафт, то ки ба ягон одами «шумхабар» вохӯрда хабари бадеро шунида дилаш сиёҳ нашавад. Ӯ дар он рӯзҳо танҳо ба банк рафта чой менӯшид, ба пеши ҳучранишинонаш рафта ош меҳӯрд ва ба чанозаҳо рафта ертиш мегирифт, аммо ба расаву бозор намебаромад...

XVIII

Қоришкамба дар тирамоҳи соли 1917 шунид, ки «большевик» ном «касе» ба сари ҳукумат омадааст. Ӯ ин номро аз он пеш нашунида буд. Дуруст аст, ки ӯ аз мудирӣ банки подшоҳӣ, эҳтимоли подшоҳ шудани... князьро шунида буд, аммо ин ном ба он номе ки ҳоло аз ёдаш баромадааст, монандӣ надошт. Лекин аҷаб набуд, ки ин ном номи дигари ҳамон... князь бошад, ки мудирӣ банк хабар дода буд. Дар ҳар ҳол таҳқиқ кардани ин хабар ва муайян намудани кӣ будани «большевик» лозим буд.

Қоришкамба барои ҳал кардани ин масъала рост ба банк рафт, то ки мудирро, ки «ягона одами ростгӯй» аст, дида ҳақиқати ҳолро фаҳмад.

Аммо Қоришкамба вақте ба бинои банк расид, ки ходимони он ҷо сандуқ ва ҳалтаҳои нақдинаашонро, гирифта ба Қогон рафта буданд. Ӯ аз ходимони банк танҳо тарчimonро дид, ки аз ҳама охиртар аз бинои банк баромада ба хонаи худ мерафт.

Тарчимон аз ҷумлаи ширинкорони Бухоро буд, ки чандин бор бо хабарҳои беасоси худ Қоришкамбаро тарсонда буд. Ӯ аввал хост, ки аз он «шумхабар» чизро напурсад, то ки бо ҷавобҳои бардурӯғи ӯ дилаш сиёҳ нашавад. Аммо боз фикр кард, ки «то бад нагӯӣ, неқ намеояд» гуфтаанд, ҳар чӣ бодо-бод! Аз ӯ мепурсам, пас аз бадгӯихое, ки албатта ӯ дар ҷавоби пурсиши ман хоҳад кард, шояд рӯзи неке пеш ояд».

Қоришкамба бо ҳамин мулоҳиза аз тарчимон пурсид:

— «Ба сари ҳукумати Россия большевик омадааст» мегӯянд ин хабар рост аст ё дурӯғ?

— Рост аст!— тарчимон ҷавоб дод.

Қоришкамба аз ин ҷавоби эҷобии тарчимон як дараҷа хурсанд шуда, боз пурсид:

— Магар «большевик» ҳамон «Вел», ё «век», ё «велка княз» нест, ки мудиратон ба сари ҳукумати Россия омадани ӯро тахмин мекард?

— Шумо магар «Великий князь» гуфтан мехоҳед, ки мудир ба мо ҳам борҳо дар бораи ӯ «фоли неқ» зада буд?— тарчимон эзоҳ пурсид.

— Бале, бале худашон «Великий князь, Великий князь» номи муборакашонро боз фаромӯш накунам «Великий князь»...— Қоришкамба ин номро чандин бор такрор кард.

— Не...— гуфт тарчимон мад кашида ва давом намурад,— «большевик» дигар асту «Великий князь» дигар! Большевик линги князьҳоро аз осмон меорад!

Қоришкамба бо шунидани ин ҷавоб аз тарс якқад pariда пурсид:

— Хуб шӯхиро як тараф монед, ба ростӣ гӯед, ки большевик аз инқилоб, ки чандин моҳ боз сар бардошта ҳамаро безобита кард ва Николай барин як подшоҳи нозанинро аз тахт фурувард, беҳтар аст ё не? Ва ӯ ба холи мо барин касоне, ки нахӯрда, напӯшида, рост гуфта, дурӯғ гуфта панҷ-шаш танга ғундоштаем, раҳм карда ба ҳоламон мегузорад ё не?

Тарчимон баъд аз қадре фикр карда истодан ба ҷавоб додан даромада гуфт:

— Он инқилобе, ки то ҳол шунидед ва аз вай монанди харе, ки аз шер тарсад, дар биму ҳарос афтодед, кори аввалини большевикон буд. Большевикон роҳ намедиханд, ки шумо барин судхӯрон миллионҳо сӯм пулашонро, ки аз хӯрдани хуни мардум чамъ кардаанд, дар банк гузошта, аз фоидаи он маблағ ҳар сол

садҳо ҳазор сӯм даромад карда шикамашонро хорида нишинанду оммаи мардум аз гуруснагӣ бимиранд. Бинобар ин ман гумон надорам, ки онҳо ба шумо раҳм кунанд.

Ин ҷавобро шунида ранги Қоришкамба парид, аъзои баданаш ба ларза афтод, худдорӣ кардан на-тавониста ба девор такъя карду бо тарзи худ тасалли-дихӣ гуфт:

— Хуб, банки шумо, ки пули ман дар вай аст, ҳа-нӯз побарчост, «то реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд. Аз марги наёмада ин қадар тарсида ҳар рӯз сад бор мурда, зинда шуда азоби ҷонканиро ка-шиданаи барои чист?

— «Реша дар об нест!» — гуфт тарчимон бо оҳан-ги қатъие, ки қариб буд дили Қоришкамбаро кафо-над, — дар Петроград, дар Москва ва дар дигар шаҳр-ҳои калон большевикон банкҳоро гирифтанд; фабрика-ҳо ва заводҳоро гирифтанд; пароходҳои дарёҳо ро ги-рифтанд; роҳҳои оҳан ва вагонҳоро гирифтанд; «Ҳамаи заминҳои заминдорони калон бо асбоби деҳқонияшон азони деҳқонони камбағал ва меҳнаткаш» гуфта қо-нун бароварданд... Пас дар ин ҳол чигуна «реша дар об» мешавад. «Реша дар об нест, дар оташ аст» реша месӯзад, балки сӯхта хокистар шуд, аммо шумо гумон мекунад, ки «реша дар об аст», «хона аз пойбанд вай-рон аст», аммо шумо хурсандӣ мекунад, ки «бонаш саломат асту побарчост»...

Қоришкамба гумон кард, ки рағи ширинкории тар-чимон ҷунбида шӯҳҳои навбатнашро сар кард ва ӯ меҳодад, ба воситаи ин шӯҳҳои бемаврид ӯро бе аҷал кушад, вагарна ҳеч мумкин нест, ки «большевик» ном як кас барои ҳамаи қадар сарвату дороие, ки азо-ни шахси ҷудогона ва моли хусусии ширкатҳои ода-мони махсус будани онҳо ҳам қонуни шарият ва ҳам зақуни императорӣ ҳимоят мекунад, «азони ман» гуфта нишинад ва ба ӯ касе ҷизе ҳам нагӯяд!».

Қоришкамба бо ин мулоҳиза оташинона ба тарчи-мон гуфт:

— Дафъ шав, аз пеши назарам дур рав, шумхаба-ри кӯрнамаки даҳон бефаровез! Илоҳӣ забонат бурида бод! Фардо бин, тӯро ҷӣ кор мекунам! Фардо агар ин суҳанони ту кӯрнамакро ба мудир хабар дода, тӯро аз хизмати банки подшоҳӣ пеш накунонам, ман одам набошам!

Тарчимон ба ин суҳанони Қоришкамба қаҳқосза-
нон хандид ва дар зимни ханда:

— Шумо аз ин пеш ҳам одам набудед!— гуфта хан-
дакунон аз пеши ӯ дур шуд.

Қоришкамба аз хандаи тарчимон ба гумони худ
чозимтар шуд, ки ӯ шӯхӣ карда будааст, бинобар ин
қадре дилаш кушода шуд, аммо ҳамон лаҳза суҳанони
пурдахшати ӯро ба ёдаш оварда «агар гуфтаҳои ӯ
рост бошанд, ҳоли ман чӣ мешавад?» гӯён дар тарс
афтод ва ҳамчунон монанди ҳайкали бечон ба девор
тақия карда фурсате беҳиссу ҳаракат монд...

Қоришкамба баъд аз он, ки чанд дақиқа ба де-
вори бинои банк тақия карда истод, «акнун дар ин ҷо
истодан бефоида аст,— гуфта ба худ андешид,— банк
баста шуда, мудираш ҳам ба Когон рафтааст, ман дар
ин ҷо аз кӣ хабарҳои ростро мефаҳмам?».

Ба ҳамин мулоҳиза ӯ низ ночор роҳи хонаи худро
пеш гирифт...

Қоришкамба бо вучуди ин, ки он рӯз аз рӯҳ аф-
тода бисёр суст шуда буд ва мувофиқи одати рӯз-
ҳои охиринаш бо пасткӯчаҳои камодам мерафт, ши-
тобкорона қадам мепартофт, то ки ба ягон ширинко-
ри шумхабар вохӯрда, аз вай хабарҳои пурдахшат
шунда дилкаф нашавад ва пеш аз омадани аҷали та-
биӣ мурда аз пулҳояш чудо нашавад.

Қоришкамба аз мурдан наметарсид, агар ӯ ме-
донист, ки баъд аз мурданаш пулҳояшро ҳамроҳи мур-
дааш бурда дар гӯр дар як ҷой меғӯронанд, ингуна
маргро бо хурсандӣ пешвоз мегирифт. Аммо ӯ аз он-
гуна марг метарсид, ки бимираду ба сабаби мурдан
аз пулҳояш чудо шавад. Ҳаргоҳ, ки ба хотири ӯ ин-
гуна марги «пурдахшат» мерасид, афсӯсхӯрона байти
зерини Мирзоабдулқодири Бедилро, ки ба маҳбубааш
хитобан гуфтааст, ӯ ба пулаш, ки назар ба ақидааш,
аз ҳаргуна маҳбуба маҳбубтар аст, нисбат дода зам-
зама мекард:

Дар дами мурдан маро бар зиндагӣ афсӯс нест,
Ҳайф домонат, ки аз дастам раҳо хоҳад шудан!

Назар ба фикри Қоришкамба, ҳаёт иборат аз пул
буд, ҳаёт ва лаззатҳои ҳаёте, ки чудо аз пул бошад,
ба чизе намеарзиданд.

Қоришкамба ба хонааш рафта бо кӯфтагии рӯхӣ зуд дар ҷойхобаш ёзид, аммо ўро хоб намебурд, соате сад бор аз паҳлу ба паҳлу мегашт, чун мӯи дар оташ афтода, ба худ мепечид ва монанди мори саркӯфта, талваса мекард ва ҳарчанд орзу кунад ҳам, рӯи осудагиро намедид. Ночор сахари барвақт аз ҷояш бархоста таҳорат кард ва қуръонро, ки аз рӯзи хатми қуръони занонаш боз ба дасташ нагирифта буд, аз тоқча гирифта кушода ду-се оят тиловат кард. «Қа-ломи шариф»-ро шафеъ оварда «аз даргоҳи худои қарим» дубора бар тахт нишастани императори муаззамро бо зорӣ пурсид...

Вай баъд аз шунидани азони бомдод, ки як соат пештар аз баромадани офтоб гуфта мешуд, аз ҳавлиаш баромада ба масҷиди Мағок рафта намози бомдодро бо ҷамоат адо кард, аммо дар ҳалқаи маснавихонӣ, ки ҳар пагоҳ дар он ҷо баъд аз бомдод ташкил меёфт ва пештар нишаста шунидани маснавии Мавлавии Румиро одат карда буд, он рӯз нанишаст ва зуд аз масҷид баромада ба пеши дари бинои банки подшоҳӣ, ки дар тими нав (дар пассажи Бухоро) воқеъ шуда буд, шитобкорона рафта, дар он ҷо бар рӯи санги мармар нишаста аз Қогон омадани мудирӣ банкро нигарон шуд, то ки аз вай «хабарҳои хуши пухта»-ро шунида осуда гардад ва тарҷимони шумҳабари кӯрнамакро, ки дирӯз рӯирост ба давлати императори муаззам душмани худро нишон дода буд, аз хизмати банк дур қунонад...

Соат ҳашт шуд, аммо мудирӣ банк бар хилофи одати муқаррариаш то он вақт аз Қогон наёмад... Соат нӯҳ шуд, аммо аз ӯ ҳанӯз хабаре нест ва ходимони дигари банк ҳам то ҳол наёмаданд... Дили Қоришкамба аз тангӣ ба кафидан расид, ӯ гумон мекард, сари синааш, ки чанд гоҳ боз аз гӯшт фууромада пӯшташ ба устухонаш часпида буд, дамида рафта истодааст ва дар ҳаёлаш чунон меомад, ки сандуқи синааш аз камоли дамидагӣ мекафад ва дилу шушаш аз он ҷо берун баромада мераванд. Ё сари синаашро бо кафу панҷаҳои ду дасташ пахш мекард, аммо дамидагии он ҷо зер намехӯрд, баръакс дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар медамид...

Соат даҳ шуд... Ёздаҳ шуд, аммо ҳанӯз аз Қогон касе наёмад... Акнун Қоришкамба дар дили худ ме-

гуфт, ки «агар ҳамон тарҷимони шумхабар ҳам ме-
омад, хуб мешуд: дӯрӯғ ҳам бошад, шӯхӣ ҳам бошад,
ҳар чӣ бошад-бошад, ягон хабар мерасонд, кори ман
яктарафа мешуд. Аз ингуна каҳдудвор кӯр-кӯр сӯхтан,
якбора даргирифта шӯълавар шудан беҳтар аст!» Ам-
мо ӯ ҳам наёмад...

Дили Қоришкамба бетартиб ва пасту баланд за-
дан гирифт, гоҳо дили ӯ чунон суст шуда мерафт, ки
қариб аз ҳаракат бозмеистод, гоҳо ба дараҷае баланд
мезад, ки садои дукур-дукури зарбаҳояшро худ ме-
шунид...

Роҳи нафаси Қоришкамба то рафт тангтар ме-
шуд, боре чунин ҳолате рӯй дод, ки ӯ нафас кашида
натавонист ва аз тангии нафас наздик буд, ки ба за-
мин ғелад. Ӯ бо умеди қадре ёзондани роҳи нафас
аз чояш бархост, аммо сараш гашта ва чашмонаш
сиёҳ зада қариб буд, ки ба кӯча ғалтад, лекин ӯ пушт-
нокӣ ба девор такъя карда худро аз ғалтидан нигоҳ
дошт...

Қоришкамба дар вазъияти рост ба девор такъя
карда истодан ду-се нафаси дароз кашид, роҳи нафа-
саш қадре кушода шуд, ӯ ҳолати тангии дил ва ғала-
ёни хунро гузаронида буд... Ӯ баъд аз қадре ором
гирифтани соаташро аз бағал бароварда кушода дид,
мили соат ба дувоздаҳ наздик расида буд. Ӯ ин да-
раҷа дер шудани вақтро бовар накард ё ин ки бовар
кардан намехост, «аҷаб нест ки мизони соатам та-
ранг шуда пеш рафта бошад» гуфта дар дили худ
худо тасалли дод ва барои тасдиқ кунонидани ин
умеди худ аз касе, ки дар он вақт аз пеши бинои
банк мегузашт, пурсид:

— Соат чанд?

Роҳгузар бе он, ки аз роҳаш бозистад, аммо қада-
машро қадре сусттар партофта, соаташро аз бағалаш
бароварда кушода дида:

— Дувоздаҳ — гӯён бо суръати пештарааш гузаш-
та рафт.

Қоришкамба пеш нарафтани балки пас мондани
соати худашро фаҳмида дар ноумедӣ афтод, аммо дар
ҳамон лаҳза дар дили ӯ суст ҳам бошад, партави уме-
ди дигаре пайдо шуда худ ба худ гуфт «аҷаб нест ки
мудири банк бемор шуда бошад ё пой аспаш шикаста
бошад ё ин ки ба фойтунаш ягон шикаст пайдо шуда
бошаду бинобар ин имрӯз ба шаҳр омада натавониста
бошад ё ин ки дер монда бошад...»

— Хуб,— гӯён аз дили худ гузаронид Қоришкамба,— бархилофи ҳамаи умедҳои ман ин муайян аст, ки соат дувоздаҳ шудааст, аммо то ҳол на аз банк ва на аз ходимони банк асаре нест, вақти намози пешин ва ҷанозаи хонақоҳи Девонбегӣ ҳам расид. Акнун дар ин ҷо истодан ҳам ғойда надорад, балки зарар дорад, ки аз ҷанозаҳои худӣ ва ертишҳои онҳо маҳрум мегарам, «аз ин ҷо рондаю аз он ҷо монда» шудан қорибеақлона аст. Ҳамин қадар зарар бас аст, ки имрӯз аз оши пеш аз пешинии ҳуҷранишинам маҳрум мондам...»

Қоришкамба бо ҳамин мулоҳиза аз роҳрави цементии пеши банк ба тарафи лаби ҳавзи Девонбегӣ раҳсипор шуд, аммо баъд аз ду-се қадам партофтан аз рафтан бо роҳи рост бозистода фикр кард, ки «ба расти баъзозӣ фурумада бо кӯчаи қалон равам, беҳтар аст, чунки дар он раста ояндагони Қогон аз дур намоем мешаванд, шояд дар он роҳ ба мудир ё ходимони аз Қогон ояндаи банк вохӯрда, аз онҳо ягон ҳабари тасаллибахше шунавам».

Вай бо ҳамин андешаю умед ба дасти рост баргашта ба расти баъзозии поён фурумад ва аз он ҷо ба тарафи шарқ, ба рӯ ба рӯи аз Қогон ояндагон нигоҳ карда қадам партофт ва дар ҳар қадам партофтан, то ҷашмаш қор мекард, ояндагони роҳи Қогонро аз назараш мегузаронид. Роҳ пур аз аспу ҳару аробаву ғойтун ва пиёда буд, аммо дар байни онҳо аробаи рессордори қорқарҳои дарози сеаспа, ки дар вай ҳалтаҳои пури пулро бор карда, ходимони банк ва қосбонони мусаллаҳ савор шуда бошанд, наменамуд ва инчунин ғойтуни болопӯшидаи дуаспаи наълҳои қоҳи аспонаш резинӣ, ки дар вай мудирӣ банк менишаст, низ набуд...

Қоришкамба то пеши бинои доруғурушӣ, ки дар рӯ ба рӯи даромади аввалини ғарбиҷанубии хонақоҳи Девонбегӣ воқеъ шудааст, расид ва дар он ҷо лаҳзае рост истода боз як бори дигар (шояд бори садӯм бошад) роҳи ояндагони Қогонро бо диққат аз назар гузаронид, аммо аз он қасоне, ки меҷуст, асаре надид.

Дар он ҷо расти болопӯшида ба поён расида кӯчаи болоқушодаи пурлой сар мешуд, бо вучуди ин Қоришкамба аз он қой ба сахти хонақоҳ даромаданро муносиб надид, ба умеди дар пештар рост овардани одамони матлуби худ то бозори собун пештар рафта, аз даромади охириини шарқиҷанубии лаби ҳавзи Де-

вонбегӣ даромада, аз он ҷо лаб-лаби ҳавз пас гашта, ба сахни хонақоҳ баромаданро мувофиқи матлаб ёфта, бо кӯчаи пурлой қадам ба пеш гузошт...

Қоришкамба дар ин кӯча ҳар қадаме, ки мемонд, пояш бо кафшу масхиаш то зону ба лой меғутид ва дар вақти қадам бардоштан масҳӣ бо пояш аз лой баромада кафш дар лойдон мемонд ва дар ҳар қадам ӯ маҷбур мешуд, ки кафшашро бо дасташ аз лой кашида бароварда дубора пӯшад...

Вай ба ҳамин ҳол ҳаш-ҳашкунон нафас кашида, афтону хезон қадам монда, дар зери лойпошии аспҳо ва аробаҳои ояндаю равандагон то сари растан собунфурӯшӣ, ки дар тарафи шарқи лаби ҳавзи Девонбегӣ воқеъ шуда буд, расид. Ў, дар он ҷо, ки ба бозори алаф наздик буд, қадре рост истода, бозори алаф ва дуртар аз онро, ки ояндагони Қогон аз он тараф меомаданд, бодикқат аз назар гузаронид, аммо аз он касоне, ки ӯ мечуст, ҳанӯз асаре наменабуд.

Қоришкамба умедашро тамои кандз, меҳост ба лаби ҳавзи Девонбегӣ дарояд, аммо дар вақти даромадан боз як бор сарашро гардонда бори охирин ба тарафи бозори алаф нигарист, ӯ дар ин нигаристан ба чашмони худ бовар накард, зеро ӯ, бархилофи чашмдошти худ, дид ки аз онсӯтари бозори алаф як аробаи дарози чорчарха омада дар бозори алаф ба аробаҳои сари роҳ банд шуда монд. Ў чашмонашро бо остини худ молида, равшантар карда, бори дигар бодикқаттар нигарист: ӯ бе ҳеҷ шакку шубҳа дид, ки аробаи дарози чорчарха дар бозори алаф банд шуда мондааст.

Бо дидани ин ҳол қариб буд аз хурсандӣ дилкаф шуда шодимарг шавад, чунки соҳти он ароба аз аробаи банк ҳеҷ фарқ надошт. Аспонаш ҳам монанди аспони аробаи банк сиёҳ ва калон буданд. Фақат фарқ ҳамин буд, ки дар аробаи банк се асп мебастанд, аммо ин аробаро ду асп мекашид, лекин ин фарқ ба шодии Қоришкамба ҳалал нарасонид: ӯ дарҳол фикр кард, ки «шояд як аспии банк бемор ё маъҷуб шуда бошад ки имрӯз ба ароба ду асп бастаанд»...

Аммо он ароба ба зудӣ расида наомад, ки Қоришкамба дар вай ҳалтаҳои пул ва ходимони банкро дида, дилаш ором гирад, чунки аробаҳои дучархаи баланди сербари боркашии Бухоро, ки онҳоро «қолиби кӯча» меномиданд, ба пеш омадани он аробаи чорчарха роҳ намедоданд, зеро онҳо рӯ ба рӯи ҳам омада

рохро баста буданд ва аробакашони шӯрапушти да-
ханкалон бо ҳам чангида ва якдигарро дашном дода
ҳеҷ кадомашон аробаҳои худро пас кашида ба якди-
гар роҳ намекушоданд...

Қоришкамба хост худ пештар рафта зудтар ха-
барҳои хушро шунавад, аммо лои тарафи бозори алаф
ба пиёдагардӣ ҳеҷ роҳ намедод. Ночор ӯ, ҳарчанд
душвор бошад ҳам, дандон ба дандон монда, сабр
карда, расида омадани он аробаи дарозро мунтазир
шуда истод...

Оқибат кушоиш рӯй дод: аробакашони пешраван-
да, ки бо аробакашони аробаҳои пешоянда мечанги-
данд, мағлуб гардида, маҷбур шуданд, ки аробаҳои
худо пас кашида, ба растаи собунфурӯшӣ гиранд.

Бо кушода шудани роҳ аробаҳои пешоянда ягон-
ягон омада аз пеши назари Қоришкамба гузаштан
гирифтанд ва дар навбати худ он аробаи дарози чор-
чархаи дуаспа ҳам расида омад. Аммо, бар хилофи
умеди Қоришкамба, дар он ароба халтаҳои пул ва
ходимони банк набуданд, балки ба ҷои онҳо дар вай
як мурда менамуд, ки атрофи вайро ходимони тиббӣ
гирифта нишаста буданд: он ароба аробаи беморхона
будааст, ки мурдаи як европагии ногаҳонӣ мурдари
барои тафтишоти тиббӣ ба беморхона мебурдааст.

Қоришкамба бо дидани ин ҳол байти зерини Аб-
дурахмони Ҷомиро, ки дар хурдсолагиаш ёд гирифта
буд, муносиби аҳволи худ ёфта хонд:

Баски дар ҷони фигуро чашми бедорам тӯй!
Ҳар чӣ пайдо мешавад аз дур — пиндорам тӯй!

Қоришкамба бо камоли навмедӣ, ки ба ғуссамарг
шудан наздик расида буд, ба лаби ҳавзи Девонбегӣ
даромада ба сахни хонақоҳ баромад. Даруну беруни
хонақоҳ бо намозхонон пур буд: ҳамаи намозхонони
рӯи сахн бар рӯи ҷойнамозҳои худ дузону нишаста
мунтазири азон буданд, дар пешгоҳи сахни ҷанубӣ се
тобут менамуд, ки дар гирди яке аз онҳо суф, дар
дуввӯм заррини пасти кӯҳнаи рангпарида ва дар ат-
рофи саввӯмӣ кимҳои сурхгули нав кашида шуда
буданд.

Қоришкамба аз дидани ин ҳол хурсанд шуда ва
дар дили худ орзу кард: «Худо мекард, ки ҳар сеи ин
тобутҳоро ба як ғӯристон мебурданд, якбора ба се
ертиш соҳиб мешудам, дар он вақт ҷои оши ҷоштго-

ҳи як хучранишинам, ки имрӯз аз вай маҷбуран маҳрум мондам, пур мешуд. Ҳеҷ набошад дуи ин мурдаҳоро ба як қабристон мебурданд, ба гирифтани ду ертиш комъёб мешудам...»

Қоришкамба баъд аз қадре андеша карда истодан «хуб, агар ҳар кадоми ин мурдаҳоро ба як мазори дигар баранд, чӣ бояд кард?» гӯён худ ба худ савол дод ва дар ҷавоб ба ин фикри қатъӣ омад, ки «дар он вақт аз паси тобуте, ки ба гирди вай кимхоби сурхгул кашидаанд, хоҳам рафт, зеро аз даври тобути он мурда маълум мешавад, ки вай ҳам ҷавон аст ва ҳам аз хонадонҳои бойхост, чунки барои марги ҷавон дили ҳар кас, хусусан дили падару модар ва хешовандонаш месӯзад ва дар натиҷаи ин дилсӯзӣ ертишро хубтар медиҳанд, ғайр аз ин бойҳо барои худро аз фақирон болотар нишон додан дар мурдаҳои худ ертиши калонтар медиҳанд, ин мурда, ки ҳам ҷавон асту ҳам бойбача — ертиши ӯ, албатта пурқиматтар хоҳад шуд...»

Қоришкамба, баъд аз ба як қарор омадан дар бораи мурдаҳо ва ертиш, дар сафи намоз ҷой гирифтани хост, аммо ӯ ҷойнамоз надошт, бинобар ин байни сафҳои намозгузоронро гардида дар як ҷойнамози як тарафаш ҳолимондае ҷой гирифт...

Бисёре дар нақшаи муаззини барои намози пешин азон гуфт, баъд аз гуфта шудани азон мардум бархоста ба намоз шурӯъ карданд, Қоришкамба ҳам дар қатори мардум аз ҷояш бархоста дастанаширо баробари гӯшояш бардошта меҳост, ба намоз шурӯъ кунад. Дар ин вақт як каси кӯтоҳқомате аз сафи ақиб пеш омада, аз тарафи дасти росташ ба ӯ наздик шуда, бо овози паст:

— Қоришкамба! — гуфт.

Қоришкамба дар ҳолате ки рӯҳи ду нарангушти дастанаи ба нармаҳои ду гӯшаи расонидагӣ буданд, ба тарафи росташ якрӯя гардида, барои хубтар шунидани суханони овоздиҳандаи кӯтоҳқомат ҳамтар шуда, гӯшаи ба даҳони ӯ наздиктар бурд.

— Магар нашунидед? — овоздиҳанда пурсид.

— Чиро? — Қоришкамба дар ҷавоб аз вай пурсид.

— Большевикон дар Қогон ҳукуматро ба дасти худ гирифта банкҳоро ва аз ин ҷумла банки подшоҳиро бо ҳамаи пулҳои қоғазӣ, тилло, нуқра ва қоғазҳои қиматдорашон мусодира кардаанд!

Қоришкамба бо шунидани ин хабар:

— Оҳ, пулакам!..— гӯён бо ҳамон вазъияте, ки ба гӯянда гӯш медод, якпахлу ба замин ғалтид...

Намозхонон ба ин ходиса аҳамият надоданд ва ба-рои ин кор намозашонро вайрон накарданд. Аммо баъд аз адои намоз диданд, ки аз даҳони Қориш-камба қадре хуну зардоб омада бар рӯи санги сахн рехтааст, як тарафи рӯй ва чоғаш ба санг бархӯрда харошида шудааст, симояш ранги хокистари тира пайдо кардааст ва ангуштони дастонаш ба гӯшҳояш часпида шах шуда мондаанд...

Ў мурда буд!

70 тин.

НАШРИЋИ «ИРФОН»